

Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого

**Економічна безпека держави:
сутність та напрями
формування**

Монографія

За редакцією доктора економічних наук,
професора *Л. С. Шевченко*

Харків
«Право»
2009

*Рекомендовано до опублікування вченою радою
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
(протокол № 4 від 21 листопада 2008 р.).*

Рецензенти:

Є. М. Воробйов, доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри економічної теорії Харківського
національного університету ім. В. Н. Каразіна;

Т. М. Камінська, доктор економічних наук, професор,
завідувачка кафедри економічної теорії та політології
Харківського національного медичного університету

Е 45

Економічна безпека держави: сутність та напрями формування : монографія / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, С. М. Макуха та ін. / за ред. д-ра екон. наук, проф. Л. С. Шевченко. — Х.: Право, 2009. — 312 с.

ISBN 978-966-458-111-7

У монографії розроблено теоретичні основи економічної безпеки держави. Визначено основні внутрішні складові економічної безпеки України. Особливу увагу приділено формуванню механізмів економічної безпеки у зовнішньоекономічній діяльності. Аргументовано особливості формування економічної безпеки держави в умовах інноваційної моделі соціально-економічного розвитку. Визначено інституціональні умови відтворення економічної безпеки.

Для науковців, магістрів та аспірантів економічних і юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів, фахівців з управління безпекою економічних систем.

ББК 67.9 (4 УКР) 308

ISBN 978-966-458-111-7

© Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко,
С. М. Макуха та ін., 2009
© «Право», 2009

Зміст

Передмова 5

Автори монографії 7

Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ

БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ 8

1.1. Поняття економічної безпеки держави 8

1.2. Національні економічні інтереси як об'єкт економічної безпеки 16

1.3. Соціально-економічний розвиток країни — мета економічної
безпеки 26

1.4. Економічна безпека держави в умовах економічної глобалізації
та відкритості економіки початку XXI ст. 34

1.5. Оцінка рівня економічної безпеки держави. Індикатори економічної
безпеки держави 42

Розділ 2. ОСНОВНІ ВНУТРІШНІ СКЛАДОВІ ЕКОНОМІЧНОЇ

БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ 53

2.1. Енергетична та ресурсно-сировинна безпека держави 53

2.2. Науково-технологічна (інноваційна) безпека 66

2.3. Інвестиційна безпека 89

2.4. Фінансова безпека 111

2.5. Продовольча безпека 123

2.6. Безпека людського розвитку 138

Розділ 3. ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ 165

3.1. Експортна безпека 165

3.2. Імпортна безпека 175

3.3. Безпека у сфері міжнародного руху капіталу 183

3.4. Безпека у процесі міжнародної трудової міграції 196

Розділ 4. ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ІННОВАЦІЙНОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ	208
4.1. Система структурних зрушень в економіці України та необхідність структурно-інноваційної безпеки	208
4.2. Інноваційна модель соціально-економічного розвитку і забезпечення національної економічної безпеки.....	215
4.3. Розвиток національної інноваційної системи в Україні. Інформаційна безпека суб'єктів інноваційної діяльності	233
Розділ 5. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ УМОВИ ВІДТВОРЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ	248
5.1. Якість інститутів — основа нормального економічного розвитку ...	248
5.2. Інституціональні аномалії як загроза економічній безпеці держави	254
5.3. Роль держави у формуванні інституціональних умов економічної безпеки держави.....	273
5.4. Правові аспекти розроблення Концепції національної економічної безпеки України	280
Література	289

Передмова

Стан національної безпеки України означає «захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам» [1].

Невід'ємною складовою національної безпеки є економічна безпека держави. Вона відіграє вирішальну роль у досягненні економічного суверенітету держави, забезпеченні економічного розвитку, реалізації ефективної соціальної політики, убезпеченні суспільства від екологічних стихій, зростанні національної конкурентоспроможності в умовах міжнародної економічної взаємозалежності. Створення ефективної системи економічної безпеки держави дає можливість вчасно виявляти загрози національним економічним інтересам і запобігати заподіянню збитків соціально-економічній системі в цілому. Поліпшення системи економічної безпеки набуває особливої актуальності для країн, які переживають трансформаційну кризу та загострення притаманних їй суперечностей.

Усе це й зумовлює необхідність ґрунтовного дослідження сутності та напрямків формування економічної безпеки держави.

Монографія складається із п'яти розділів.

У розділі 1 сформувано теоретичні засади економічної безпеки держави. Визначено поняття і сутність економічної безпеки, охарактеризовано економічний суверенітет як головну складову системи економічної безпеки держави, узагальнено методи оцінки та наведено основні індикатори рівня економічної безпеки. Розглянуто систему національних економічних інтересів, які становлять головний об'єкт економічної безпеки, та їх конфлікт із псевдонаціональними інтересами в елітній економіці. Доведено, що метою економічної безпеки є соціально-економічний розвиток країни. При цьому серйозний

вплив на систему національної безпеки справляють економічна глобалізація та сучасна відкритість економіки.

У розділі 2 проаналізовано основні внутрішні складові економічної безпеки України: енергетична та ресурсно-сировинна безпека; науково-технічна, інвестиційна, фінансова, продовольча безпека, а також безпека людського розвитку України. Сформульовано основні загрози національним економічним інтересам у кожній із цих сфер, визначено індикатори економічної безпеки та їх сучасний рівень, запропоновано шляхи забезпечення економічної безпеки.

У розділі 3 досліджено зовнішньоекономічну безпеку України — її експортну, імпортну безпеку, безпеку у сфері міжнародного руху капіталу та міжнародної трудової міграції.

У розділі 4 показано особливості формування економічної безпеки України в умовах переходу до інноваційної моделі соціально-економічного розвитку, розвитку національної інноваційної системи в Україні.

У розділі 5 визначено інституціональні умови відтворення економічної безпеки. Аргументовано інституціональну місію держави в контексті економічної безпеки. Розкрито правові аспекти розроблення концепції національної економічної безпеки України.

Автори сподіваються, що монографія буде корисною викладачам, науковцям, магістрам та аспірантам економічних і юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів, фахівцям з управління безпекою економічних систем, усім, хто цікавиться сучасною теорією і практикою економічної безпеки держави.

Автори також запрошують наукову спільноту до конструктивної дискусії щодо поставлених у монографії питань.

Автори монографії

- Л. С. Шевченко**, доктор економічних наук, професор (керівник авторського колективу) — передмова, підрозділи 2.6, 3.4;
- О. А. Гриценко**, доктор економічних наук, професор — підрозділи 5.1, 5.2, 5.3 (у співавт. з І. А. Єфіменко);
- С. М. Макуха**, доктор економічних наук, професор — підрозділи 1.4, 3.1, 3.2, 3.3 (у співавт. з Л. В. Нечипорук);
- Г. Ю. Дарнопих**, кандидат економічних наук, доцент — підрозділи 1.1, 1.5, 5.4;
- О. М. Левковець**, кандидат економічних наук, доцент — підрозділи 2.2, 2.3;
- О. О. Мамалуй**, кандидат економічних наук, доцент — підрозділи 1.3, 4.1;
- О. С. Марченко**, кандидат економічних наук, доцент — підрозділи 4.2, 4.3;
- Л. В. Нечипорук**, кандидат економічних наук, доцент — підрозділи 2.4, 3.3 (у співавт. з С. М. Макухою);
- О. В. Овсієнко**, кандидат економічних наук, доцент — підрозділи 2.1, 2.5;
- К. Г. Губін**, кандидат економічних наук — підрозділ 1.2;
- І. А. Єфіменко**, кандидат економічних наук — підрозділ 5.3 (у співавт. з О. А. Гриценко).

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

1.1. Поняття економічної безпеки держави

Генезис безпеки як соціально-економічного феномену бере свій початок у біологічній природі людини, яка виступає всезагальною основою будь-якої життєдіяльності. Вихідним пунктом її розвитку слугує фундаментальний біологічний інстинкт самозбереження. Саме він дає імпульс підвалинним потребам, спрямованим на збереження життя як унікальної форми існування. На етапі зародження соціальної організації саме життя є головним параметром охорони та критерієм оцінки стану безпеки. Отже, потреба забезпечення безпеки належить до основних мотивів діяльності людей і спільнот.

Історично проблема економічної безпеки країни виникає водночас з формуванням державності, становленням національних інтересів взагалі й економічних інтересів зокрема. Тому в історії будь-якої країни можна знайти періоди, коли ця проблема або загострювалася, або ставала менш помітною, але вона існувала завжди.

Історія розвитку економіки свідчить про те, що і в найсприятливіші часи власного становлення й існування США з самого початку стали на шлях активного забезпечення економічної безпеки своєї держави та своїх громадян. У 1791 р. міністр фінансів США А. Гамільтон поставив питання про державний захист підприємців. Навіть в умовах громадянської війни Конгрес США приймає закон щодо митного протекціонізму. Сумнозвісна всесвітня економічна криза 1929–1933 рр. показала, що генезис капіталізму може відбуватися в прогресивному напрямку тільки за умови підтримки та захисту держави, що й спонукало Ф. Рузвельта почати свій «новий курс» зі

зміцнення економічної безпеки держави. Відомо, що перші закони, які визначали цей курс і стали базою подальшого розвитку заходів, спрямованих на подолання кризи та відновлення економічного потенціалу країни, торкалися державного регулювання банківської діяльності, цінних паперів, сільського господарства, реструктуризації промисловості, залізничного транспорту тощо. Більшість з них носила надзвичайний характер. Основні напрямки в економічній системі «нового курсу» Ф. Рузвельта забезпечували державну підтримку грошово-фінансової та банківської системи, стимулювання приватних інвестицій за допомогою податкових пільг, стабілізацію цін шляхом девальвації долара та регулювання інфляції, монополізму та конкурентної боротьби. Саме такі економічні заходи, які зумовлювали безпеку держави, водночас дозволяли проводити і адекватну соціальну політику. Історія підтвердила політичну мудрість адміністрації Ф. Рузвельта, який щиро вважав, що позитивних змін в державі можна чекати лише за умов, коли кожний громадянин відчуватиме власну економічну безпеку, гарантовану державною політикою. Саме в цю пору американці вперше підійшли до проблеми економічної безпеки держави з позиції забезпечення головного внутрішнього чинника економічного розвитку країни — соціальної стабільності суспільства, вперше був запропонований новий підхід: від економічної безпеки індивіда — до економічної безпеки держави, суспільства в цілому, і вперше був створений федеральний Комітет з економічної безпеки (1934 р.). Сьогодні аналогічні державні структури існують у більшості країн світу.

Друга світова війна та проблеми, які виникли після неї, загострили міжнародні аспекти економічної безпеки. Розпад світової колоніальної системи, утворення економічних та політичних блоків багато в чому змінили принципи традиційних зовнішньоекономічних зв'язків.

У 60–70-ті роки ХХ ст. набув актуальності ще один аспект цієї проблеми — екологічний. Загроза національній екологічній безпеці багатьох країн була пов'язана з безконтрольним використанням природних ресурсів, що привело до системного порушення екологічного балансу. Суттєво зросло значення раціонального використання результатів міжнародного розподілу праці як протидії цій негативній тенденції. Передумовами актуалізації екологічних аспектів національної безпеки стали також наслідки дії законів концентрації і спеціалізації виробництва, прискорення процесу інтернаціоналізації виробництва та обміну.

Важливо зазначити, що становлення концепції економічної безпеки відбувалося в тісному взаємозв'язку з розвитком концепції взаємозалежності, яка частково характеризує процес інтернаціоналізації світового господарства (згодом глобалізації), а частково — вплив однієї держави на іншу. Саме остання властивість зумовлена використанням взаємозалежності як раціональної основи політики економічної безпеки.

У зв'язку із загостренням проблем обмеженості ресурсів у глобальному масштабі, які найбільш гостро проявилися через енергетичні кризи 70-х років ХХ ст., провідні вчені багатьох країн, передусім Норвегії, США, Канади, ФРН, спрямували свої зусилля на розв'язання загальносвітових проблем, пов'язаних із міжнародною економічною безпекою. Спочатку йшлося про економічні аспекти міжнародної, а згодом і національної безпеки. Це вимагало широкомасштабних досліджень, що привело до створення науки, яка одержала назву «екосестейт» (economic security of state). Екосестейт також досліджує широкий спектр проблем демографічного, екологічного, соціального, політичного та іншого характеру.

Сучасний стан суспільного розвитку набуває досить суперечливого характеру. Поруч із масштабними досягненнями в усіх сферах суспільства виникають різноманітні конфлікти, результати людської діяльності не тільки вступають у суперечність з оточуючим середовищем, а й часто ставлять під загрозу добробут і навіть життя людини. За цих умов кожна держава в ім'я свого існування, самозбереження та прогресу вирішує питання національної безпеки. В національній безпеці виділяють три рівні: безпека особи, суспільства і держави. Їх місце і роль досить динамічні і визначаються характером суспільних відносин, політичним устроєм, рівнем небезпеки. Для демократичної країни безпека держави і суспільства є не самоціллю, а функцією забезпечення свободи і безпеки людини. Так, у ст. 17 Конституції України зазначено: «Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу» [1, с. 9], а у ст. 3 підкреслено, що «людина, її життя, честь та гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [1, с. 5].

Безпека держави досягається за наявності ефективного механізму управління і координації діяльності мікро- і макроекономіки, політичних сил і суспільних груп, а також дійових інститутів її захисту.

Безпека суспільства передбачає наявність суспільних інститутів, норм, розвинутих форм суспільної свідомості, що дозволяють реалізувати права і свободи усіх груп населення і протидіяти розколу суспільства.

Безпека особи полягає у формуванні комплексу правових та моральних норм, суспільних інститутів та установ, які дозволяють їй розгорнути і реалізувати соціально визначені здібності та потреби, не відчуваючи протидії з боку держави та суспільства.

Звісно, національна безпека — це багатопланове поняття, до якого входять оборонна, екологічна, енергетична, продовольча та інші види безпеки. Але не можна досягти будь-якого рівня військової безпеки або соціальної злагоди без міцної та ефективної економіки. Питання економічної безпеки при комплексному підході до розв'язання проблеми національної безпеки набувають першочергового значення для забезпечення надійної обороноздатності країни, її національної конкурентоспроможності, захисту інформації, ефективної соціальної політики, захисту від екологічних стихій. Виходячи із взаємозв'язку цих напрямків, слід підкреслити, що економічна безпека є запорукою їх підтримки. Так само як економічне життя, економічні відносини визначають всі інші типи суспільних відносин, суспільний прогрес в цілому, так і економічна безпека відіграє базисну, вирішальну роль у системі національної безпеки, будучи її органічним елементом.

У найпершому наближенні *економічна безпека держави* (далі — ЕБД) означає захищеність усіх рівнів економіки країни від небезпечних дій, що можуть бути як наслідком свідомого впливу будь-якого чинника, так і стихійним впливом ринкових сил. Небезпечними можуть вважатися такі дії, які призводять до погіршення економічного стану країни у критичний рівень. Це може бути, наприклад, таке погіршення умов життя, з яким населення не готове миритися і яке внаслідок цього може перетворитися на соціальний конфлікт, що загрожуватиме існуванню економічної та політичної систем.

На наш погляд, економічну безпеку взагалі треба розглядати як найважливішу якісну характеристику економічної системи, що визначає здатність підтримувати послідовну реалізацію національно-державних інтересів, стійку дієздатність господарських суб'єктів, нормальні умови життєдіяльності населення.

ЕБД має внутрішню матеріально-речову основу — достатньо високий рівень розвитку продуктивних сил, що може забезпечити суттєво важливу частину натуральних і вартісних елементів розширеного відтворення ВВП; внутрішню соціально-політичну основу — до-

статньо високий рівень суспільної злагоди щодо довгострокових національних цілей, які дають можливість розробити та прийняти державну стратегію соціального й економічного розвитку.

Питання економічної безпеки набувають особливої актуальності для країн, які перебувають у стані трансформаційної кризи. Це явище завжди характеризується загостренням суперечностей, які є результатом кризових ситуацій. Глибина і характер розвитку кризи можуть поставити під загрозу саме існування соціально-економічної системи країни. У цьому разі одне із першочергових завдань — забезпечення економічної безпеки.

Більшість провідних фахівців [2, с. 37] слушно відмічають той важливий факт, що система ЕБД не існує сама по собі. Вона пов'язана з економічною безпекою людини та міжнародною економічною безпекою. Тому структурна схема суб'єктів цієї тріади має такий вигляд: людина (особа) — національна держава — світове співтовариство. Безпека людини є складовою частиною безпеки держави, яка, у свою чергу, є складовою частиною міжнародної безпеки. Отже, держава має дбати про забезпечення економічної безпеки для своїх громадян, для себе та світового співтовариства. Тому перед нею стоїть надзвичайно важливе завдання — пов'язати та погодити інтереси кожного громадянина з інтересами держави, а також з інтересами світового співтовариства. Відповідно до цього виділяють внутрішній та зовнішній рівні ЕБД.

Економічна безпека держави безпосередньо пов'язана з її економічним суверенітетом.

Історичний досвід показує, що становлення суверенної, правової, демократичної, соціальної держави, формування громадянського суспільства, рух шляхом світової цивілізації є об'єктивним, необоротним, але складним і тривалим процесом. Справжній суверенітет держави досяжний тільки на основі ефективної та конкурентоспроможної економіки, яка до того ж є соціально орієнтованою. У кінцевому результаті саме рівнем ефективності національної економіки визначається місце країни серед інших держав світу.

Економічний суверенітет є головною складовою державного суверенітету і відповідно системи ЕБД. В основі економічного суверенітету лежить власність українського народу на своє національне багатство, спираючись на яку вповноважені ним органи самостійно здійснюють регулювання економіки і зовнішньоекономічної діяльності. Економічний суверенітет пов'язаний зі структурою економічної системи і незалежністю держави у формуванні і розвитку техноло-

гічного способу виробництва, економічних відносин власності і відповідного господарського механізму.

Економічний суверенітет як складова системи ЕБД у сучасних умовах є базою для:

1) здійснення державного контролю за національними ресурсами, досягнення такого рівня виробництва та якості продукції, що забезпечить її конкурентоспроможність і дозволить на рівних брати участь у світовій торгівлі, кооперативних зв'язках та обміні науково-технічними досягненнями;

2) стабілізації й усталеності національної економіки, які зумовлюють захист власності в усіх її формах, створення надійних умов і гарантій для підприємницької активності, утримання чинників, що дестабілізують ситуацію (боротьба з кримінальними структурами в економіці, недопущення глибоких безпідставних розривів у розподілі доходів, які викликають соціальну кризу);

3) саморозвитку та прогресу, що є особливо важливим у сучасному динамічному світі; створення сприятливого клімату для інвестицій та інновацій, постійної модернізації виробництва, підвищення професійного, освітнього та загальнокультурного рівня робітників, тобто всього, що є необхідними і обов'язковими умовами усталеності та самозбереження національної економіки.

Таким чином, *економічна безпека держави* як економічна категорія втілює в собі певну сукупність відносин і пов'язаних з ними заходів, що забезпечують здійснення економічного суверенітету, економічне зростання, підвищення добробуту в умовах наявності системи міжнародної економічної взаємозалежності.

ЕБД виступає як сукупність економічних, соціальних, демографічних, екологічних, технологічних, науково-інформаційних відносин.

Специфіка ЕБД як економічної категорії полягає в тому, що вона постійно відображає рівень ефективності функціонування усіх її структурних елементів, що дозволяє вчасно виявити загрози і запобігти небезпеці заподіяння збитків державі, економічній системі та національним економічним інтересам з метою забезпечення їх стабільного розвитку і зростання.

Таке розуміння сутності ЕБД передбачає принаймні два концептуальні висновки.

1. Економічна безпека країни повинна забезпечуватися перш за все ефективністю самої економіки, тобто разом з державними засобами захисту вона має захищати себе сама на базі високої продуктив-

ності праці, суб'єктів мікроекономіки, якості продукції, конкурентоспроможності і т. д.

2. Забезпечення економічної безпеки держави не може здійснюватися суто ринковими механізмами саморегуляції, бо вони ефективно працюють на макрорівні тільки за наявності раціональної структури економіки, яка сама по собі не створюється. Тому ЕБД повинна формуватися і підтримуватися всією системою механізмів саморегулювання і регулювання, тобто за допомогою державних органів та інститутів ринку.

Крім того, якщо розглядати ЕБД як системну категорію, тобто як сукупність елементів, що утворюють певну цілісність, то можна погодитися з тими вченими, котрі вважають, що головна системна вимога ЕБД полягає у забезпеченні розвитку економіки країни і, як мінімум, в утворенні передумов для її виживання [3, с. 127–129].

Для подальшого аналізу сутності ЕБД важливо з'ясувати її зв'язок з деякими термінами, спорідненими з нею за змістом. Так, одним із компонентів економічної безпеки є поняття «розвиток»¹. Якщо економіка не розвивається, то різко зменшуються можливості її виживання, а також здатність протидії впливу негативних чинників. Не слід протиставляти категорії «безпека» і «стійкість». Вони кожна по своєму характеризують стан економіки як єдиної системи. Стойкість економіки характеризує міцність та надійність її елементів, вертикальних, горизонтальних та інших зв'язків усередині системи, здатність витримати зовнішній і внутрішній тиск. Безпека ж визначається як стан об'єкта у системі його взаємозв'язків з точки зору здатності до саморозвитку в мінливих умовах.

Стойкість економічної системи прямо пропорційна життєздатності економіки. Чим більш усталені, наприклад, міжгалузеві зв'язки та фінансово-грошова система, тим життєздатніша економіка, і відповідно оцінка її безпеки буде досить високою. Порушення пропорцій та зв'язків між різними компонентами системи веде до її дестабілізації і є сигналом переходу економіки від безпечного стану до небезпечного.

Економічна безпека тісно пов'язана з поняттям небезпеки як певного негативного впливу, що тією чи іншою мірою порушує життєздатність і життєдіяльність держави.

Небезпека виступає як можливість спричинення шкоди, загрози руйнування, появи небажаних негативних наслідків для розвитку

¹ Під «розвитком» розуміється перш за все процес переходу із одного стану в інший, більш досконалий за якісними характеристиками, більш прогресивний.

явища чи процесу. Вона несе загрозу здійсненню життєдіяльності або цілісності будь-якого об'єкта і своїм рівнем сигналізує про необхідність розроблення протидій, заходів захисту.

Крім з'ясування взаємовідношення суміжних категорій розгляд проблем ЕБД потребує деяких уточнень щодо термінології. Концептуально вагомими перш за все можуть бути такі її структурні поняття:

– *об'єкти ЕБД* — те, що безпосередньо потребує захисту і на що спрямовані дестабілізуючі дії. Треба зазначити, що проблема ЕБД має як власний об'єкт (економічну систему країни), так і об'єкти на стику з іншими можливими сферами: військовою, громадською, екологічною, інформаційною, криміногенною тощо. При цьому *фізичні об'єкти ЕБД* представлені матеріальними утвореннями в діапазоні «країна в цілому (держава) — сфери зовнішньоекономічних інтересів». *Неречовими об'єктами ЕБД* є цінності, потреби, інтереси, плани тощо, тобто елементи суспільної свідомості;

– *суб'єкти ЕБД* — держава в цілому або її структури, які організують захист об'єктів безпеки;

– *загрози ЕБД* — акції, події, явища або формалізована сукупність чинників, які містять у собі небезпеку і спрямовані на об'єкт захисту;

– *джерела загроз* — локалізовані в просторі і часі події небезпеки; вони можуть бути свідомими або стихійними; в цьому аспекті загрози розглядаються як суб'єктивні або об'єктивні;

– *параметри (показники) ЕБД* — вимірники, що кількісно характеризують безпеку і застосовуються для оцінки, моніторингу і прогнозування ЕБД. До найбільш загальних параметрів ЕБД належать:

– *збитки* — кількісний розмір економічних втрат у разі реалізації загроз;

– *ризик* — гіпотетичний (нормативний або максимальний) збиток, скоректований на вірогідність його реалізації;

– *рівень ЕБД* — інтегральний показник ЕБД, який у загальному вигляді відображає співвідношення сукупності усіх загроз і потенціалу захисту від них.

У сучасних умовах поняття ЕБД все більше набуває нових рис і характеристик.

Сьогодні головне призначення ЕБД полягає у забезпеченні сталою економічного розвитку з метою задоволення суспільних потреб за умов постійного посилення соціалізації, екологізації, гуманізації та інформатизації економічного життя.

Поступово минає час «суспільства споживання» і настає час «інформаційного суспільства», економіки знань. Визначального значен-

ня набуває здатність людей використовувати нові знання. Таким чином, ЕБД об'єктивно наповнюється елементами інтелектуальної та психологічної безпеки.

У зв'язку з цим поволі спостерігається зрушення у напрямку зміни самої концепції ЕБД — від стимулювання її охоронних функцій до її інтелектуального забезпечення. Одним із головних завдань такого забезпечення є формування нового суспільства через удосконалення особистості, формування людини «безпечного типу», підготовку компетентного у сфері безпеки громадянина. Йдеться про поступову кардинальну зміну свідомості, а отже, про зміну самого суспільства через системну освіту людей у сфері економічної безпеки.

В орієнтованому на інтереси людей і спрямованому на розвиток майбутньому інформаційному суспільстві система ЕБД повинна бути спрямована на забезпечення можливості кожного створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ і обмінюватися ними, надання кожній людині можливості певною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному та особистому розвитку і підвищуючи якість життя.

У зв'язку з цим, на думку вчених, навіть виникає необхідність у об'єднанні розрізнених наукових напрямів досліджень різних об'єктів і аспектів безпеки в єдину інтегровану науку — сек'юритологію — науку про безпеку взагалі, збереження і захист людства від усіх видів загроз [4, с. 9].

1.2. Національні економічні інтереси як об'єкт економічної безпеки

Економічна безпека держави виступає вирішальною умовою додержання та реалізації національних економічних інтересів. Отже, в її належному рівні повинні бути зацікавлені і приватний бізнес, і державні структури, і всі сфери суспільства.

Поняття «національний інтерес» прийшло до нас із західної англійської літератури, де воно вживається у значенні «державний інтерес». Під національними інтересами розуміють переважно інтереси державні, оскільки західні країни є мононаціональними державами (у соціально-політичному, а не етнічному аспекті). Нація представляє єдність громадянського суспільства і держави. Тому національний інтерес стає узагальнюючим інтересом, який знімає суперечність між інтересами держави і громадянського суспільства.

Національний інтерес у демократичних країнах — це передусім узагальнений відповідно до існуючих процедур інтерес людей, що формують політичну націю. Формування національного інтересу передбачає узгодження інтересів усіх громадян країни, хоча іноді це зводиться до урахування думки найбільш численних соціальних груп або груп із найбільш «гучним» голосом у процесі прийняття рішень.

Національні економічні інтереси — це усвідомлені суспільством чи державою важливі потреби соціально-економічного розвитку, пов'язані з підвищенням функціональної ефективності господарської системи чи удосконаленням її структури, спрямовані переважно на реалізацію інтересів головних центрів політичного та економічного впливу.

В ідеалі національні економічні інтереси мають бути спрямовані на поліпшення якості життя максимально великої частини населення за умов мінімізації втрат його іншої частини. Так нерідко відбувається у країнах із розвиненою демократією та громадянським суспільством, проте в Україні центри політичного та економічного впливу почасти віддзеркалюють інтереси малочисельних груп населення усупереч потребам більшості громадян.

Тому як національні економічні інтереси в Україні нерідко постулюються інтереси впливових політико-економічних угруповань. Існує і суттєвий зовнішній вплив на процес визначення та реалізації українських національних економічних інтересів. Водночас деякі дуже важливі для громадян нашої країни економічні інтереси не враховуються в економічній та соціальній політиці держави.

Дещо спрощеним є підхід, згідно з яким вважається, що в демократичних країнах із ринковою економікою головне значення мають економічні інтереси окремих індивідів, що формують націю. Національні економічні інтереси при цьому розглядаються як сума інтересів громадян. Механізмом їх формування вважається пошук оптимального співвідношення індивідуальних інтересів.

В дійсності ж суспільство як складний організм має свої потреби, що доповнюють індивідуальні потреби його членів. На підставі цих потреб формуються суспільні інтереси, відмінні від індивідуальних. Тому національні економічні інтереси частково є узагальненим відображенням інтересів громадян, а частково — несуть на собі відбиток надіндивідуальних потреб суспільства.

Національні економічні інтереси мають складну структуру і можуть класифікуватися за різними критеріями (табл. 1.1).

Класифікація національних економічних інтересів

Критерій класифікації	Типи національних економічних інтересів
Об'єкт впливу	<ul style="list-style-type: none"> – функціональні (пов'язані переважно із функціонуванням соціально-економічної системи, тобто підвищенням ефективності існуючої структури цієї системи); – структурні (мають відношення головним чином до зміни структури соціально-економічної системи, тобто до перебудови, удосконалення самої системи)
Рівень значущості	<ul style="list-style-type: none"> – стратегічні (виключно важливі); – оперативні (важливі); – тактичні (другорядні за значенням)
Ступінь стійкості	<ul style="list-style-type: none"> – скороминущі (виникають і зникають на певному історичному етапі); – постійні (діють протягом всього періоду існування держави, при цьому іноді модифікуються відповідно до конкретно-історичних умов)
Строк існування	<ul style="list-style-type: none"> – довгострокові (більше п'яти років); – середньострокові (від одного до п'яти років); – короткострокові (до одного року)
Характер взаємного впливу	<ul style="list-style-type: none"> – підсилюючі (полегшують реалізацію інших національних економічних інтересів); – нейтральні (не впливають на досягнення інших інтересів); – послаблюючі (погіршують можливості реалізації інших інтересів)
Тип інституціонального закріплення	<ul style="list-style-type: none"> – формалізовані (закріплені у нормативно-правовій базі або офіційних документах державних та недержавних організацій); – неформалізовані (не закріплені формально, проте визнаються державою або суспільством)
Місце реалізації	<ul style="list-style-type: none"> – внутрішні; – зовнішні
Джерела виникнення	<ul style="list-style-type: none"> – загальносуспільні; – класові; – вузькокорпоративні (з точки зору сутності їх слід вважати псевдонаціональними інтересами)
Характер взаємозв'язків	<ul style="list-style-type: none"> – спільні; – паралельні; – протилежні; – конфронтаційні
Сфера поширення	<ul style="list-style-type: none"> – виробничі; – фінансові; – зовнішньоторговельні; – організаційно-технологічні; – інституційні; – соціально-економічні; – паливно-енергетичні та ін.

У найбільш загальному розумінні об'єктами економічної безпеки є всі процеси та явища, що прямо чи непрямо стосуються забезпечення соціально-економічного розвитку. Стійкий соціальний та економічний розвиток України нерозривно пов'язаний із встановленням та реалізацією її національних інтересів. Від якості процедури визначення основних економічних пріоритетів та ефективності процесу їх реалізації залежать як поточне соціально-економічне становище держави, так і її середньо- й довгострокові перспективи.

Виходячи з визначення об'єктів економічної безпеки, слід наголосити на тому, що національні економічні інтереси є об'єктом економічної безпеки тією мірою, в якій вони слугують забезпеченню економічної безпеки.

Усі національні економічні інтереси прямо чи непрямо стосуються економічної безпеки, однак ступінь впливу може суттєво відрізнятись. Тому треба розрізняти фундаментальну та актуальну структуру національних економічних інтересів як об'єкта економічної безпеки.

Фундаментальна структура національних економічних інтересів як об'єкта економічної безпеки охоплює всю сукупність національних економічних інтересів. До неї належать і найважливіші для економічної безпеки національні інтереси, і ті інтереси, що майже не впливають на соціально-економічний розвиток.

Актуальна структура національних економічних інтересів як об'єкта економічної безпеки включає субординовану сукупність елементів фундаментальної структури, що справляють реальний вплив на стан економічної безпеки. До актуальної структури не належать ті національні інтереси, що є неістотними для рівня економічної безпеки.

Зміст актуальної структури визначається не тільки переліком національних економічних інтересів, що її формують, а й субординацією, тобто співвідношенням цих інтересів. Іншим визначальним моментом є характер зв'язків між національними економічними інтересами, їх взаємний вплив, який може бути позитивним, негативним або нейтральним.

Позитивний вплив виникає тоді, коли реалізація одного економічного інтересу прямо чи непрямо сприяє задоволенню іншого. Наявність негативного впливу, навпаки, пов'язана з тим, що досягнення одного економічного інтересу суперечить реалізації другого. Нейтральний взаємний вплив економічних інтересів існує за умов, коли, реалізуючи один економічний інтерес, жодним чином не впливають на можливості досягнення інших.

До найбільш актуальних національних економічних інтересів як об'єкта економічної безпеки України можна віднести:

- завершення ринкової трансформації економіки;
- забезпечення економічних прав і свобод людини на основі створення громадянського суспільства, підвищення ефективності роботи державних органів, розвитку демократичних інститутів тощо;
- досягнення національної злагоди, політичної, економічної і соціальної стабільності;
- ефективну інтеграцію у світову економіку через світову організацію торгівлі та інші структури на засадах відстоювання національних інтересів;
- збереження та відтворення природно-ресурсного потенціалу;
- диверсифікацію джерел надходження енергоносіїв;
- прискорення процесу генерування та впровадження інновацій на основі формування національної інноваційної системи;
- пріоритетний розвиток галузей, що відповідають за розвиток людського потенціалу (освіти, медицини, фізкультури і спорту);
- створення робочих місць та зменшення безробіття;
- розроблення та впровадження скоординованої системи заходів соціальної політики (пріоритетом якої має бути активний, а не пасивний соціальний захист);
- збереження та розвиток інтелектуального й науково-технічного потенціалів України;
- формування нейтрального платіжного балансу країни;
- зменшення заборгованості держави та фірм перед іншими країнами.

Звернемо увагу й на те, що в країнах із розвинутою економікою та багаторічним досвідом функціонування ринку і демократії найбільш актуальними є *функціональні* національні економічні інтереси. Це пов'язано з тим, що структура усіх основних підсистем суспільства, в тому числі економічної, пройшла тривалу еволюцію і сьогодні є усталеною. Суттєва перебудова, трансформація цих систем відбуваються рідко. Коригуючий або підтримуючий вплив на функціонування господарства стає головним засобом забезпечення соціально-економічного розвитку.

Специфіка ж трансформаційної економіки полягає у динамічних перетвореннях (нерідко хаотичних і драматичних) головних підсистем суспільства. За умов радикальної зміни структури системи регулювання процесів її функціонування набуває другорядного значення. Основні можливості впливу на соціально-економічний розвиток

України пов'язані з перебудовою, вдосконаленням її суспільної системи. Тому на перший план виходять *структурні* національні економічні інтереси.

Так, напрям та інтенсивність соціально-економічного розвитку України пов'язані у першу чергу з удосконаленням її суспільної системи і тільки у другу — з розв'язанням проблем функціонування цієї системи. Водночас не можна нехтувати функціональними проблемами, оскільки саме вони мають найбільший вплив у короткостроковій, а нерідко — й у середньостроковій перспективі.

Підкреслимо ще один надзвичайно важливий факт: необхідною умовою виникнення національних економічних інтересів є їх суспільне визнання. Тільки усвідомлені суспільством, державою суттєві потреби соціально-економічного розвитку можуть розглядатися як національні економічні інтереси. І навпаки, відсутність такого усвідомлення призводить до спотворення національних економічних інтересів, їх підміни вузькокорпоративними інтересами.

Останнє все очевидніше відбувається в трансформаційній економіці України. Практично неприховане зрощення бізнесу і політичної влади породжує *елітні економіки* (тобто сфери господарювання для обмеженого кола осіб з високими вхідними бар'єрами, що забезпечують одержання надприбутків [1, с. 11]) — з високим рівнем використання держави для досягнення *особистих інтересів* [2, с. 38]. Кінцевою метою такої взаємодії є одержання підприємцями надприбутків, а чиновниками — корупційної ренти. Саме тому боротьба з корупцією та незаконною економічною діяльністю, відокремлення бізнесу від влади, забезпечення рівності стартових можливостей в економічній діяльності, досягнення справедливості при розподілі створеного продукту й багато інших необхідних заходів в Україні не стають і не можуть стати національними економічними інтересами.

Негативні соціально-економічні наслідки існування елітних економік значною мірою подібні до наслідків існування монополій, але є більш різнобічними й більш деструктивними, бо неринкова природа виникнення елітних економік породжує неринкові методи підтримки їх функціонування. Якщо монополії тяжіють до неефективного використання ресурсів, завищення цін, уповільнення темпів підвищення якості продукції, то елітні економіки на додаток до цього стимулюють розвиток корупції та кримінальних видів діяльності. Підтримка елітних економік з боку корумпованих чиновників дозволяє мати рівень рентабельності, про який «звичайні» монополісти можуть тільки мріяти.

Існування вельми закритих для проникнення соціальних груп, що відображають переважно інтереси капіталу, стає в трансформаційній економіці головною перешкодою для зростання рівня життя основної частини населення [3, с. 151]. Більше того, перетворення корупційних доходів державних службовців на один із основних елементів доходів населення стає системною загрозою, оскільки деформує соціально-економічні відносини і на рівні виробництва, і на рівні розподілу продукту. Зацікавленість політико-економічної еліти у збереженні цього елемента доходів виступає однією з перешкод на шляху формування соціального ринкового господарства.

Україні притаманна також орієнтація значної частини політико-економічної еліти на перерозподіл, а не на створення вартості. Як відзначає В. Полтерович, будь-яка економічна реформа несе потенціал посилення перерозподільчої активності, а у процесі ринкової трансформації виразно виявляється феномен домінування прибутковості перерозподільчої активності над прибутковістю виробництва [4, с. 8].

Істотною проблемою можна вважати і ненормально високе значення родинних та інших неформальних зв'язків в економічній діяльності, що є відповіддю на різке зростання ризику, невизначеності, соціальної незахищеності й особистої відповідальності, до чого пост-радянське суспільство виявилось не готовим.

Із цими проблемами тісно пов'язана проблема експлуатації. Відомо, що економічна ефективність господарської системи будь-якої країни максимізується, коли вартість економічних внесків та винагород збігається, тобто експлуатація відсутня. За умови рівної винагороди за рівні внески розширюють свою діяльність найбільш ефективні суб'єкти господарювання, що максимізують ефективність виробництва, а відносно неефективні учасники економічної діяльності витісняються з ринку. Порушення балансу економічних внесків і винагород на користь деяких відносно неефективних господарських суб'єктів здатне підтримати їх існування. Проте це знижує середню ефективність виробництва та загальний рівень економічного добробуту суспільства.

В Україні рівень економічної експлуатації власників таких чинників виробництва, як земля і праця, є надмірним. І в цьому полягає серйозна глибинна загроза економічній безпеці України. Друга загроза (а точніше — група загроз) пов'язана з тим, що ті, хто виграє від нееквівалентного обміну, потребують підтримки *status quo*, збереження умов і чинників, що забезпечують одержання необґрунтовано завищених доходів. Це породжує непродуктивні витрати на хаба-

рі корумпованим чиновникам та правоохоронним органам, утримання політичних діячів і партій, оплату потрібних судових рішень тощо. Підвищується ризик економічних і соціальних втрат від конфліктів у суспільстві.

Отже, в Україні національні економічні інтереси як об'єкт економічної безпеки зазнають головної загрози з боку феномену елітних економік. Існування останніх є джерелом системної небезпеки для національних економічних інтересів як інституту, покликаного забезпечувати медіацію інтересів усіх членів суспільства задля збільшення загального рівня задоволення потреб. Адже через тісний зв'язок бізнесу та влади при формуванні національних економічних інтересів ураховуються потреби не всіх членів суспільства і навіть не їх більшості, як у демократичних країнах, а лише потреби вузького кола осіб, що володіють великими капіталами. Тобто, на стадії формування національних економічних інтересів присутній збій, який систематично відтворюється, через що з національних економічних інтересів України вихолощується майже все національне (те, що відповідає інтересам нації загалом).

У зв'язку з цим, крім національних економічних інтересів (перелік основних з них сформульовано вище), існує низка завдань, які не є загально визнаними національними економічними пріоритетами, однак мають ними стати:

- відокремлення економічної діяльності від політичної влади (передусім шляхом усунення можливостей одержати конкурентні переваги за рахунок використання владних повноважень);

- створення рівних стартових можливостей усім членам суспільства та забезпечення загальнодоступності просування соціальними сходами;

- боротьба з корупцією та корупційними доходами (зокрема, на базі системного контролю витратків державних службовців та членів їх родин);

- переорієнтація політико-економічної еліти з перерозподілу на створення вартості;

- заміщення персоніфікованих соціально-економічних відносин деперсоніфікованими (деперсоніфікована довіра до контрагентів замість персоніфікованої);

- зниження ступеня експлуатації в суспільстві, у першу чергу власників праці та землі.

Усвідомлення наведених напрямів удосконалення соціально-економічної системи України як її національних економічних інте-

ресів дозволило б надати цим напрямом пріоритетного значення в політиці регулювання економіки з боку державних органів, громадських організацій, об'єднань роботодавців та ін.

Проблема елітних економік має, на наш погляд, ще один «зріз» дослідження: вона виникла не через випадковий збіг обставин — за нею знаходяться певні глибинні закономірності суспільного розвитку. Впродовж більшої частини історії суспільства боротьба соціальних груп здійснювалася переважно заради переміщення влади та власності від одних соціальних груп до інших за умов збереження політичної, соціальної та економічної нерівності.

Проте на певному етапі суспільної еволюції, особливо в економічно розвинених країнах, відбулася диверсифікація соціально-економічної сили. Зокрема, розвиток демократії надав усім членам суспільства формально рівні політичні права. Ті, хто має економічну владу, відділилися від тих, хто наділений державою владними повноваженнями. Сама влада держави була обмежена і формалізована так, аби мінімізувати зловживання нею в особистих цілях. Значна частина членів суспільства стала власниками, залишаючись при цьому найманими працівниками. Підвищення життєвого рівня населення перенесло центр уваги більшості громадян від забезпечення фізіологічних потреб до забезпечення духовних потреб, зокрема у самоповазі. Ті стани суспільства, що зазвичай не мали значної суспільної ваги, привчилися її примножувати за рахунок самоорганізації. На противагу державній владі та владі капіталу розвинулася влада громадянського суспільства.

У трансформаційній же економіці України, навпаки, гостро поставилася проблема *дисбалансу соціально-економічних сил у суспільстві*, насамперед значного перевищення соціально-економічною силою капіталу соціально-економічної сили праці [5]. Ще М. Туган-Барановський вважав, що розмір зарплати визначається двома незалежними умовами: продуктивністю суспільної праці та соціальною силою робочого класу [6, с. 144]. Про вплив соціально-економічної сили на зарплату фактично писав Дж. Кейнс [7, с. 337–338]; стосовно трансформаційної економіки Росії про це саме говорить Л. Фиськова [8, с. 152].

Аби зрозуміти, що подолання дисбалансу соціально-економічних сил в українському суспільстві повинно розглядатися також як один із найважливіших функціональних національних економічних інтересів, достатньо звернути увагу на такі факти. Частка витрат на оплату праці в собівартості продукції в Україні 14 %, в той час як у біль-

шості країн ЄС — 30–35 % [9, с. 57]. За підрахунками Ю. Харазішвілі, загальна частка оплати праці у ВВП в Україні у період 1997–2006 рр. складала від 35,6 % (2001, 2002 роки) до 45,8 % (2005, 2006 роки), тоді як у США, Японії, Німеччині, Великій Британії та інших розвинених країнах цей показник сягає 65–75 % [10, с. 61–62].

На підставі наведених даних можна побачити, що якби соціально-економічна сила найманих працівників в Україні була такою самою, як і в економічно розвинених країнах, можна було б розраховувати на підвищення зарплати в 1,5 разу і більше, навіть за існуючого рівня виробництва валового внутрішнього продукту (ВВП) на душу населення, за рахунок збільшення частки оплати праці при розподілі створеного продукту.

Аналіз досвіду економічно розвинених країн дозволяє зробити висновок про нагальну необхідність вирівнювання соціально-економічних сил, що дасть поштовх розвитку соціального партнерства, відділенню держави від бізнесу, посиленню соціальної спрямованості виробництва, зниженню ступеня експлуатації, зникненню елітних економік — головної системної загрози інституту національних економічних інтересів. Вирівнювання соціально-економічних сил здатне справити потужний вплив на структуру господарської системи України і тому має стати одним із головних структурних національних економічних інтересів.

Безумовно, велике значення мають також створення конкурентного порядку, пріоритетна увага нарощуванню людського капіталу, формування високоефективного виробництва, розбудова розвинутої системи регулювання доходів, боротьба з корупцією тощо, проте самі по собі, без вирівнювання соціально-економічних сил, вони здатні породити не соціальне ринкове господарство, а «дикий» капіталізм. Лише збільшення соціально-економічної сили основної частини населення спроможне примусити політико-економічну еліту скасувати вигідні для неї практики (зокрема, елітні економіки). І тільки таке збільшення може стати основою для зміни пріоритетів функціонування соціально-економічної системи України, яка має бути зорієнтована на задоволення потреб та реалізацію інтересів основної частини населення, а не вузької та замкненої політико-економічної еліти.

Включення до актуальної структури національних економічних інтересів України розкритих вище суттєвих потреб соціально-економічного розвитку (передусім вирівнювання соціально-економічних сил та боротьбу з елітними економіками) має призвести до трансформації господарської системи України, внаслідок якої:

- знизиться рівень загроз економічній безпеці;
- господарська система стане менш уразливою до загроз;
- найбільш актуальними виступатимуть функціональні національні економічні інтереси, а зміни у структурі соціально-економічної системи відбуватимуться рідко;
- національні економічні інтереси більшою мірою віддзеркалюватимуть потреби основної частини населення і рідше матимуть характер вузькокорпоративних інтересів.

Формування національних економічних інтересів на засадах пріоритетності загальнонаціональних інтересів перед вузькокорпоративними є однією з необхідних умов стійкого соціально-економічного розвитку держави.

1.3. Соціально-економічний розвиток країни — мета економічної безпеки

Стратегічний курс на формування економічної безпеки має закінцеву мету соціально-економічний розвиток країни, який потрібно розглядати як системне явище, що складається з двох взаємопов'язаних процесів: економічного та соціального розвитку.

Економічний розвиток — це здатність економіки створювати сталі шляхи зростання ВВП відповідно до існуючого рівня індивідуальних, колективних і суспільних потреб.

Розрізняють три основні типи економічного розвитку: прогресивний, регресивний і стагнаційний, які проявляються як тенденції.

Розвиток часто ототожнюється із *прогресом* (тобто з характером і напрямком розвитку), але їх потрібно розрізняти, бо не кожний розвиток приводить до позитивних соціальних наслідків. Економічний прогрес означає рух показників економічного розвитку (ВВП, продуктивності суспільної праці, прибутку) «вперед» — до більш удосконаленого стану, ступеня розвитку. Економічний *регрес* свідчить про рух економіки «назад» — до її найгіршого, звуженого стану. Звичайно економічний регрес спостерігається тоді, коли економіка характеризується падінням обсягів виробництва, її загальним спадом, тобто перебувають у стані економічної кризи (реcesії, стискання, падіння).

Панують такі кризові явища: незбалансованість, диспропорційність, зростання безробіття, інфляція, банкрутство фірм, банків та некерованість економіки. Для *стагнаційного* (*депресійного*) типу

економічного розвитку характерним є: стабільність виробництва, але на найнижчому після кризового рівні, наявність диспропорцій, відсутність нових інвестицій, зменшення товарних запасів, поява позитивних тенденцій організаційних, ринкових, фінансових змін.

Залежно від швидкості системних змін виділяють: еволюційний розвиток — процес повільних, послідовних, безперервних змін і радикальний (революційний) розвиток — процес швидкого, стрибкоподібного переходу від одного якісного стану системи до іншого. Економічна система, як правило, розвивається еволюційно, шляхом модернізації суспільного виробництва.

Еволюційний розвиток економіки — це поступовий шлях кількісного та якісного зростання кінцевих результатів суспільного виробництва або макроекономіки завдяки вдосконаленню існуючих чинників (засобів та предметів праці, робочої сили, технології, організації, управління, творчої праці, інформації, науки), структурних зв'язків, галузей і ринків. Еволюційному економічному розвитку притаманні процеси впровадження досягнень науково-технічного прогресу (НТП), які удосконалюють основи розвинутого відтворення і двох типів зростання — екстенсивного та інтенсивного.

Модернізація (від грец. *moderne* — новітній) є процесом поліпшення, який веде до прогресивних змін, перетворень засобів виробництва, продукції та умов економічного розвитку. Модернізація — це системний процес, який еволюційними методами у позитивному напрямку змінює чинники, умови, механізми, співвідношення, засоби розвитку суспільного виробництва або окремі пріоритетні складові усієї економіки та суспільства. Здійснити загальну модернізацію економіки можливо лише завдяки впровадженню усього сучасного, що є у світі відносно певних галузей, структур і об'єктів, які необхідно перетворити на більш передові, ефективні, конкурентоздатні та продуктивні. Системний характер модернізації також приводить до істотних якісних змін у економічних, соціальних, політичних, правових, культурних інститутів та відносин, що формуються в процесі управління та поведінки суб'єктів господарювання і споживачів (населення).

Економічний розвиток у XXI ст. можливо здійснити ефективно, на належному конкурентоздатному рівні тільки шляхом реалізації в передових галузях національної економіки та видах людської діяльності моделі інноваційної діяльності. Остання є процесом створення, освоєння та поширення інновацій через механізми ринкових відносин, підприємництва, конкуренції та ефективної державної інвестиційно-інноваційної політики.

Інноваційну модель економічного розвитку вперше обґрунтував австрійський економіст Й. Шумпетер в роботі «Теорія економічного розвитку» (1912 р.). Саме він дав класичне визначення інновації як «непостійного проведення нових комбінацій» у таких випадках: упровадження нового товару, тобто товару, з яким споживачі ще незнайомі, або нового різновиду якогось товару; впровадження нового методу виробництва, тобто методу, ще не випробуваного практично в даній галузі виробництва; відкриття нового ринку, тобто ринку, на якому дана галузь промисловості даної країни колись не була присутня, незалежно від того, чи існував до цього цей ринок або його не було; оволодіння новим джерелом сировини або напівфабрикатів, незалежно від того, чи існували ці джерела раніше; проведення нової організації якої-небудь промисловості, наприклад, завоювання позиції монополіста або її втрата [1].

У цілому ж термін «інновація» (англ. *innovation* — нововведення; від лат. *innovatio* — поновлення, відновлення) має багатогранний характер, що доводить різноманітність його визначень залежно від використаних дослідниками підходів, критеріїв і об'єктів впровадження. Зараз під інноваціями розуміють:

1) нововведення в галузях техніки, технології, організації праці та управління, засновані на використанні досягнень науки та передового досвіду, а також цих новацій у різноманітних галузях та сферах діяльності [2];

2) а) вкладення коштів в економіку, що забезпечує зміну поколінь техніки і технології; б) нова техніка, технологія, що є результатом досягнень НТП; в) вироблення, синтезування нових ідей, створення нових теорій і моделей, втілення їх у життя; г) політичні програми, що мають, як правило, індивідуальний, неповторний характер;

3) одержаний від реалізації новації (нове явище, відкриття, відновлення, зміна) результат у вигляді інноваційного продукту;

4) різноманітні зміни, впровадження нових або удосконалених рішень у техніку, організацію, процес постачання та збуту, громадське життя. Тобто, інновація є кінцевим результатом упровадження новацій з метою забезпечення конкурентоздатності, економічного розвитку, підвищення рівня задоволення потреб людини і суспільства на основі відновлення сукупності чинників виробництва, росту інвестицій і інноваційної діяльності.

Слід зазначити, що економічний розвиток у сучасних умовах спостерігається і тоді, коли він базується на нерівномірному, циклічному, хвилеподібному, імпульсному процесах, викликаних технологічними

змiнами, iнновацiями. Тому економiчна наука все бiльшу увагу зосереджує на дослiдженнi чинникiв нерiвноважної довгострокової економiчної динамiки, що визначається як теорiя еволюцiйного економiчного розвитку, або шумпетерiанська традицiя.

Соцiальний розвиток виявляється не стiльки у темпах зростання, скiльки в пiдвищеннi добробуту споживачiв, збiльшеннi їх платоспроможного попиту. Тому зусилля держави, напрямом її соцiально-економiчної полiтики слiд формувати таким чином, аби щорiчно, цiлеспрямовано досягати необхідного соцiального ефекту вiдповiдно до європейських та свiтових соцiальних стандартiв. Забезпечення сприятливих умов для життєдiяльностi людини, суспiльства i держави є головною функцiєю i метою сучасної економiки i полiтики. Тому надзвичайно важливо розвивати економiку так, аби вона у перiод мирного iснування супроводжувалася зростанням життєвого рiвня населення, тривалостi життя, полiпшенням умов працi i споживання. Людина в такiй економiцi дiйсно виступає метою її розвитку, головною продуктивною силою i виявляє турботу про економiчне зростання, впровадження досягнень НТП, iнновацiйно-iнвестицiйного типу розвитку.

Важливо зрозумiти, що економiка не може iснувати без її соцiальної складової, так само як виробництво не має нiякого сенсу, якщо воно не супроводжується розвитком споживання. Тому протягом коротко-, середньо- та довгострокових перiодiв слiд знаходити таке рацiональне спiввiдношення мiж цими взаємопов'язаними сторонами єдиного цiлого — суспiльного розвитку, при якому можливо досягти максимально ефективних кiнцевих результатiв у виробництвi вiтчизняних товарiв та наданнi послуг, пiдвищеннi добробуту населення.

Що в цiй об'єктивно суперечливiй єдностi економiчних та соцiальних процесiв є первинним, найголовнiшим? Таке запитання завжди має бути порiвняно з аналогiчним — про прiоритетний (переважний, первинний) розвиток виробництва або споживання. Свiтова економiчна наука та практика економiчного i соцiального розвитку розвинених країн, де вперше були збудованi соцiально орієнтована ринкова економiка, постiндустрiальна, нова економiка, як вiдомо, керувалася концепцiєю прiоритетного розвитку споживання, що дозволило їм домогтися найкращих результатiв у бiльшостi складових показникiв рiвня суспiльного розвитку.

Навпаки, орієнтацiя на переважний розвиток виробництва, або побудова «економiки заради економiки», завжди супроводжувалася формуванням хронiчного дефiциту товарiв та послуг, iгноруванням важливих проблем досягнення цивiлiзацiйного рiвня добробуту на-

селення, світових стандартів його життя. Наслідки такої політики держави проявилися у створенні системи казарменого, адміністративного соціалізму, неконкурентоздатної вітчизняної продукції, витратної економіки, а найголовніше — «совкового менталітету населення», подолання яких обумовило необхідність існування спеціального перехідного періоду, протягом котрого вже близько двадцяти років здійснюються спроби здійснити кардинальні системні економічні, соціальні, політичні, правові та адміністративні реформи.

Про якість проведення цих реформ в Україні свідчать переважно негативні результати: кризові явища, велика питома вага тіньової економіки, корупції, низька тривалість життя населення країни, істотне зниження рівня економічного, соціального, демографічного, освітнього, медичного розвитку. На наш погляд, головна причина цих негативних результатів будівництва української моделі «соціальної» економіки лежить у площині радикальної ліберальної політики виконавчої влади, яка взяла на озброєння засіб відходу від активного систематичного розв'язання соціально-економічних проблем і переадресувала їх стихійному ринку. Результати такої політики не забарили довго чекати на себе і реально переважали у суспільстві усі 90-ти роки ХХ ст. Соціальна економіка досягла такого рівня свого падіння, який можливо порівняти лише з наслідками революцій, війн або інших значних потрясінь. Прикладом непослідовності у проведенні політики соціальної спрямованості є підвищення цін на хліб, ліки і тарифів на житлово-комунальні послуги. Тому необхідно якомога скоріше повернути економіці її найголовнішу складову і мету розвитку — соціальний зміст і напрямок. Для цього слід оновити механізм упровадження конституційно закріпленого стратегічного курсу країни на утворення соціально орієнтованої ринкової економіки, побудову соціальної, правової держави.

Державним органам та їх керівникам слід назавжди відмовитися від усяких розмов та спроб перенести вирішення завдань поліпшення добробуту більшості населення країни, досягнення світових, європейських соціальних стандартів на майбутнє, коли буде збудовано розвинену економіку. Необхідно постійно проводити системну соціально-економічну політику, спрямовану на забезпечення ефективного господарювання, економії на витратах, зростання платоспроможності споживачів, підвищення якості та розширення номенклатури виробництва вітчизняних товарів та послуг.

Соціальний розвиток — це здатність економіки та її інститутів створювати відповідні умови для найбільш повної реалізації соціальних

прав людини, гарантованих Конституцією України, а також Європейською Соціальною Хартією (1996 р.), з метою побудови соціальної правової держави. Стан соціального життя виступає важливим критерієм цивілізованості країни, рівня громадянського суспільства.

Соціально-економічний розвиток слід розглядати як головну мету економічної безпеки держави. Остання повинна гарантувати захист людини та суспільства від потенційних загроз:

- низького рівня добробуту населення, оплати праці, який можливо характеризувати співвідношенням: мінімальної і середньої заробітної плати; розміру мінімальної заробітної плати не нижче від прожиткового мінімуму; питомої ваги витрат на заробітну плату в ВВП; рівня заробітної плати щодо вартості робочої сили; рівня доходів 10 % бідного та 10 % багатого населення; рівня зростання розміру заробітної плати та рівня зростання продуктивності суспільної праці; рівня зростання заробітної плати та рівня інфляції;

- відсутності у країні ефективної системи стимулювання праці;
- низького рівня пенсійного забезпечення пенсіонерів країни;
- зростання рівня безробіття, міграції робітників, кількості інвалідів;

- порушення права кожного робітника на належні, безпечні і здорові умови праці (ст. 43 Конституції України);

- руйнування діючої системи соціального забезпечення, пільг, допомоги та захисту непрацездатного населення при відсутності більш ефективної альтернативної системи;

- посилення фізичних і моральних ризиків для життя дітей та молоді;

- створення будь-яких перепон для здобуття освіти молоддю та підвищення професійного рівня зайнятого населення, що суперечить Конституції України (ст. 53);

- погіршення умов охорони здоров'я, відпочинку, скорочення існуючої мережі державних і комунальних закладів, які повинні надавати безоплатно медичну допомогу населенню (ст. 49);

- існування високої питомої ваги бідності, особливо серед працюючого населення, а також людей різного віку, які не мають постійного місця проживання;

- систематичного поширення антисоціальних заходів, які порушують та руйнують права громадянина на життя (ст. 3 Конституції України); допускають звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22); погіршують стан довкілля, якість харчових продуктів (ст. 50); допускають зростання цін на товари і послуги першої необ-

хідності, рівня податків, інфляції, політичної нестабільності; невжиття дійових заходів проти епідемій туберкульозу, СНІДу, скорочення тривалості життя населення.

Загрози соціальному розвитку потребують ретельного дослідження та знаходження відповідних ефективних механізмів їх обмеження та ліквідування. Соціальна політика України повинна перейти від старої моделі «гуманітарної допомоги та захисту населення», яка була притаманна адміністративно-командній економічній системі, до нової моделі, яка б відповідала системі соціально орієнтованої ринкової економіки і формувалася на основі механізму забезпечення усіх сторін життєдіяльності людини. Основними соціальними орієнтирами держави мають стати:

- переважання соціально-економічної співпраці над соціально-економічною боротьбою (розвиненість відносин партнерства);
- набуття працею інтелектуального, інноваційного, творчого характеру;
- високий життєвий рівень основної маси населення (переважна частина населення — близько 80 % — має вести життя, гідне сучасної людини);
- велика кількість формально вільного часу (близько 40 годин на тиждень);
- потенційна загальнодоступність просування соціальними сходами;
- помірна диференціація доходів (коефіцієнт Джині у країнах ОЕСР з високим доходом у середньому дорівнює 36,8 %);
- низький ступінь випадкової і систематичної економічної експлуатації;
- соціальне вирівнювання (як стартових можливостей індивідів, так і рівнів споживання);
- зменшення відносної і абсолютної бідності та соціальної ексклюзії.

Слід активно впливати на загрози соціальному розвитку з метою досягнення світових стандартів соціального життя, реалізації європейської системи прав людини. Усі суб'єкти господарювання в країні повинні зрозуміти, що стихійні механізми ринкових відносин, якщо вони не регулюються державою та її відповідними інститутами, руйнують соціальні досягнення суспільства.

Головними елементами, засобами та інститутами такого нового механізму мають стати:

- активна ефективна державна політика макроекономічного регулювання;

– систематична реальна соціалізація структури економіки, суспільства, держави і результатів їх розвитку;

– забезпечення реального соціально-економічного зростання, яке повинно досягатися переважним ростом виробництва кінцевої продукції машинобудування, сільського господарства, легкої промисловості та харчування, усієї сфери послуг;

– зниження питомої ваги тіньової економіки, особливо її кримінальної частини, яка вже сама по собі є загрозою економічній безпеці держави. Зростання тіньової економіки виступає відповіддю споживачів на існуючу соціальну несправедливість, яку породжують дії неспроможних «менеджерів» макро- і мікроекономіки. Це стихійна реакція на нездатність держави проводити ефективну соціальну політику, односторонній розподіл благ на користь представників так званої «еліти» замість повноцінного соціально-економічного зростання;

– ефективне використання бюджетної системи країни для розвитку соціальної сфери: охорони здоров'я, освіти і науки, культури, соціального обслуговування, страхування, пенсійного забезпечення тощо. Слід заборонити використовувати бюджетні засоби для розв'язання проблем неплатежів, сплати заробітної плати працівникам виробничої сфери;

– створення нової, більш ефективної системи матеріального стимулювання праці, яка б відповідала потребам людини XXI ст. і сприяла піднесенню її продуктивності, зростанню інтелектуалізації, стримуванню відпливу кваліфікованої робочої сили, «мозків» за кордон і напруженості відносин між різними соціальними верствами населення. Західні вчені стверджують, що еміграція висококваліфікованого фахівця рівноцінна вкладанню в економіку обраної їм держави мільйона доларів.

Стан сучасної української економіки неспроможний забезпечити для всього населення соціальний захист, але соціальну спрямованість розподільчих відносин можливо і необхідно досягти. Людина, яка на собі відчуває соціальну підтримку з боку держави та інших інститутів, стає більш активною на кожному робочому місці і в суспільстві. Поліпшення економічного стану країни, ліквідування загроз для життя людини (загибель людей, епідемії, безробіття, інфляція, бідність), зростання добробуту населення — це і є альтернатива процесу тотальної приватизації, розграбуванню національного багатства олігархами, які також виступають лідерами тіньової корупційної економіки.

1.4. Економічна безпека держави в умовах економічної глобалізації та відкритості економіки початку XXI ст.

Формування системи економічної безпеки України відбувається в умовах економічної глобалізації, що не може не позначитися на національних інтересах та тенденціях соціально-економічного розвитку країни.

Глобалізація означає якісно новий етап розвитку світової економіки, коли міжнародні економічні зв'язки стають обов'язковою умовою господарського прогресу, соціального розвитку, історичного процесу в цілому. І тому є всі підстави розглядати включення деяких країн у світове господарство як складову загальнолюдського характеру розвитку сучасної цивілізації. У цьому контексті доцільно згадати слова Д. Рікардо, що «прагнення кожної держави до власної користі за умов вільного обміну поширює загальний добробут і шляхом спільних уз інтересу та сполучень пов'язує між собою в єдине універсальне ціле народи усього цивілізованого світу» [1, с. 76]. Тенденції глобалізації не визнають автаркії і закритості, які ведуть національні економіки до втрати динамізму і відсталості.

Слід розрізняти поняття «інтернаціоналізація», «інтеграція» та «глобалізація».

Інтернаціоналізація передбачає об'єднання дій декількох суб'єктів світової економіки і політики довкола загальних для них завдань, цілей, видів діяльності. За умов інтернаціоналізації конкретно функціональні аспекти та наслідки домінують над структурними. Головна мета інтернаціоналізації — забезпечення стійких міжнародних зв'язків у реально існуючому світі. Інтернаціоналізація, вважають багато хто з учених, пов'язана із взаємопроникненням національних економік. В її основі лежить розвиток міжнародної торгівлі. Явище інтернаціоналізації різних видів діяльності, відносин, процесів обміну та розвитку існує стільки, скільки існують самі міжнародні відносини. Інтернаціоналізація починається у глибокій давнині і набуває розвинених форм на межі XIX–XX століть.

Міжнародна економічна інтеграція — це форма інтернаціоналізації і одночасно етап розв'язання суперечності між відокремленістю відтворювального процесу в межах національних економік і його консолідацією, яка полягає у створенні державами спільного економічного простору з метою вільного руху товарів і чинників виробництва. Зазначена суперечність розв'язується шляхом організації між-

народних регіональних союзів та переходу до регулювання міжнародних економічних відносин.

Міжнародна економічна інтеграція розгортається після Другої світової війни, у своєму розвитку проходить низку етапів і набуває таких форм:

1) зона вільної торгівлі — перший етап економічної інтеграції, який закладає основу подальшої інтеграційної взаємодії країн-учасниць і виступає генератором перспективних інтеграційних перетворень. Така зона передбачає скасування митних зборів і квот у торгівлі між країнами-учасницями при збереженні кожною з них національної торговельно-економічної політики щодо третіх країн;

2) митний союз — об'єднання, при якому країни не тільки ліквідують митні тарифи і квоти усередині союзу, а й встановлюють єдині митні тарифи щодо третіх країн, забезпечують реалізацію спільної зовнішньоторговельної політики і передачу її регулювання на наднаціональний рівень. Отже, країни-члени митного союзу не виступають у міжнародних торговельних відносинах як самостійні суб'єкти, втрачають частину національного суверенітету;

3) спільний ринок, при якому митний союз доповнюється взаємоузгодженою економічною, бюджетною, грошово-кредитною, соціальною й науково-технічною політикою. Такій організації притаманна координація внутрішньої політики, що здійснюється міждержавними або наднаціональними інститутами, яким делегується частина національного суверенітету держав.

Спільний внутрішній ринок передбачає вільне пересування товарів, послуг, капіталів, робочої сили; уніфікацію національного законодавства країн-учасників. Це ще більш високий ступінь інтеграції, коли відбувається узгодженість, координація економічної політики країн-учасниць шляхом періодичних зустрічей керівників урядів, міністерств та інших економічних структур. Ще більше зміцнюються і посилюються наднаціональні органи управління. Фактично на цьому рівні інтеграції країни створюють конфедеративну організацію, яка передбачає ще більше обмеження національного суверенітету шляхом передачі більших повноважень наддержавному органу;

4) економічний (включаючи валютний) союз ґрунтується на створенні спільного економічного, валютно-фінансового, правового та інформаційного простору; проведенні спільної економічної політики; уніфікації законодавства в межах певного союзу; створенні єдиного економічного простору з відповідною політичною надбудовою [2, с. 205]. В умовах зазначеного рівня економічної інтеграції

країни позбавляються однієї з найсуттєвіших ознак суверенітету — власної грошової одиниці;

5) політичний союз ґрунтується на переході країн-учасниць до спільної зовнішньої політики і політики безпеки, впровадженні єдиного громадянства, посиленні співробітництва в судочинстві й у внутрішніх справах, економічному співробітництві. Таке об'єднання країн можна віднести скоріше до федеративної держави, ніж до міжнародної організації.

Отже, економічна інтеграція приводить до наближення господарських механізмів держав. Відбувається процес зрощування національних ринків і формування цілісного ринкового простору з єдиною валютно-фінансовою системою, єдиною в основному правовою системою і найтіснішою координацією внутрішньої та зовнішньоекономічної політики відповідних держав.

Економічна глобалізація — новий рівень інтернаціоналізації та міжнародної економічної інтеграції, що характеризується інтенсифікацією і новою якістю міжнародних зв'язків у планетарних масштабах. Національні господарства та їх суб'єкти перетворюються на складову частину світового відтворювального процесу, стають частиною планетарної економіки. Цей процес почався у 80-ті роки ХХ ст. і продовжується дотепер.

Економічна глобалізація є суперечливим процесом. З одного боку, в ході глобалізації зближуються окремі національні економіки. Ця обставина значно полегшує інтеграційні процеси і забезпечує підвищення їх ефективності, прискорює ринкову трансформацію країн з перехідною економікою. З другого боку, глобалізація обмежує свободу вибору методів економічної політики цих держав, спрямованих на пошук найбільш дієвих моделей перехідного періоду. Національна держава зіштовхується з принципово новою ситуацією: вона все більше втрачає можливість ефективно використовувати такі традиційні важелі макроекономічного регулювання, як імпорتنі бар'єри та експортні субсидії, курс національної валюти та ставка рефінансування центрального банку. В умовах уже достатньо високої і все більше зростаючої взаємозалежності національних господарств держава змушена користуватися ними, оглядаючись на інші держави, інтереси яких можуть при цьому зачіпатись.

Причому зростаюча взаємозалежність держав у глобальному світі має асиметричний характер — у країн Заходу, Сходу та Півдня різні можливості використання переваг сучасної інтеграції, про що, наприклад, свідчить індекс глобальної конкурентоздатності (табл. 1.2). Але найбільш розвинені країни не зацікавлені в поглибленні гострих суперечностей розвитку світового господарства. Більше того, у сучас-

ному світі інтереси багатих і бідних країн тісно переплітаються. Промислово розвинені країни світу усвідомлюють, що безпека їх розвитку залежить від пропорційності світового господарства, подолання убогості і бідності у країнах, що розвиваються. Саме тому останнім часом активізується пошук найбільш дієвих засобів усунення основної суперечності світового господарства багатими країнами та міжнародними економічними організаціями. Такі проблеми нерідко розв'язуються шляхом застосування нової державної політики, зорієнтованої на пристосування до умов глобалізації.

Таблиця 1.2

**Індекс глобальної конкурентоспроможності
за версією Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ)**

Країна	2007–2008 рр.		2006–2007 рр.
	Місце у рейтингу	Індекс	Місце у рейтингу
Азербайджан	66	4,07	62
Вірменія	93	3,76	80
Грузія	90	3,83	87
Естонія	27	4,74	26
Латвія	45	4,41	44
Литва	38	4,49	39
Казахстан	61	4,14	50
Киргизстан	119	3,34	109
Молдова	97	3,64	86
Польща	51	4,28	45
Росія	58	4,19	59
Румунія	74	3,97	73
Словаччина	41	4,45	37
Таджикистан	117	3,37	96
Угорщина	47	4,35	38
Узбекистан	62	4,13	–
Україна	73	3,98	69
Хорватія	57	4,20	56
Чехія	33	4,58	31

Джерела: Бюл. иностр. коммер. інформації. – 2007. – № 132. – С. 3; Сидоренко, О. США, Швейцарія и Данія возглавили рейтинг ВЕФ по індексу глобальної конкурентоспроможності / О. Сидоренко // Зеркало недели. – 2007. – № 42–43. – С. 14.

Перехідні суспільства не стоять осторонь процесу економічної глобалізації. Однак становлення країн із трансформаційними економіками як самостійних суб'єктів світового господарства тільки розпочинається. Незважаючи на початковий характер теорії і практики розвитку міжнародних економічних відносин, у зазначеній групі країн зростає усвідомлення необхідності прискорення їх участі у глобальних економічних процесах. Адже тільки спираючись на тісне співробітництво із суб'єктами світового господарства, можна успішно долати соціально-економічні труднощі перехідного періоду, розбудовувати економіку, забезпечуючи високі темпи економічного зростання і гідний рівень життя народу.

Проте більшість країн із трансформаційною економікою, у тому числі й Україна, недостатньо використовують свої можливості щодо головних форм розвитку світових господарських зв'язків, що складають зміст економічної глобалізації: зовнішньої торгівлі, руху капіталів, використання потенціалу спеціальних (вільних) економічних зон, робочої сили, валютних відносин. Ця діяльність відбувається досить суперечливо, повільно і недостатньо ефективно, незважаючи на негативні впливи процесу економічної глобалізації, що не дає змогу повною мірою врахувати економічні інтереси держав.

Саме тому в умовах економічної глобалізації та відкритості національної економіки для кожної країни надзвичайно важливою стає проблема забезпечення *міжнародної економічної безпеки* — такого стану взаємодії економіки держави зі світовим господарством, який виключає можливість завподіяння значної шкоди економічним інтересам держави і сприяє динамічному соціально-економічному розвитку на засадах повноправного партнерства.

Зовнішня політика України спрямовується на якнайповніше і якнайефективніше забезпечення національних інтересів країни. Згідно із Законом України «Про основні напрями зовнішньої політики України» національні інтереси України у сфері міжнародних відносин становлять три основні групи [3, ст. 379]:

– *стратегічні та геополітичні інтереси, пов'язані з забезпеченням національної безпеки України та захистом її політичної незалежності (узгодженість військової політики з демографічною, еміграційною, економічною, екологічною, морською та авіаційною, космічною та інформаційною політикою).* Ці напрями державної політики є складовими елементами концепції національної безпеки України у широкому плані. Політична незалежність будь-якої країни забезпечується її економічним суверенітетом. Економічний суверені-

тет України — це власність народу на своє національне багатство, на основі якої уповноважені ним органи влади самостійно здійснюють регулювання економіки та зовнішньоекономічної діяльності в інтересах переважної більшості населення. Основа багатства держави — інтелект нації, носієм якого є людський капітал;

– *економічні інтереси, пов'язані з інтегруванням економіки України у світове господарство* (активізація процесу включення в ЄС, ОЕСР та інші міжнародні економічні організації на основі повноправного партнерства, спрямованого на розвиток інновацій, створення суспільства знань та науки);

– *регіональні, субрегіональні, локальні інтереси, пов'язані із забезпеченням різноманітних специфічних потреб внутрішнього розвитку України* (забезпечення конкурентоспроможності товарів і послуг на міжнародних ринках; прискорення структурної перебудови економіки як фактора оптимізації зовнішньоторговельних зв'язків; реалізація концепції «українського прориву» на основі технологічної новизни товарів та інтелектуалізації послуг; створення й активна реалізація державної програми енерго- та ресурсозбереження, яка ґрунтується на відповідних технологіях та нормах споживання енергоресурсів, розвиток відновлюваних джерел енергозабезпечення; упорядкування розвитку глобальних процесів на міжнародному ринку праці).

Реалізація перших двох груп зазначених інтересів значною мірою залежить від можливостей ефективного використання міжнародних економічних відносин для розв'язання внутрішніх проблем економічного розвитку України. Утім, цьому заважають численні ризики, які супроводжують світові інтеграційні процеси. Невипадково в науковій і публіцистичній літературі склалися два підходи щодо оцінки наслідків глобалізації. Один підхід робить наголос на конструктивній ролі глобалізації в підвищенні ефективності сучасної економіки; інший — гостро критичний, зосереджується на негативних сторонах глобалізації, які створюють загрози не тільки для економічної безпеки окремих держав, а й для розвитку світового господарства в цілому.

Особливу небезпеку в умовах глобалізації становить зростання розриву між бідністю та багатством. Згідно з даними, опрелюдненими Світовим банком, нині близько 1/5 світового населення існує менш ніж за долар на день. Таких темпів перерозподілу глобального валового продукту ніколи не було раніше в історії світової цивілізації. При збереженні сучасних темпів розвитку світової економіки та усіх її параметрів до 2008 р., за прогнозами СОТ, чисельність бідняків за-

лишиться незмінною. Якщо будуть вжиті термінові заходи щодо прискорення економічного зростання та його переорієнтації на надання допомоги нужденним, то чисельність бідняків може скоротитися на 500 млн чол. [4, с. 1]. Таким чином, бідність сьогодні — типове і масове явище у світі.

Негативні наслідки мають і світові міграційні процеси: скорочення наукових та кваліфікованих кадрів, еліти суспільства, здатної реалізувати національні інтереси батьківщини, бути носієм національної культури і прогресивних тенденцій; безповоротна втрата значних коштів, укладених в освіту, підвищення кваліфікації емігрантів; загрози безпеці держав унаслідок масової присутності людей з іншою культурою, релігією, менталітетом і рівнем життя; торгівля людьми. За оцінками ООН, щороку торговці людьми (до них належать і сучасні рабовласники, і контрабандисти, які допомагають нелегальним мігрантам перебиратися до інших країн) щорічно заробляють понад 7 млрд доларів. У дослідницькій службі Конгресу США вважають, що 1–2 млн чол. щороку переправляються до інших держав із метою подальшого перепродажу.

Дослідники наслідків глобалізації відмічають, що епоха глобалізації створює деструктивну економіку, яка здійснює фактичну індустріалізацію заборонених видів асоціальної практики на основі сучасних кримінально-терористичних технологій. Це виробництво і розповсюдження наркотиків, масштабні пограбування, рекет, контрабанда, корупція, комп'ютерні афери, торгівля людьми, відмивання брудних грошей. Експерти ООН підраховали: у середньому щороку в світі реалізується наркотиків на суму 400 млрд доларів, що становить приблизно 8 % обсягу світової торгівлі. Значні кошти, що витрачаються деякими державами на боротьбу з наркоторгівлею, виявилися малоефективними.

Прозорість кордонів сприяє розвитку нелегальної торгівлі зброєю. За даними ООН, тільки 3 % із світового арсеналу стрілецької зброї (18 млн з наявних у світі 550 млн стволів) перебувають у руках представників влади. Рештою володіють злочинці і терористи. Підпільна торгівля стрілецькою зброєю становить приблизно п'яту частину обсягу її офіційних продажів. Оборот підпільної торгівлі нею оцінюється нині в 1 млрд доларів. Разом із пістолетами і автоматами на чорному ринку зброї пропонуються танки, ракети, артилерійські системи, літаки та компоненти, необхідні для зброї масового знищення.

В умовах безпрецедентного зростання обсягів торгівлі та інвестицій значно ускладнюється боротьба з відмиванням грошей. За

різними оцінками, у світі щороку відмивається від 800 млн до 2 млрд доларів, що становить 2–5 % світового ВВП. В умовах економічної глобалізації ускладнюється боротьба з викрадачами інтелектуальної власності. 40 % програмного забезпечення у Франції і Японії контролюють пірати. У багатьох країнах, що розвиваються, приблизно половина ліків є підробками. За різними оцінками через Інтернет щороку нелегально продають до 500 тис. фільмів [5, с. 14].

Суперечливість розвитку сучасних процесів економічної глобалізації вимагає термінового розв'язання найгострішої проблеми сьогодення — управління розвитком сучасної глобальної економіки. Значна кількість міжнародних організацій демонструють інституціональну інертність і стають неадекватними в умовах глобалізації. Наприклад, статут СОТ вимагає великих обмежень на втручання національної держави у процес розвитку. Часто затверджені правила занадто активно захищають рівність прав усіх суб'єктів ринку без урахування особливостей соціально-економічного розвитку цих суб'єктів. Така ситуація потребує копіткої роботи щодо радикального реформування існуючих міжнародних інститутів або створення нових. Робота в цьому напрямку йде дуже повільно, внаслідок чого виникає «вакуум управління».

Дж. Сорос з метою удосконалення системи управління глобальною економікою висловлює певні пропозиції, з якими не можна не погодитися, а саме:

- 1) обмежити нестабільність фінансових ринків шляхом підвищення ефективності їх регулювання;
- 2) виправити вмонтовану в існуючі фінансові та торгові інституції (СОТ, МВФ) диспропорцію на користь тих розвинених країн, які значною мірою їх контролюють;
- 3) доповнити СОТ міжнародними інститутами, які б опікувалися іншими соціальними цілями, такими як зменшення рівня бідності та забезпечення суспільними товарами у глобальних масштабах;
- 4) поліпшити якість суспільного життя в країнах, що потерпають від дій корумпованих, репресивних і некомпетентних урядів;
- 5) активно використовувати потенціал «великої вісімки», надавши клубу формальні функції [6, с. 21].

На нашу думку, з метою забезпечення світового господарства на етапі глобалізації, досягнення гуманізації та демократизації міжнародних стосунків необхідно створити новий планетарний політичний регулюючий інститут на основі об'єднання у ньому найбільших регіональних угруповань, в яких було б гарантоване представництво кожної

країни. У межах зазначеного інституту доцільно забезпечити дію перерозподільних механізмів, які дадуть змогу регулювати світовий економічний розвиток, справедливо розподіляючи вироблені світовою економікою цінності. Чинником підвищення міжнародної стабільності може стати і Європейський Союз. Для реалізації цього завдання його політика має бути більш динамічною і рішучою, позбавленою бюрократизму. Останнім часом це регіональне угруповання активно працює над пошуком ефективної системи управління єдиною Європою.

1.5. Оцінка рівня економічної безпеки держави.

Індикатори економічної безпеки держави

Формалізація процесу формування концепції і стратегії ЕБД передбачає використання значної кількості показників стану економічної безпеки країни. У сукупності вони дають уявлення про загальний рівень ЕБД, який визначається такими параметрами, як «поріг чутливості», «поріг вразливості», «поріг розпаду», «стан спокою».

«Поріг чутливості» є рівнем безпеки, при якому система починає відчувати наявність змін. «Поріг вразливості» — рівень безпеки, при якому система починає розбалансовуватися, тобто зазнає змін, що ведуть до її знищення. «Поріг розпаду» — рівень безпеки, після якого система зазнає нищівних змін. «Стан спокою» — рівень безпеки, при якому забезпечується розвиток системи.

Як відомо, у світі не буває стану повної рівноваги. Суб'єкт (система ЕБД) завжди може або підвищувати свій потенціал (розвиватися), або знижувати його.

Система ЕБД має критичні обмеження, якими характеризується її стан під час найменших можливостей для її існування. Зміни, за якими значення переходить за критичне обмеження, приводять систему до розпаду (загибелі).

«Система критичних обмежень» визначає можливості існування ЕБД. Вона поєднує в собі критичні обмеження окремих напрямків економічної безпеки та критичні обмеження ЕБД.

Для оцінки рівня ЕБД використовуються різноманітні методи [1, с. 43–46; 2, с. 52–61; 3, с. 427–449]. Серед них:

- моніторинг основних макроекономічних показників і порівняння їх із середньосвітовими;
- оцінка темпів економічного зростання за допомогою динаміки основних макроекономічних показників;

– методи експертної оцінки, що слугують для опису кількісних та якісних характеристик досліджуваних процесів. Вони використовують логічні правила вибору рішень, що формуються експертами на основі власних уявлень і знань про будь-яку проблему. До них, зокрема, належать бальна оцінка рівня кризи, ранжування території на базі аналізу результатів розпізнання фактичних індикаторів ЕБД тощо;

- метод аналізу та оброблення сценаріїв;
- методи оптимізації;
- теоретико-ігрові методи;
- методи корисності;
- методи розпізнавання образів;
- методи теорії систем;
- методи багатовимірного статистичного аналізу.

Доцільно докладніше розглянути ті з методів, які найчастіше застосовуються.

Метод експертної оцінки. В системі ЕБД завжди проблемним є визначення її основних критеріїв та показників. При цьому **критерій** розуміється як ознака або умова, на підставі якої оцінюються складові безпеки та чинники, що визначають стан ЕБД і розміри ймовірної загрози. Інакше кажучи, критерій є мірою оцінки, яка дає змогу відбирати показники, індикатори та класифікувати їх. Критерії повинні відповідати меті збирання інформації, а також урахувати методичку формування банку даних та методів їх аналізу (можливість формалізації списку досліджуваного об'єкта, класифікації, узагальнення тощо). Разом з тим критерії мають забезпечувати повноту й адекватність відображення через систему показників реальної ситуації, наприклад, урахування ситуативної кон'юнктури, особливостей специфіки кожного компонента ЕБД, характеру дії внутрішніх і зовнішніх чинників, рівня і масштабу процесу, що аналізується.

Кількісні та якісні характеристики досліджуваних об'єктів, процесів і явищ, які відображають їх структуру або динаміку, називаються **показниками**. Вони використовуються як інструменти пізнання і виміру тих чи інших ознак явищ і процесів у сфері ЕБД.

Система показників стану динаміки певної сфери безпеки покликана забезпечити комплексне відображення, по-перше, всієї сукупності зовнішніх чинників, що визначають рівень цієї сфери; по-друге, всієї повноти суперечностей усередині самої сфери як джерела загрози. Характеристика кожного компонента сфери ЕБД має спиратися на достатньо обмежене коло показників. При цьому показники повинні бути наскрізними, тобто співставними з минулими і майбут-

німи вимірами, результатами вивчення проблеми на різних ієрархічних рівнях (глобальному, національному і под.).

Серед показників ЕБД можна виділити фізичні (наприклад, сфера демографічної безпеки), економічні (ВВП на душу населення, рівень інфляції тощо) та деякі інші.

Принципи вибору показників ЕБД мають забезпечити адекватність відображення її об'єктивного стану і тенденцій розвитку. Виходячи із методології наукового аналізу, фахівці вважають [4, с. 86], що провідними принципами показників ЕБД є: 1) об'єктивність (науковість); 2) системність (комплексність, єдність внутрішніх і зовнішніх зв'язків, чинників); 3) необхідність і достатність даних; 4) утилітарність (прикладний характер); 5) правомірність (відповідність нормам права і моралі).

Слід зазначити, що зростаючі суперечність і динамізм сфери ЕБД, збільшення інформаційних потоків, що стосуються проблем комплексної безпеки, висувають у практичному плані завдання організації взаємопов'язаних інформаційно-аналітичних систем управління процесами у системі ЕБД. Це дозволить оптимізувати збирання, оброблення і зберігання первинних даних, логіко-математичне діагностування і прогнозування варіантів розвитку ситуації, підготовку практичних рекомендацій для їх використання державою і суб'єктами економіки.

Тісний взаємозв'язок різних суб'єктів і напрямків ЕБД, багатофакторний характер загроз разом із обмеженістю методів збирання, облікування і оброблення даних об'єктивно потребують певної стандартизації показників. На порядку денному постає завдання розроблення методів наукового аналізу невеликих блоків ЕБД за допомогою наскрізних показників. У зв'язку з цим виникає потреба у створенні єдиних норм і стандартів щодо збирання інформації, її збереження, процедур вторинного аналізу тощо. Важливо за кожним дослідженням мати дані щодо часу і місця його проведення, методів збирання первинної інформації, вибіркової сукупності, граничних похибок та ін. Уніфіковані наскрізні показники дають змогу підвищити ефективність управління процесами у сфері ЕБД, своєчасно фіксувати відхилення показників від нормативних вимог і тим самим вчасно прораховувати ступінь загрози.

Основою формування показників ЕБД є тісний взаємозв'язок поняття ЕБД з категорією ризику. Концепція ризику в стратегії ЕБД містить два найважливіші елементи: оцінку ризику і управління ризиком. Оцінка ризику має, як правило, експертний, імовірнісний характер. Управління ризиком полягає у передбаченні можливих при-

чинних ситуацій та запобіганні їх виникненню, а також у локалізації їх наслідків (якщо вони невідворотні). Разом з аналізом чинників ризику оцінка рівня ЕБД передбачає аналіз категорій фактичних, очікуваних, потенційних втрат (збитків), а також таких, що компенсуються і не компенсуються. Результатами методів експертних оцінок можуть бути інтегральні показники надійності країни, індекси відкритості, прозорості економіки, індекси довіри щодо іноземних інвестицій тощо. Так, за результатами дослідження експертів Світового банку в рейтингу «Бізнес у 2007 році. Створення робочих місць» серед 155 країн світу Україна посіла 155 місце за сплатою податків, 141 — за захистом прав інвесторів, 110 — серед країн, де важко розпочати власний бізнес, 123 — припинити підприємницьку діяльність. Ведення бізнесу в Україні регулюють близько 1200 різних видів дозволів. Їх видача регламентується 560 законами, понад 150 постановами Кабінету Міністрів, близько 2500 нормативними актами центральних і місцевих органів.

Це можуть бути і більш конкретні показники, наприклад, показники заборгованості (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Відносні показники державного боргу України у 2000–2007 рр.

Показник	Рік							
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Державний борг, % ВВП	45,3	36,5	33,5	29,0	24,7	18,4	15,0	12,5
Зовнішній державний борг, % ВВП	32,5	26,5	24,1	21,4	18,6	13,9	11,9	10,1
Зовнішній державний борг, % експорту товарів та послуг	53,0	51,1	46,3	36,9	30,6	26,3	25,2	21,6
Погашення і обслуговування державного боргу, % ВВП	4,2	2,9	3,7	3,7	3,6	4,2	2,5	1,5
Погашення і обслуговування державного боргу, % доходів бюджету	20,3	17,1	15,1	14,7	15,4	14,1	8,5	4,3

Джерела: Дані Міністерства фінансів України, Національного банку України, Державного комітету статистики України.

Метод аналізу і оброблення сценаріїв. Під сценарієм розуміється аналітичний прогноз щодо логічної послідовності розвитку об'єкта у майбутньому на основі науково обґрунтованих гіпотез і положень, що відображають головні напрямки його розвитку. Цей метод заснований на чіткій взаємодії фахівців-експертів належної кваліфікації

різних напрямків, які розв'язують проблеми ЕБД з використанням сучасних засобів математичного моделювання. Роль математичного моделювання при реалізації різних сценаріїв визначається самим сценарієм, його характером. За результатами моделювання початкові прогнози уточнюються, конкретизуються, також створюються нові варіанти сценаріїв і нові серії досліджень.

Метод розпізнавання образів. Під образом розуміються об'єкт, сигнал, ситуація, явище, процес у сфері ЕБД з нетиповими характеристиками. Розпізнавання можна визначити як співвідношення об'єктів або явищ на основі аналізу їх характеристик з певним заздалегідь визначеним стандартом. По суті це процес перетворення вхідної інформації, що несе в собі параметри, ознаки конкретних образів, у вихідну, що містить висновки про те, до якого типу відносити образ, що розпізнається. Такі методи часто застосовуються у процесі аналізу тіньової економіки.

Математичною основою теорії розпізнавання образів є сукупність методів математичної статистики, теорії ймовірностей, алгебри, логіки, теорії гри, теорії інформації, статистичної теорії зв'язку і таксономічних методів. Останні у свою чергу репрезентовані методами дискримінантного аналізу і методом кластерного аналізу.

При дискримінантному аналізі певні вибірки у вигляді, як правило, двох груп показників безпеки (небезпечного і безпечного станів об'єкта) визначаються експертами, після чого складається нова матриця показників безпеки для нового об'єкта з метою його віднесення до тієї чи іншої групи.

Кластерний аналіз — це сукупність методів класифікації багатомірних спостережень або об'єктів, заснованих на визначенні поняття відстані між об'єктами з подальшим виділенням з них певних груп спостережень (кластерів). Такий аналіз використовується при дослідженні структури сукупностей соціально-економічних показників або об'єктів (фірм, регіонів тощо).

Методи багатовимірного статистичного аналізу. Зміст оцінки рівня ЕБД за цим методом можна розглянути на прикладі. Береться будь-яка кількість показників соціально-економічного плану для значної кількості країн з умовою, аби дані показники були єдині для цих країн, порівняні і належали до єдиного часового періоду. Методом компонентного аналізу знаходяться дві головні компоненти, де вирішальну роль відіграє перша компонента, і розташування країн на її шкалі відображатиме стан економіки. Далі виконується ранжування країн за певною компонентою. Маючи для кожної країни фактичні

дані за результатами її рейтингу і економічними показниками, що змінюються за декілька років, і повторюючи вже тільки для неї регресивний аналіз за ці роки, можна одержати рівняння, що характеризує рівень стану економіки в майбутньому залежно від значень незалежних економічних показників, тобто рівень ЕБД. Регресійне рівняння може набувати вигляду рівняння виробничої функції Кобба-Дугласа або йому подібного.

Отже, методи багатовимірної статистичного аналізу дозволяють обчислювати характеристики динаміки розвитку показників ЕБД, виявляти закономірності минулого розвитку та оцінювати можливість їх перенесення на майбутнє. Для реалізації цих методів необхідно: 1) створити достатню вибірку для прояву основних статистичних закономірностей; 2) знайти загальну методологічну основу для порівняння даних; 3) обґрунтувати можливість перенесення закономірностей минулого часу на обраний період прогнозування на основі змістовного аналізу досліджуваного показника; 4) одержати адекватну математичну модель і на її основі побудувати точкові та інтервальні прогнози.

До методів багатовимірної статистичного аналізу належать регресійний, компонентний, факторний, спектральний та ін.

Оскільки в Україні не існує єдиної методики аналізу і оцінки рівня ЕБД, різні фахівці пропонують власні підходи і розрахунки. На наш погляд, рівень ЕБД можна визначити за допомогою інтегрального показника, що обчислюється за формулою

$$R = \sum_{n=1}^k \frac{Q_n}{P_n},$$

де R — показник рівня економічної безпеки держави; Q — сума потенціалу захисних заходів; P — сума потенційних збитків від загроз; $n = 1, \dots, k$ — число загроз.

Рівень ЕБД вважається достатнім, якщо $R \geq 1$.

У науковій літературі зустрічаються і диференційовані показники рівня ЕБД. Серед них:

- рівень повної ЕБД (реальної ЕБД), який відповідає режиму стабільного функціонування економіки, дійсному економічному суверенітету, здатності економічної системи до саморозвитку;

- рівень прихованої економічної небезпеки, який характеризує підвищену інтенсивність життєдіяльності економіки, що приводить до її «перегрівання»;

- рівень зниженої економічної безпеки, який відображає переважно періоди економічного спаду;

– рівень повного зниження або втрат економічної безпеки, який відображає повну дестабілізацію економічного життя.

Разом із такими показниками заслуговують на увагу показники ЕБД, що характеризують окремі потенціали компенсацій та попередження збитків. Експертні прогнози витрат, необхідних для відшкодування збитків від тих чи інших критичних ситуацій, дають змогу оцінити та своєчасно сформувавши ресурси суспільства, орієнтовані на відновлення та надання стабільності і стійкості соціально-економічного розвитку, а також на попередження наслідків дестабілізації. З цією метою у світовій практиці використовуються такі показники, як компенсаційні ресурси (потенціал прямих компенсацій) і загальний компенсаційний потенціал, перш за все як потенціал попередження збитків. При цьому компенсаційні ресурси, як і компенсаційний потенціал в цілому, можуть бути охарактеризовані певними кількісними і якісними показниками, що створюють (за своєю відповідністю тим чи іншим критичним ситуаціям) важливі граничні значення для оцінки ЕБД. Тим самим передбачається, що відповідність досить обґрунтованих оцінок системи ризиків потенціалу прямих компенсацій і попередженню збитків є одним з найважливіших індикаторів економічної безпеки будь-якої держави.

Рівень ЕБД відстежується за допомогою сукупності показників-індикаторів, які мають кількісний вираз. Фахівці виділяють певні групи показників ЕБД.

До першої групи відносять показники економічного зростання. Це найважливіші показники ЕБД. Серед них — основні відтворювальні макроекономічні показники загального плану (валовий внутрішній продукт, валовий національний продукт, національний дохід в абсолютному та відносному значеннях), а також динаміка і структура вітчизняного виробництва і доходу, обсяги і темпи промислового виробництва, галузева структура господарства і динаміка окремих галузей, обсяги і структура інвестицій та ін.

Друга група розкриває природно-ресурсний, виробничий, науково-технічний, інноваційно-технологічний та інші аспекти економічного потенціалу країни.

Показники третьої групи характеризують різні параметри господарського механізму, передусім його динамічність, адаптивність, залежність від зовнішнього впливу. Сюди відносять показники рівня інфляції, дефіциту платіжного балансу, стабільності національної валюти (рівень доларизації, монетизації тощо), внутрішнього та зовнішнього боргів.

Четверта група показників відбиває якість життя в країні. Головний серед них — ВВП, розрахований на душу населення. Саме він відображає загальний рівень економічного розвитку взагалі і через нього — якість, рівень і тривалість життя населення, здоров'я нації, забезпеченість продуктами харчування, рівень освіти тощо. В цю групу входять також показники доходів населення, рівня зайнятості і безробіття, стану довкілля, рівня криміногенності і злочинності.

Ранжування показників ЕБД може бути репрезентоване і в іншому плані. За масштабами відображення процесів і явищ показники-індикатори ЕБД можна поділити на загальноекономічні (всі головні показники динаміки і структури валового продукту і національного доходу); специфічні (характеризують конкретну економічну кон'юнктуру — показники інфляції, доходів населення, ринку праці тощо) і часткові, що використовуються для характеристики стану ЕБД на рівні певної сфери економіки або виду діяльності (наприклад, агропромисловий комплекс, оборонно-промисловий комплекс, сфера послуг тощо).

Одним із найважливіших загальноекономічних показників ЕБД є економічне зростання, що пов'язане головним чином із динамікою ВВП на душу населення.

Як економічна категорія економічне зростання в поєднанні з чинниками, що його визначають, виступає узагальнюючим виразом ефективності розвитку виробництва. Показники економічного зростання свідчать про можливість підвищення матеріального добробуту, всебічного розвитку всіх членів суспільства, активної соціальної політики, економічної стабільності.

Значущість даної категорії зумовлює необхідність визначення критеріїв економічного зростання. Фахівці виділяють чотири таких критерії [5, с. 483–484]:

1) спроможність механізму державного регулювання усувати негативні соціальні наслідки, що є результатом спаду виробництва. Це стосується насамперед антикризових і антициклічних заходів економічної політики держави;

2) відсутність дефіциту на споживчому ринку, ринках фінансових коштів, інвестицій, предметів праці. Головна проблема полягає у досягненні рівноваги на товарних ринках. Так, насиченість ринку споживчих товарів має супроводжуватися зростанням ефективності і використанням інтенсивних чинників розвитку, формуванням конкурентно-ринкового середовища;

3) рівень попиту на інновації та товари інвестиційної сфери як результат впровадження нових прогресивних технологій та ресурсо-

зберігаючих видів техніки. Це є чинником структурної перебудови даної сфери, підвищення ефективності її функціонування. Слід звернути увагу на суперечливість цього процесу. Виробництва, продукція яких не задовольняє суспільні потреби, будуть ліквідовані, що зумовить обмеження попиту на малоефективні види продукції машинобудування. За цих умов виникає потреба у заходах державного регулювання таких проблем, як допомога у технічному переоснащенні, реконструкції, перепрофілюванні виробничих потужностей;

4) спрямування інноваційної активності не тільки на ресурсозбереження, структурну перебудову та ефективну інвестиційну діяльність, а й на соціальну ієрархію виробництва.

У сукупності критеріїв і показників (індикаторів) змісту і розвитку ЕБД провідне місце посідають граничні (порогові) позначки стану показників економічного розвитку, за межами яких настає загроза руйнації економічної системи (табл. 1.4), а також показники підвищеної небезпеки.

Таблиця 1.4

Основні показники (індикатори) економічної безпеки держави

Показник	Граничні позначки	Фактичний стан в Україні
ВВП на душу населення: від рівня розвинених країн від загальносвітового рівня	$\geq 50\%$ $\geq 100\%$	27 % 63,2 %
Частка в промисловому виробництві обробної промисловості	$\geq 70\%$	34,5 %
Обсяг інвестицій, % до ВВП	$\geq 25\%$	13,7 %
Асигнування на науку, % до ВВП	$\geq 2\%$	1,2 %
Рівень безробіття	$\leq 7\%$	6,9 %
Рівень інфляції за рік	$\leq 20\%$	16,6 %
Державний борг, % до ВВП	$\leq 25\%$	12,5 %
Дефіцит бюджету, % до ВВП	$\leq 5\%$	2,7 %
Грошова маса, % до ВВП	$\geq 50\%$	44,6 %
Обсяг іноземної валюти відносно гривневої маси (коефіцієнт доларизації)	$\leq 10\%$	22,7 % за даними НБУ
Частка населення за межею бідності	$\leq 10\%$	30–40 %*
Рівень продовольчої залежності (частка спожитих імпортних продуктів харчування)	$\leq 30\text{--}35\%$	10–12 %
Кредиторсько-дебіторська заборгованість, % до ВВП	$\leq 10\text{--}15\%$	60–65 %
Відношення зовнішньоторговельного обігу до ВВП	$\leq 25\%$	52 %
Рівень капіталізації фондового ринку, % до ВВП	$\geq 20\%$	7,2 %
Тіньова економіка	$\leq 20\%$	40–50 %*

*За розрахунками експертів.

В економічній сфері до показників підвищеної небезпеки відносять передусім: 1) втрату здатності економічної системи держави вийти із економічної кризи внаслідок критичного впливу таких чинників, як інтенсивне зростання економічної злочинності, що паралізує економічну систему держави і цивілізоване підприємництво; 2) критичне звуження ресурсного простору і втрату можливостей адаптації економічної системи до скорочення сировинних та енергетичних ресурсів; 3) якісну деградацію і структурну кризу індустріальних галузей внаслідок критичного падіння промислового, технологічного, науково-технічного, експортного, платіжного потенціалів держави; 4) інтенсивне зростання інфляційних процесів; 5) критичний стан інфраструктури держави; 6) розвал фінансової системи держави та ін. Наближення до цих показників свідчить про наростання загроз соціально-економічній стабільності суспільства, а перевищення граничних значень — про вступ суспільства в зону нестабільності і соціальних конфліктів, тобто про реальний підрив економічної безпеки.

З метою оптимізації якісного та кількісного оцінювання сфери ЕБД потрібно створити систему процедур щодо збирання, аналізу, оцінки і оброблення відповідної інформації, без якої всі оцінки ЕБД будуть відірвані від практики, а отже, науково і практично безплідними.

Одним із можливих підходів до оцінки стану безпеки може слугувати така схема параметрів ЕБД.

1. Базова інформація (економічна, соціальна, юридична, політична, технічна, статистична); відомості, одержані засобами економічної розвідки та контррозвідки; непряма інформація.

2. Аналітична інформація — результат ситуаційних аналізів, експертних опитувань, що стосуються оцінки окремих чинників та їх груп.

3. Розрахункові показники, що оцінюють поточні та граничні параметри загроз.

4. Комплексні параметри, що характеризують рівень ЕБД. До них можна віднести рівні «вразливості», «чутливості» або «надійності» економіки України в цілому.

Без сумніву, розроблення системи оптимального «моніторингу» рівня ЕБД вимагає мобілізації значних наукових та організаційних сил і відповідного фінансування. Однак досвід розвинених країн свідчить про те, що в більшості випадків витрати на подібні цілі багаторазово окупаються внаслідок урахування в державній політиці чинників загроз та прийняття відповідних заходів щодо запобігання,

локалізації та зменшення можливого збитку національним інтересам.

Ефективність такого підходу можлива лише за умов створення механізму відстеження показників найважливіших загроз та рівня ЕБД у цілому. Разом з тим обов'язково слід включити в нього блок проблем, пов'язаних з випереджаючими сигналами владним структурам про потенційні загрози. Це можливо тільки за допомогою спеціального аналізу ситуації і розробленням прогнозованих сценаріїв розвитку становища.

До основної особливості такого роду сценаріїв можна віднести їх гіпотетичний характер щонайменше з трьох варіантів розвитку: еволюційного, кризового (конфліктного), середнього або найбільш ймовірного. Крім того, прогноз має передбачати ситуацію в коротко-, середньо- та довгостроковій перспективі.

РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ВНУТРІШНІ СКЛАДОВІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

2.1. Енергетична та ресурсно-сировинна безпека держави

Розвиток економіки окремих країн та світового господарства залежить від того, наскільки повно задовольняються їх потреби в первинних ресурсах, у тому числі енергетичних. Це зумовлено тим, що у процесі суспільного виробництва енергоносії виступають одночасно і як обіговий елемент засобів виробництва, і як засіб особистого споживання, визначаючи продуктивність суспільної праці та вартість робочої сили. Розвиток економіки та зростання матеріального добробуту тісно пов'язані з достатнім та доступним енергозабезпеченням.

Складні процеси економічної трансформації, якими нині охоплено світова господарська система, поява нових центрів економічного та політичного впливу зумовлюють значний перерозподіл ресурсних потоків у глобальному масштабі. Враховуючи те, що цей процес відбувається на тлі початку нового енергетичного циклу (див., напр., [1]), проблема енергетичної безпеки набуває не тільки додаткової гостроти, а й нових сутнісних характеристик. Зокрема, значно розширився зміст поняття «енергетична безпека»: якщо раніше воно тлумачилося як сукупність усіх енергетичних ресурсів та здатність держави їх мобілізувати, то в сучасних дослідженнях механізми забезпечення енергетичної безпеки розглядаються не як зовнішній засіб її досягнення, а як її внутрішній прояв [2; 3]. У зв'язку з цим *енергетичну безпеку* можна визначити як:

– стан економіки, який характеризується можливістю стабільно, ефективно та на екологічно прийнятному рівні задовольняти потреби

економіки у паливно-енергетичних ресурсах (за нормальних умов — у повному обсязі, за надзвичайних обставин — у гарантовано мінімальному обсязі);

– здатність економічної системи протистояти наявним та потенційним загрозам сталому енергозабезпеченню шляхом використання власного потенціалу (економічного, політичного, техніко-технологічного, ресурсного та енергетичного), зберігати стійкість та забезпечувати захист національних інтересів.

Основними складовими енергетичної безпеки є:

– безперервність та надійність енергопостачання (за рахунок як власного виробництва, так і імпорту);

– ефективне функціонування та розвиток внутрішнього енергетичного виробництва;

– зниження рівня залежності від імпортних поставок енергоносіїв та диверсифікація їх джерел;

– забезпечення економічної доступності паливно-енергетичних ресурсів;

– ефективне використання паливно-енергетичних ресурсів на всіх стадіях суспільного виробництва;

– зменшення шкідливого впливу від діяльності об'єктів паливно-енергетичного комплексу (ПЕК) на довкілля й населення відповідно до внутрішніх та міжнародних вимог;

– використання експортного та транзитного потенціалів підприємств ПЕК.

Значення кожної конкретної складової та її місце у системі енергетичної безпеки залежать від багатьох чинників — наявної ресурсної бази, стану паливно-енергетичного балансу, структури економіки, природно-кліматичних умов, рівня ефективності суспільного виробництва. Але саме взаємозв'язки між ними дозволяють утримувати систему енергетичної безпеки у стані рівноваги. Відповідно розбалансованість цієї системи може статися під впливом порушень будь-якого елемента системи. Чим більше уразливих місць налічує система, тим сильніше проявляється деструктивний вплив загроз сталому енергозабезпеченню та пов'язаних з ними ризиків.

До особливо небезпечних загроз можна віднести:

– *енергетичну залежність та слабку диверсифікацію імпорту.*

Україна належить до енергодефіцитних країн, задовольняючи енергетичні потреби за рахунок власного виробництва на 40–50 %. За міжнародними критеріями такий рівень енергозалежності не є критичним. У світі існують і більш дефіцитні країни. Наприклад, Японія

змушена імпортувати 93 % спожитих паливно-енергетичних ресурсів, Італія — 82 %, Німеччина — 61,4 %, Франція — 50 %, Австрія — 64,7 % [4, с. 7]. Однак у нашій країні ризики, пов'язані із залежністю від зовнішніх постачань, значно посилюються низьким ступенем їх диверсифікації: майже увесь обсяг імпортованих паливно-енергетичних ресурсів надходить із одного джерела — Російської Федерації (або безпосередньо, або через її територію).

Рівень залежності по нафті становить 80 %, природному газу — близько 70 %, хоча імпортований газ частково середньоазіатський, фактично його постачання та вартість перебувають під контролем російських фірм (табл. 2.1). Російські нафтові компанії контролюють понад 85 % вітчизняних нафтопереробних потужностей, близько 80 % внутрішнього ринку паливно-мастильних матеріалів, увесь обсяг постачання та утилізації ядерного палива, значну частину ринку обладнання для будівництва та ремонту атомних станцій [11, с. 26]. Вважається, що імпортовані постачання надійні лише тоді, коли вони здійснюються не менш ніж із трьох джерел, інакше зростає імовірність таких ризиків:

Таблиця 2.1

Споживання паливно-енергетичних ресурсів та рівень енергозалежності в Україні*

Показник	2005 р.	Прогноз Енергетичної стратегії України на період до 2030 р. (базовий сценарій)			
		2010 р.	2015 р.	2020 р.	2030 р.
Споживання паливно-енергетичних ресурсів, млн т у. п., у тому числі:	200,6	211,6	227,0	244,3	302,7
вугілля власне	56,9	72,7	91,8	10,2	115,7
вугілля імпортоване	7,7	9,2	7,0	7,4	14,6
нафта власна	4,3	8,7	9,3	11,9	14,6
нафта імпортована	14,7	23,3	26,7	29,1	30,4
природний газ власний	20,5	25,5	31,1	32,9	40,1
природний газ імпортований	55,9	42,1	31,1	20,8	9,4
Рівень енергозалежності (частка імпорту у загальному споживанні), %, в тому числі:	54,5	39,0	25,5	18,0	11,7
по вугіллю	1,7	11,7	7,1	6,9	11,2
по нафті	77,4	72,8	74,2	72,7	67,5
по природному газу	73,2	62,3	50,2	38,7	19,0

* Складено за даними [4, с. 13, 17–19]

– монопольного підвищення цін на енергоносії або введення обмежень на їх постачання у разі погіршення міжнародних відносин з країною-експортером;

– критичної залежності від країни-експортера, що ускладнює розвиток двосторонніх стосунків, зумовлює економічний та геополітичний тиск;

– зменшення обсягів постачань унаслідок можливого зниження видобутку енергоносіїв або збільшення споживання самої країни-постачальника;

– тривалих перебоїв у постачаннях під час великих аварій на магістральних трубопроводах.

Диверсифікація джерел енергопостачання дозволила б підвищити надійність енергетичних постачань та сприяла б ціновій конкуренції між постачальниками, але її можливості значно обмежені. Серед чинників, що стримують диверсифікацію, можна виділити: високу вартість будівництва нових нафто- та газопроводів і створення власного ядерного циклу, економічну недоцільність альтернативних варіантів постачань (наприклад, скраплений газ утричі дорожче за магістральний, а транспортування російського газу і нафти дешевше, ніж із Казахстану, Узбекистану, Азербайджану), можливе погіршення відносин з Російською Федерацією, оскільки повна відмова від російського газу та нафти неможлива з економічних міркувань (російські енергетичні компанії дедалі глибше інтегруються у світовий ПЕК та вітчизняну економіку);

– цінові енергетичні шоки (стрімке підвищення цін на енергоносії).

У цілому, як свідчить світовий досвід, високий рівень енергозалежності не перешкоджає надійному, сталому забезпеченню енергетичних потреб. Пов'язані з ним ризики скоріше зумовлені вимушеною орієнтацією на мінливу та нестабільну кон'юнктуру світових ринків енергоресурсів, коливання якої демонструють стійку довгострокову тенденцію до зростання цін. В Україні чергова актуалізація цінових шоків почалася у 2006 р. внаслідок переходу до ринкового формування цін на енергоносії (таке завдання поставлено в Енергетичній стратегії України на період до 2030 р. [4, с. 10]). Надалі слід очікувати на поступове «підтягування» цін до середньоевропейського рівня, оскільки вітчизняна об'єднана енергетична система має інтегруватися в європейську, яка активно лібералізується [6, с. 34–36].

Найбільш відомим ціновим шоком є енергетична криза 1973 р., під час якої різке зростання вартості спожитих енергоносіїв виклика-

ло стагнацію виробництва, яка закінчилася тривалим періодом економічного спаду. Вітчизняна економіка пережила аналогічні події з 20-річним лагом запізнення, коли з середини 90-х років ХХ ст. розпочався перехід до світових цін на енергоносії. Однак міцного імунітету до різкого збільшення енергетичних витрат виробити так і не вдалося (структура економіки залишається надзвичайно енергоємною, питоми витрати енергоносіїв — високими, державна політика у сфері енергозбереження — недостатньо ефективною). Чергове зростання цін продовжує випробовувати вітчизняну економіку на витривалість та провокує поширення ризиків з доволі різноманітними наслідками:

– додаткове фінансове навантаження на енергомісткі галузі, у собівартості продукції яких значна частка витрат припадає на природний газ. Так, у хімічній та нафтохімічній промисловості питома вага природного газу в загальних енергетичних витратах становить 90 %, металургійній — 30–50 %, харчовій 48 %, целюлозно-паперовій — 67 % [7, с. 45]. З огляду на те, що продукція цих галузей застосовується у багатьох виробничих циклах, слід очікувати на посилення інфляційних процесів. Зростання фінансових труднощів може позначитися на інвестиційній активності підприємств, ускладнивши оновлення виробничої бази та модернізацію основних фондів;

– нівелювання цінових переваг вітчизняних товаровиробників, пов'язаних з низькими рівнями тарифів та вартості енергоресурсів як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Збільшення вартості енергетичної складової загрожує зниженням рентабельності у хімічній та металургійній промисловості, аж до від'ємних величин (див. прогнозні розрахунки [7; 8]). З іншого боку, підприємства, чутливі до енергетичного шоку, в більшості перебувають у приватній власності, функціонують як складова потужних ФПП та ТНК, отже, глибина ризику залежить скоріше від кон'юнктури світових ринків металопродукції, яка останнім часом дещо погіршилася через світову економічну кризу;

– погіршення стану торговельного балансу. Імпортні енергоносії, які займають близько 30 % загальної вартості імпорту, виступають одним з головних джерел пасивного сальдо торговельного балансу: здорожання основного паливно-енергетичного ресурсу, природного газу, навіть при скороченні фізичних обсягів його імпорту, обумовлює зростання його вартісного еквіваленту. Необхідність витратити значну частину валютних надходжень від експорту на оплату імпортних енергоносіїв (15,98 млрд доларів за сім місяців 2008 р.) обмежує можливості розширення експорту за рахунок девальвації, весь ефект якої поглинається подорожчанням імпортних ресурсів;

– зростання витрат домогосподарств на житлово-комунальні послуги, викликане підвищенням тарифів на природний газ та електроенергію (табл. 2.2) та пов'язане з цим скорочення попиту на непродовольчі товари, особливо з боку низькодохідних груп населення. Одночасно зростатимуть витрати державного бюджету на надання субсидій (хоча упродовж 2006–2008 рр. кількість сімей, що одержували субсидії, знизилась, видатки державного бюджету на відшкодування витрат на придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного палива підвищувалися [9]).

Таблиця 2.2

Динаміка цін на природний газ для споживачів України*

Категорія споживачів	Середня ціна природного газу, включаючи вартість транспортування та постачання з ПДВ, грн./тис. м ³				Темп зростання цін, 2005-2008 рр., рази
	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	
Населення	185,0	233,67	339,0	339,0	1,83
Бюджетні установи	231,0	480,0	1036,5	1358,86	5,88
Комунально-побутовий сектор	218,44	508,4	686,0	746,12	3,41
Промисловість	420,96	730,66	1010,26	1423,05	3,38
Перевищення ціни для промисловості над ціною для населення, разу	2,28	3,12	2,98	4,19	–

* Розраховано за даними [10]

Енергозалежність вітчизняної економіки та її чутливість до коливань цін паливно-енергетичних ресурсів значно посилюється нераціональною структурою паливно-енергетичного балансу. На природний газ (переважно імпортований) припадає 39 % споживання первинних енергоресурсів [11, с. 2; 4, с. 14]. Накопичення загальних кризових явищ спіткає всю економічну систему, в якій продукція металургійної та хімічної промисловості є основою національної економіки та головною статтею експорту. Слід також очікувати на втрати і у машинобудуванні (скорочення замовлень на обладнання, зростання витрат на придбання металоконструкцій та виробів із металу, електроенергії).

Подорожчання енергоносіїв хоча й стає значним ціновим шоком, але одночасно сприяє відновленню рівноваги у системі чинників суспільного виробництва. По-перше, шляхом поступового заміщення у паливно-енергетичному балансі дорогих та дефіцитних видів пали-

ва більш конкурентоспроможними (насамперед вугіллям та ядерним паливом). По-друге, за рахунок посилення мотивації до модернізації економіки. Зростання цін повернуло енергозбереженню економічну доцільність: якщо у 2003 р. ціна 1 т у. п. у середньому дорівнювала 260,6 грн, а витрати на її економію у середньому склали 293,3 грн, то у 2007 р. ці показники становили відповідно 904,6 та 374,3 грн (розраховано за даними [12; 13]).

Підвищення цін у довгостроковій перспективі може справити значний оздоровчий вплив на всю економічну систему. Однак спроба подолати назриваючі цінові шоки стихійно, виключно ринковими регуляторами призведе до сильних соціально-економічних потрясінь. М'якіша форма їх згладжування передбачає злагоджені дії щодо якомога повнішого використання власної енергетичної бази та підвищення ефективності використання енергоносіїв, створення компенсаторних механізмів адаптації до цінових шоків.

– недостатньо ефективне використання власного енергетичного потенціалу.

Рівень енергетичної безпеки істотно залежить від того, чи вдасться ефективно використати власний, доволі значний енергетичний потенціал. Серед потенційно небезпечних чинників, здатних створити загрозу сталому функціонуванню ПЕК, можна виділити:

– зношеність основних фондів. В електроенергетиці понад 90 % енергоблоків ТЕС відпрацювали граничний ресурс, понад 60 % є фізично зношеними, потребують оновлення тепло- та електророзподільні мережі, шахтний фонд, 90 % нафтопроводів відпрацювали свій амортизаційний період [4, с. 26, 63]. Застарілість основних фондів галузі призводить до додаткових експлуатаційних витрат, зумовлює значні втрати енергоносіїв при транспортуванні, знижує інвестиційну привабливість об'єктів паливно-енергетичного сектору, перетворює їх на потенційно небезпечні джерела техногенних і екологічних катастроф;

– недостатність інвестицій у розвиток ПЕК. Реалізація завдань Енергетичної стратегії України щодо збільшення власного виробництва палива та енергії, технічного оновлення та модернізації галузі, зменшення імпортової залежності потребує сумарних інвестицій розміром 1,045 трлн грн [4, с. 106]. Обсяги залучення інвестицій у ПЕК збільшуються, хоча їх недостатньо для покриття передбачених потреб: з 2006 р. по вересень 2008 р. у галузь надійшло 18,861 млрд грн (розраховано за даними [14; 15]), або 11,9 % від передбаченого рівня 2006–2010 рр. Хронічно недофінансовуються програма «Українське вугілля» та Комплексна державна програма енергозбереження;

– несприятливі інституційні умови розвитку ПЕК: монопольне становище на внутрішніх ринках енергоносіїв, субсидіювання інших галузей економіки і соціальної сфери за рахунок ПЕК, гальмування приватизації, недосконала нормативно-правова база, відсутність умов, які б спонукали власників до модернізації, неспроможність держави контролювати виконання власниками приватизованих підприємств їх інвестиційних зобов'язань. Наприклад, протягом 1996–2001 рр. в Україні одночасно діяли програми-антагоністи: «Українське вугілля», спрямована на розширення видобутку вугілля, та програма реструктуризації добувних галузей, метою якої було закриття шахт [2, с. 44]. Триває корпоративний конфлікт Мінпаливенерго та НАК «Нафтогаз» з акціонерами Кременчуцького НПЗ за контроль над 18 % акцій, придбаними офшорними компаніями за вексельними схемами, законність яких оскаржується у судах [16, с. 21].

Однак особливо небезпечною для ПЕК та економіки у цілому є діюча система ціноутворення на енергоносії, заснована на перехресному субсидіюванні (штучна підтримка низьких цін для населення за рахунок промисловості). Розрив між цінами постійно зростає: якщо у 2005 р. він становив 2,28 разу, то у 2008 р. — 4,19 разу (табл. 2.2). Це сприяє вимиванню обігових коштів із підприємницького сектору, зводячи нанівець стимули до енергозбереження у вигляді зростаючих цін, формує викривлені орієнтири у побутових споживачів, для яких паливно-енергетичні ресурси набувають рис квазісуспільного блага. Для економіки у цілому перехресне субсидіювання провокує небезпечний ланцюжок: високі тарифи — низька доля зарплати у вартості кінцевої продукції — звуження споживчого попиту — стагнація виробництва.

– недостатній рівень власного виробництва паливно-енергетичних ресурсів. Особливо гостро це відчувається у вугільній галузі: падіння виробництва зупинено на рівні, який не може гарантувати енергетичну безпеку. Вугілля в Україні видобувається у таких гірно-геологічних умовах, які роблять його збитковим (рентабельність за вісім місяців 2008 р. — 21 %) та неконкурентоспроможним щодо імпортного [17; 18]. Однак це майже єдиний реальний шанс замістити у паливному балансі імпортний природний газ та зменшити енергетичну залежність;

– низький рівень конкурентоспроможності окремих видів продукції ПЕК, що змушує споживачів віддавати перевагу дорожчим, але якіснішим видам палива, зменшує обсяги виробництва, зайнятість, експортні можливості. Наприклад, глибина перероблення нафти на українських НПЗ становить 72,1 % (у розвинених країнах —

85-90 %), її якість не відповідає стандартам ЄС, отже, обсяги перероблення нафти скорочуються через зволікання з модернізацією. Вітчизняний нафтопереробний сектор програє конкурентну боротьбу навіть країнам колишнього СРСР — Литві та Білорусі [16, с. 21];

– скорочення використання нафто- та газотранзитного потенціалу. Країни-власники та країни-споживачі активно шукають шляхи диверсифікації транзитних маршрутів в обхід України: Росія будує трубопроводи по власній території (газопроводи Суджа-Коренево-Глушково, Сохрановка-Октябрьська, нафтопровід Суходільна-Родіонівська, Балтійська трубопровідна система), аналогічних принципів додержується і ЄС. Коефіцієнт використання потужностей нафтотранспортної системи становить 47 %, газотранспортної — 66 % (розраховано за даними [16, с. 24; 19, с. 15–16]);

– незадовільний фінансовий стан підприємств ПЕК. Сумарна дебіторська заборгованість підприємств НАК «Нафтогаз України» на 1 липня 2008 р. становила 50,44 млрд грн. Найнижчий рівень оплати за спожитий природний газ у комунальній енергетиці — 87,1 % та бюджетних установах — 98,5 %. Значну заборгованість накопичило і населення — 4,9 млрд грн по газу та 8,9 млрд грн за електроенергію (на 1 жовтня 2008 р.) [15].

Серед інших небезпечних для розвитку ПЕК чинників — нестача резервних запасів паливно-енергетичних ресурсів, висока залежність від імпорту обладнання, соціальні конфлікти (між профспілками та власниками, населенням та місцевими адміністраціями з приводу зростання оплати та низької якості послуг), негативний техногенний вплив ПЕК на довкілля, значна аварійність та травматизм на виробництві, відтік кваліфікованих кадрів. Якщо засобами економічної політики вдасться послабити та усунути дію загроз сталому розвитку ПЕК, вітчизняна економіка може суттєво знизити рівень енергетичної залежності та зменшити ризики, пов'язані з ціновими шоками (табл. 2.1).

– низьку ефективність використання паливно-енергетичних ресурсів.

В умовах енергонедостатності одним із чинників, який би міг підсилити енергетичну безпеку, є підвищення ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів. Агрегованим показником енергетичної ефективності виступає величина питомих енерговитрат на одиницю ВВП — енергоємність ВВП. За даними Міжнародної енергетичної асоціації, Україна належить до найбільш енерговитратних країн світу. Навіть незважаючи на істотне зниження енергоємності протягом 2000–2008 рр. [20], її рівень перевищує середньосві-

товий у 2,2 разу (в Україні енергоємність становить 0,45 т н. е. / 1000 USD (за ПКС 2000 р.), країнах ОЕСР — 0,18, країнах ЄС (EU-25) — 0,16, Росії — 0,46, Білорусі — 0,38 [21, с. 117; 22, с. 49–56]).

Серед об'єктивних причин, що стримують зниження енерговитрат — несприятлива структура економіки, в якій переважають важкі галузі промисловості, включення країни у світову торгівлю як експортера енергоємних напівфабрикатів та сировини, застарілість обладнання, наявність значного тіньового сектору, відсутність умов вільного ціноутворення, спотвореність ринкових стимулів енергозбереження, недостатність інфраструктури енергозбереження.

Надмірна енергоємність вітчизняної економіки — не тільки серйозна загроза енергетичній та економічній безпеці, а й своєрідний каталізатор інших загроз. Гіпертрофовані потреби в енергоносіях значно підсилюють ризики, пов'язані зі зростанням цін, збільшують залежність від зовнішніх постачань, призводять до значної втрати конкурентоспроможності вітчизняних товарів, виступають джерелом інфляції та державного боргу, пасивного торговельного балансу. За таких умов підвищення енергетичної ефективності можна розглядати не тільки як напрямок забезпечення енергетичної безпеки, а й як засіб послаблення багатьох негативних тенденцій на макрорівні. За розрахунками Всесвітнього банку, аби повністю компенсувати наслідки підвищення цін на енергоносії у 2006 р., Україні достатньо було зменшити енергоємність на 12 % [23, с. 22].

Системну цілеспрямовану політику енергозбереження в Україні було започатковано у середині 90 років ХХ ст. Створено спеціальні організаційні та управлінські структури, відповідальні за її проведення, розроблено та прийнято Комплексну державну програму енергозбереження (КДПЕ). Але практично весь період свого існування (до середини 2007 р.) організаційно-економічний механізм державного регулювання енергозбереження функціонував як доповнення до порівняно низьких цін на енергоносії. Намагаючись скоректувати співвідношення «ціна енергоносіїв — вартість енергозберігаючих заходів», регулюючі органи концентрували зусилля на посиленні фіскальної складової та адміністративних заходах впливу, які були спрямовані на підвищення вартості енергоносіїв, і таким чином сприяли зацікавленості у скороченні енергоспоживання.

У сучасних умовах відбулася зміна пріоритетів: державне регулювання спрямовано на створення джерел самофінансування енергозбереження: законодавчо оформлено податкові та кредитні пільги на реалізацію енергозберігаючих проектів. Головне їх призначення

полягає у створенні «подушки безпеки» при неминучому переході до світових цін на енергоносії. Одночасно жорсткішими стали методи регулювання енергозбереження: багаторазово збільшилися санкції та штрафи за неефективне використання енергоносіїв, посилена особиста відповідальність за їх марнотратне витрачання та ухилення від обов'язкових заходів перевірки (енергетичної експертизи, аудиту, паспортизації) [24].

Результатом цих заходів стало зменшення енергоємності ВВП та певне підвищення рівня енергетичної безпеки, хоча інтенсивність цього процесу поки що недостатня. Через недофінансування завдання КДПЕ систематично у повному обсязі не виконуються: у 1996–2000 рр. вони були виконані лише на 27,8 %, у 2000–2004 рр. економія енергоресурсів становила 28,4 % від економічно доцільного рівня [25, с. 9], у 2005–2006 рр. — 8,3 % [12]. Існує також проблема неефективного використання залучених коштів [26; 27]. Це ставить під сумнів подальші перспективи енергозабезпечення, адже в Енергетичній стратегії передбачено, що за рахунок енергозбереження забезпечуватиметься від 25 % загальних потреб в енергоносіях до 50 % у 2030 р.

Державне регулювання енергозбереження є невід'ємною складовою енергетичної безпеки, виступаючи своєрідним стабілізатором, що компенсує у разі необхідності результати «великої» макроекономічної політики. Разом з тим, незважаючи на новачі останніх років, більшість причин високої енергоємності неможливо усунути в системі державного регулювання енергозбереження. Низька енергетична ефективність вітчизняної економіки є наслідком структурних, ринкових та трансформаційних чинників, для послаблення дії яких необхідні цілеспрямовані зусилля держави щодо переходу до нової інноваційної парадигми економічного розвитку.

Стан енергетичної безпеки України (табл. 2.3) оцінюється відповідно до затвердженої Міністерством економіки методики. Основними індикаторами енергетичної безпеки є:

- ефективність споживання паливно-енергетичних ресурсів (енергоємність ВВП);
- рівень диверсифікації постачання енергоносіїв (частка імпорту палива з однієї країни);
- збалансованість структури споживання енергоресурсів (частка домінуючого ресурсу в енергобалансі);
- повнота використання потенціалу власного ПЕК (обсяги видобутку енергоносіїв та їх частка в енергобалансі, рівень використання транзитного потенціалу).

Оцінка стану енергетичної безпеки за 2007 р.*

Показник	Порогові значення	Фактичні значення
Енергоємність ВВП, кг у. п./грн	0,2-0,5	0,75
Частка власних джерел у паливно-енергетичному балансі, %	не менше 50	47,7
Частка домінуючого ресурсу в споживанні паливно-енергетичних ресурсів, %	не більше 30	39,2
Частка імпорту палива з однієї країни, %	не більше 30	49,3
Обсяги видобутку вугілля, млн т	70–100	58,8
Транзит природного газу, млрд м ³	не менше 175	115,2
Знос основних фондів у ПЕК, %	не більше 50	60,9
Відношення інвестицій у ПЕК до ВВП, %	3–4	2,7 %

* Джерело: [19].

Інтегральний показник рівня енергетичної безпеки у 2007 р. становив 68,7 % при оптимальному значенні 100 %, а найнижчий його рівень у роки спостереження (1996–2007) було зафіксовано у 1997 р. (58 %).

Основним завданням у сфері енергетичної безпеки є формування менш чутливої до енергетичних потрясінь економіки. Подальше забезпечення сталого економічного розвитку супроводжуватиметься залученням у господарський обіг дедалі більших обсягів паливно-енергетичних ресурсів, що вимагатиме не тільки активізації діяльності, пов'язаної з розвитком власної енергетичної бази, а й інтенсифікації зусиль щодо підвищення енергоефективності.

Головною проблемою у сфері енергетичної безпеки залишається нездатність економічної системи ефективно протистояти наявним загрозам. Енергетична безпека стала заручницею замкненого кола: механізми, які покликані її забезпечити, частково нейтралізують один одного. Підвищення рівня енергетичної ефективності стає можливим за умов доведення цін до ринкового формування, що одночасно сприяє посиленню фінансової напруженості в усій економічній системі та звужує інвестиційні потоки у енергозбереження. У зв'язку з цим слід виділити такі напрямки, здатні забезпечити позитивну динаміку в розв'язанні цієї проблеми:

– активізація та підтримка самодостатності ринкового механізму зниження енерговитрат. Так, першочерговим завданням у сфері енергетичної безпеки є не просто підвищення цін, а усунення численних

інституційних бар'єрів, які блокують нормальне функціонування ринкового механізму (поступова відмова від перехресного субсидювання, посилення контролю за внутрішніми енергетичними монополіями). Разом з тим ринок — необхідна, але недостатня умова підвищення енергоефективності. На відміну від притаманної йому ситуативної зацікавленості в енергозбереженні перед державою постає завдання сформуванню енергоефективної економіки, що необхідно враховувати при розробленні заходів економічної політики;

– доведення до логічної завершеності системи компенсаторних механізмів, які б пом'якшували наслідки підвищення цін, — насамперед фінансове наповнення законодавчо передбачених податкових та кредитних пілг на реалізацію енергозберігаючих проектів. Спроби зменшити питомі енерговитрати за рахунок посилення адміністративно-фіскальної складової поглиблюють суперечності між стратегічною метою — досягненням енергетичної безпеки та методами її реалізації. Подальше вдосконалення економічного механізму підвищення енергоефективності передбачає підвищення дієвості методів, спрямованих на створення джерел фінансування енергозбереження;

– активне міжнародне співробітництво у сфері енергозбереження, вдосконалення інфраструктури енергозбереження (мережі ЕСКО-компаній), проведення інформаційних кампаній, роз'яснювальної роботи, підвищення ефективності використання бюджетних коштів та залучених міжнародних кредитів шляхом усунення адміністративних бар'єрів, надмірної бюрократизації системи управління енергозбереженням.

Інший важливий напрямок забезпечення енергетичної безпеки — повне використання власного енергетичного потенціалу:

– збалансування структури первинного енергоспоживання та наближення її до наявної ресурсної бази (підвищення питомої ваги вугілля у паливно-енергетичному балансі, зростання власного видобутку енергоносіїв);

– погашення та реструктуризація боргів за спожиті енергоносії, оптимізація пропорцій ціноутворення шляхом збільшення питомої ваги інвестиційної складової, пом'якшення диспаритету цін на паливно-енергетичні ресурси та матеріально-технічні ресурси, які використовуються для їх виготовлення;

– широка приватизація у ПЕК з одночасним жорстким контролем за виконанням власниками зобов'язань щодо технічної модернізації;

– створення конкурентних енергетичних ринків на принципах поетапної лібералізації та дерегуляції, нормативне забезпечення захисту прав споживачів паливно-енергетичних ресурсів, поступовий

перехід на ринкові методи регулювання цін (створення стратегічних резервів пального);

– зменшення негативного впливу ПЕК на довкілля, підвищення рівня ядерної безпеки;

– запобігання соціальним конфліктам під час реформування ПЕК.

З огляду на те, що 100 % енергетичної незалежності України не досягти, вітчизняній енергетичній дипломатії доведеться активізувати зусилля з пошуку точок дотику та створення ситуацій системної взаємозалежності між Україною та країнами-власниками запасів паливно-енергетичних ресурсів як щодо пошуку нових варіантів диверсифікації постачань та транзитних маршрутів, так і щодо участі України у видобутку вуглеводнів в інших країнах світу (Російська Федерація, Казахстан, Туркменистан, Лівія, Іран, Ірак), будівництві електростанцій і електромереж (В'єтнам, Куба). Стосунки з основними постачальниками мають будуватися на прагматичній, конструктивній основі, особливо враховуючи те, що Російська Федерація, яка залишається нашим головним партнером, знедавна є лідером «газової трійки» (РФ, Іран та Катар домовилися про співпрацю при укладанні експортних газових контрактів [28]). Спроби уникнути енергозалежності також вимагатимуть визначеності у векторі зовнішньоекономічної інтеграції: наприклад, Казахстан висловлює готовність до енергетичного співробітництва тільки в рамках СЕП.

2.2. Науково-технологічна (інноваційна) безпека

Закон України від 19 червня 2003 р. «Про основи національної безпеки» містить декомпозицію економічної безпеки, де йдеться про таку складову, як науково-технологічна безпека, важливість якої визначається внеском останньої до формування інтегрального індексу економічної безпеки — відповідний ваговий коефіцієнт складає 0,1183 (1 — сума коефіцієнтів усіх складових), посідаючи друге місце після коефіцієнту енергетичної безпеки (0, 1324).

Науково-технологічна безпека — це такий стан науково-технологічного та виробничого потенціалів держави, який дає змогу забезпечити належне функціонування національної економіки, достатнє для досягнення та підтримання конкурентоспроможності вітчизняної продукції, а також гарантування державної незалежності за рахунок власних інтелектуальних і технологічних ресурсів. У сучасних умовах підтримання конкурентоспроможності залежить від

здатності системи генерувати, впроваджувати і сприймати інновації, що характеризує категорія інноваційної безпеки.

Інноваційна безпека передбачає забезпечення сталого процесу створення, використання і поширення нових знань та технологій на основі поєднання науково-технологічного потенціалу країни і можливостей міжнародного кооперування у сфері трансферу технологій, і створення тим самим передумов сталого функціонування і розвитку економічної системи.

У наукових працях терміни науково-технологічна та інноваційна безпека вживаються як взаємодоповнюючі або тотожні. Аналіз наукових джерел (табл. 2.4) дозволяє визначити спільні ознаки, що характеризують науково-технічну (інноваційну безпеку) країни як стан:

Таблиця 2.4

**Порівняння підходів до визначення змісту категорії
«науково-технологічна (інноваційна) безпека держави»**

Автор	Визначення
Вороновський О. та ін. [1, с.88]	Науково-технологічна безпека — здатність системи: зберігати і підтримувати необхідний рівень технологічного стану, який забезпечує можливість сталого розвитку; своєчасно впливати на несприятливі процеси в науково-технологічній і інноваційній сферах; прогнозувати і попереджати загрози явища в економічному, екологічному, соціальному середовищі, на ринках сировини і готової продукції. Тотожна інноваційній безпеці
Мунтіян В. [2, с. 210]	Технологічна безпека — збереження такого рівня вітчизняного науково-технічного і виробничого потенціалів, який у разі погіршення внутрішніх і зовнішніх умов забезпечив би виживання національної економіки за рахунок використання власних інтелектуальних і технологічних ресурсів, збереження державної незалежності. Чіткого варіанту декомпозиції системи економічної безпеки не пропонується
Олейніков Є. та ін. [3]	Розглядаються як окремі складові економічної безпеки. Інноваційна безпека [с. 397] як стан — це наявність економічних, виробничих і технологічних умов, які дозволяють економіці держави здійснювати нововведення на власній основі; як процес – сукупність дій та механізмів щодо створення і підсилення умов, що забезпечують сталий науково-технічний розвиток економіки на власній основі. Науково-технологічна безпека [с. 409] — динаміка науково-технологічного комплексу, що забезпечує стаке відтворення Національної інноваційної системи, гарантує рівень науково-технічного потенціалу, який є мінімально необхідним для своєчасного переходу до нових технологічних укладів, підтримання економічної та національної безпеки в цілому, і одночасно максимально обмежує негативний вплив науково-технічного розвитку на суспільство та природу (це і є умови «сталого розвитку» — Авт.).

Денисенко М., Волкова О. та ін. [4, с. 815]	Інноваційна безпека держави — здатність її науково-інноваційного потенціалу генерувати якісні зрушення в національній економіці; протистояти зовнішнім технологічним загрозам; гідно презентувати себе на світовому ринку технологій
Сухоруков А. [5]	Інноваційна безпека держави — здатність вітчизняних науково-інноваційних і виробничих структур здійснювати наукові відкриття і винаходи, генерувати якісні зрушення в економіці, протистояти технологічним загрозам і гідно презентувати себе на світовому технологічному ринку (фактично йдеться про національну інноваційну систему — <i>Авт.</i>)

1) здатність забезпечити сталий розвиток на основі інноваційних перетворень;

2) здатність забезпечити функціонування економічної системи за найнесприятливіших умов за рахунок використання власних інтелектуальних і технологічних ресурсів (задоволення базових потреб, здатність системи до самовідтворення і саморозвитку, збереження незалежності). Завдання інновацій полягає у задіянні внутрішніх можливостей для незалежного технологічного розвитку, але це не означає технологічного самозабезпечення. В умовах глобалізації світового економічного середовища розвиток країни тісно пов'язаний зі здатністю використовувати як створені, так і залучені ззовні технології та інновації [6, с. 84];

3) здатність генерувати якісні зрушення в економіці, забезпечивши критичну масу перетворень. Вважаємо за потрібне акцентувати на здатності системи абсорбувати, сприймати інновації, а не лише здійснювати відкриття і винаходи, оскільки саме цей суттєвий момент ігнорується у наведених в табл. 2.4 визначеннях. Тому, на наш погляд, термін «інноваційна безпека» є більш адекватним умовам сьогодення, оскільки підкреслює зазначену властивість системи.

Домінуючою тенденцією світового розвитку стала періодична зміна технологічних укладів у перебігу структурних криз світової економіки. Градація країн за технологічною структурою стає все більш відчутною. У провідних державах світу розповсюдженим є 5-й технологічний уклад, ядро якого складають інформаційні і телекомунікаційні технології, цифрові мережі, гена інженерія, фармацевтична промисловість, і поширюється впровадження технологій 6-го технологічного укладу, представленого біотехнологіями, нанотехнологіями, системами штучного інтелекту, глобальними інформаційними мережами, мережними бізнес-спільнотами. Міжнародна статистика також класифікує види діяльності на високо-, середньо- та низь-

котехнологічні, зважаючи на частку витрат на дослідження і розробки у вартості продукції і частку доданої вартості. Частина країн, що розвиваються, орієнтуються на масове впровадження вже засвоєних високих технологій, країни-аутсайтери спираються на старі технологічні уклади: 3-й і 4-й (важке машинобудування, виробництво і прокат сталі, суднобудування, кольорова металургія, органічна та неорганічна хімія) або навіть 2-й (чорна металургія). Результатом цього є залучення до міжнародного поділу праці на нееквівалентній основі, оплата технологічної ренти рентою ресурсною.

Національні інтереси України в науково-технологічній сфері полягають у наступному:

1. *Довгострокові*: збереження і розвиток наукового і технологічного потенціалів країни; забезпечення своєчасного переходу до вищих технологічних укладів; забезпечення участі країни в міжнародному науковому співробітництві, трансфері технологій на взаємовигідних умовах; забезпечення зростання частки країни на світовому ринку високо- і середньотехнологічної продукції зі значною часткою доданої вартості.

2. *Середньострокові*: забезпечення модернізації економіки на високотехнологічній основі; розвиток інноваційної інфраструктури, забезпечення умов комерціалізації інновацій, формування національної інноваційної системи.

3. *Короткострокові*: активізація інноваційних процесів; формування внутрішнього попиту на інновації; забезпечення захисту прав інтелектуальної власності; підвищення частки високотехнологічної продукції у промисловому експорті.

Реалії є такими, що протягом усіх років незалежності помітного впливу інновацій на забезпечення технологічного оновлення і прискорення економічного зростання в Україні, попри декларовані державою зусилля, досягти не вдається. У наукових публікаціях можна зустріти на перший погляд парадоксальні дані щодо наявності в країні досить потужного науково-технічного потенціалу — і спадної динаміки інноваційної активності. За рейтингом глобальної конкурентоспроможності Світового банку Україна в 2007 р. посіла 73 місце (зі 131 країни світу), проте за індексом науково-технічного потенціалу рейтинг був вищим (65), і здатність до інновацій навіть названо серед конкурентних переваг [7].

За даними Державного комітету статистики України, у 2007 р. лише 14,2 % промислових підприємств були інноваційно активними (для порівняння: у розвинених країнах інноваційно активними є близь-

ко 70–82 % підприємств) [8]. Найбільша їх частка припадає на виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення (33,3 %), машинобудування (23,3 %), хімічної та нафтохімічної промисловості (21,6 %). Обсяг впровадження нових технологій становить менше 50 % показника 1995 р.; 68,9 % інноваційних витрат спрямовується на придбання машин, обладнання, програмного забезпечення, 7,3 % — на внутрішні науково-дослідницькі роботи, 1,8 % — на придбання результатів науково-дослідних робіт інших організацій, 3 % — на придбання інших знань (нових технологій, у тому числі прав на винаходи, моделі, промислові зразки, комерційних тасмниць і т. д.). Така структура витрат пояснюється нагальними потребами економіки в технологічному оновленні. Незважаючи на окремі позитивні тенденції, динаміка інноваційної діяльності в Україні є несталою і недостатньою для вирішення завдань забезпечення конкурентоспроможності та незалежності країни (табл. 2.5).

За даними Мінекономіки України [9], негативними процесами характеризуються і зміни потенціалу вітчизняної науки. Відбуваються старіння наукових кадрів, еміграція науковців (щоправда, в 2002–2006 рр. вона характеризується спадною динамікою); зменшення їх загальної кількості. В період 2000–2006 рр. чисельність науковців, зайнятих в економіці країни, зменшилася на 17 % [10, с. 79]. Залишаються низькими обсяги фінансування науково-дослідницьких і дослідно-конструкторських робіт (далі — НДДКР): менше 1 % ВВП, що відбувається на тлі тотального зростання аналогічних витрат у розвинених країнах. Високий ступінь морального і фізичного зношення (52,5 %) і повільні темпи оновлення характеризують стан матеріально-технічної бази наукових та науково-дослідних закладів, що не створює можливостей для використання і навіть відтворення існуючого кадрового потенціалу. Результативність НДДКР вирізняється позитивною динамікою зростання обсягів виконаних наукових і науково-технічних робіт, одержаних охоронних документів на об'єкти інтелектуальної власності [11, 339]. Між тим кількість статей українських учених у виданнях, які входять до міжнародних баз даних (Scopus), залишається незначною, зменшується число українських журналів, які включено до таких баз. Останнє є результатом оцінки кількості цитувань — так званого Impact-індексу (середня кількість посилань на одну публікацію із загальної кількості цитованих). Impact-індекс для України в 2004 р. за даними Scopus склав 3,7 (для порівняння: РФ — 15,1), кількість наукових публікацій у базі даних — 5820 [12, с.11]. Відповідна ж національна статистика фіксує значні

Таблиця 2.5

Основні показники інноваційної діяльності промислових підприємств*

Показник	Рік												
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Кількість підприємств, що впроваджували інновації, одиниць	2002	1729	1655	1503	1376	1491	1503	1506	1120	958	810	999	1186
Питома вага підприємств, що впроваджували інновації, %	22,9	19,3	17,0	15,1	13,5	14,8	14,3	14,6	11,5	10,0	8,2	10,0	11,5
Кількість освоєних нових видів техніки, найменувань	1000	717	591	449	469	631	610	520	710	769	657	786	881
Кількість впроваджених нових технологічних процесів, одиниць	2936	2138	1905	1348	1203	1403	1421	1142	1482	1727	1808	1145	1419
З них маловідходних, ресурсозберігаючих	1044	688	600	467	423	430	469	430	606	645	690	424	634

* Джерело: Держкомстат України

щорічні темпи зростання кількості публікацій у наукових виданнях, що свідчить про локальний характер робіт, невисокий рівень якості наукової продукції, а також пояснюється певними огріхами в методиці обчислень (подвійний облік робіт співавторів, сумісників, що подають звіти за кожним місцем роботи, та ін.).

Кількість одержаних охоронних документів (патентів)/ 1 млн чол. є важливою характеристикою стану і ступеня використання наукового потенціалу [13, с. 222]. Проте у міжнародній статистичній практиці визнаються далеко не всі патенти, а переважно видані патентним відомством США, оскільки воно здійснює докладні патентні дослідження. За даними Держкомстату України, в 2006 р. у патентному відомстві США було одержано лише один охоронний документ на винаходи [14, с. 292](!), що свідчить про незначну присутність України на міжнародному ринку інтелектуальної власності. Абсолютна більшість патентів, одержаних в інших країнах, припадає на РФ — 223 із 264, решта — також переважно на країни СНД (Білорусь, Казахстан), що пояснюється технологічною сумісністю виробництв, відставанням від розвинених країн, але може свідчити і про неналежний захист інтелектуального продукту в Україні.

Ефективний механізм спрямування інвестицій до сектору інноваційних розробок здатен функціонувати за наявності таких умов: 1) ресурсного забезпечення (кадрового, фінансового, технічного, методичного, інституціонального), що визначає здатність системи *генерувати* інновації; 2) мотивації для всіх учасників інноваційного процесу (розроблення, впровадження, використання інновацій), що визначає здатність системи *сприймати*, абсорбувати інновації. В Україні такі умови формуються під впливом низки негативних екзогенних (зовнішніх) та ендогенних (внутрішніх) чинників.

Внутрішні (ендогенні) чинники і процеси такі.

1. *Монополізація ринків*, можливість одержання надприбутків у експортоорієнтованих сировинних галузях, що спричиняє переорієнтацію інвестицій, наукових розробок на низькотехнологічні, ресурсомісткі галузі і консервує існуючу структуру економіки (частка високотехнологічної інноваційної продукції в українському експорті в 2006 і 2007 рр. складала відповідно 1,23 % і 1,19 % за порогового значення 18 % [15]). В Україні майже не впроваджуються механізми перерозподілу природно-сировинної ренти [1]. Зазвичай такі галузі не потребують висококваліфікованих працівників, не вимагають постійного підвищення рівня освіти і кваліфікації. Це призводить до: а) втрати країною наукового потенціалу через відсутність його від-

творення, не стимулює попиту на якісну освіту; б) робітники не можуть бути зайняті у високо-, а часто навіть і у середньотехнологічних галузях через брак знань та навичок, а тому зацікавлені чинити опір інноваціям; в) переважної спрямованості державної підтримки (близько 70 % бюджетних коштів) на сировинні галузі через побоювання втрати робочих місць і джерел наповнення доходної частини бюджету. *Низькокваліфікована робоча сила є дешевою* — отже, не виникає необхідності не те щоб у впровадженні нової техніки, а й навіть у своєчасному оновленні функціонуючої. Незатребувані висококваліфіковані фахівці, науковці *емігрують* до інших країн або змінюють професію.

2. *Технологічна різноманітність виробництва*, що проявляється у співіснуванні різних технологічних укладів, спричиняє неможливість абсорбції інновацій системою і також не стимулює внутрішнього попиту на високотехнологічну продукцію, оскільки та є несумісною з існуючими технологіями. Зростання ВВП на основі нових технологій оцінюється у 0,7 %, що є критичним показником (у розвинених країнах — 40 %). В останні роки спостерігається вплив інвестиційних ресурсів у добувні галузі (22,1 % інвестицій у промисловість), а 95 % усіх інвестицій спрямовуються до середньо- та низькотехнологічних галузей. За підрахунками Інституту економічного прогнозування НАН України [6, с. 85] кошти спрямовуються переважно до 3-го і 4-го технологічних укладів. Тим часом саме 5-й і 6-й уклади визначають основи і перспективи *сталого розвитку* провідних економік світу (табл. 2.6).

Таблиця 2.6
Технологічна багатокладність економіки, % *

Показник	Уклад			
	3-й	4-й	5-й	6-й
Обсяг виробництва	57,9	38	4	0,1
Фінансування наукових розробок	6	69,7	23	0,3
Витрати на інновації	30	60	8,6	0,4
Інвестиції	75	20	4,5	0,5
Капітальні затрати на модернізацію	83	10	6,1	0,9

* Джерело: [11, с. 113; 6, с. 85].

Вітчизняна наука орієнтується на замовлення галузей нижчих укладів, оскільки останні є платоспроможними. Високотехнологічні уклади віддають перевагу імпорту нової техніки і технологій. Україна перетворилася на чистого імпортера технологій та об'єктів інте-

лектуальної власності: у 2006 р. за межі країни передано всього 10 нових технологій (причому всі — у металургії), придбано ж за кордоном 315 нових технологій [14, с. 271]. Показник ліцензійних виплат/роялті на душу населення дозволяє судити про затребуваність розробок та винаходів: у 2006 і 2007 рр. ліцензійні платежі та роялті на душу населення в Україні склали лише \$ 0,3 і \$ 0,4 за порогового значення \$ 2,8 [15].

3. *Неналежний стан захисту прав інтелектуальної власності* суттєво підвищує ризики і дестимулює інноваторів. Охорона інтелектуальної власності є ключовим моментом інноваційної діяльності, оскільки дає змогу привласнити інтелектуальну ренту. Якщо в 70–80-х роках ХХ ст. патент виконував передусім охоронну функцію, то в 90-х роках він стає засобом стимулювання конкуренції, сприяючи інноваційним процесам у нових сферах. Спостерігається тенденція до уніфікації національних патентних систем. Щодо України наведемо декілька фактів. У 2001 р. США включили Україну до найзагрозливішої категорії «Списку 301», звинувативши її у відсутності контролю за продукцією, що ввозиться до країни, тотальній корупції і нехтуванні правами інтелектуальної власності [17]. А у листопаді 2007 р. Україна потрапила ще й до європейського «чорного» списку, ввійшовши у десятку країн — найбільших виробників контрафакту (9-те місце)! За оцінками експертів, це серйозно ускладнює переговори з ЄС щодо зони вільної торгівлі. Але такий стан значно послаблює й інноваційний потенціал українських підприємств, які здатні розробляти і пропонувати конкурентоспроможну продукцію, зокрема, фармацевтичних (адже інноваційна рента — основний стимул і джерело фінансування подальших розробок), сектору ІТ-технологій.

За [18, с. 146], українські фахівці мають визнані у світі напрацювання: програми українського антивірусного центру перевершують ліцензійні програми провідних виробників, на вітчизняні ІТ-послуги є попит з боку Microsoft, Boeing, Siemens, Alcatel, Philips. За даними Асоціації виробників програмного забезпечення, якщо протягом чотирьох років Україні вдасться знизити рівень піратства на 10 %, то будуть створені близько 2600 додаткових високооплачуваних робочих місць для українських фахівців, а оборот ІТ-сектору зросте на \$ 941 млн. Якщо до цього додати, що створення одного робочого місця у високотехнологічній сфері обходиться державі майже у 100 тис. грн, можна припустити чималий навіть за мінімальною оцінкою суспільний ефект від економії коштів, зростання бюджетних надходжень, закладання передумов сталого розвитку. Україна сьогодні часто про-

дає ліцензії на використання ідеї, а не на виробництво готової продукції, причому це ще не найгірший варіант — адже без належного правового захисту інтелектуальний продукт взагалі за безцінь передається до інших країн і таким чином втрачається. Інноваційна діяльність взагалі, а у чутливих до безпеки держави галузях — особливо, є надзвичайно вразливою щодо витоку науково-технічної інформації. На жаль, на сьогодні Україна здобула сумнівного статусу постачальника сировини навіть у сфері інтелектуальної власності.

4. *Відсутність комерціалізації інновацій*: останні часто не доведені до стадії кінцевого ринкового продукту, здатного зацікавити інвестора. *Розрив зв'язків* між освітою, наукою та реальним сектором через відсутність комерціалізації науково-технічних розробок спричиняє відсутність ефекту від бюджетного фінансування НДДКР (як правило, фундаментальних досліджень). Останніми роками ознакою національного наукового сектору є погіршення взаємодії промислових підприємств із науково-дослідними організаціями та ліквідація власних науково-дослідних і конструкторських підрозділів. Зокрема, питома вага наукових організацій заводського сектору в 2006 р. становила лише 6 % їх загальної кількості, при тому, що 80 % обсягу фундаментальних і прикладних досліджень виконують організації академічного профілю і вищі навчальні заклади, а 94 % розробок — організації галузевого профілю заводської науки. Утворилося «замкнене коло»: взаємна відсутність фінансових ресурсів у підприємств і дослідних установ позбавляла перших можливості підвищувати конкурентоспроможність через впровадження інноваційного продукту, розробленого іншими, і одночасно унеможливлювала проведення НДДКР, чим посилила проблематичність пристосування до потреб ринку.

Від руйнування цілісності інноваційного процесу найбільше потерпає впровадження інновацій. В Україні має місце на перший погляд парадоксальна ситуація, коли, навіть якщо зростають витрати на НДДКР, формально збільшується наукоємність, — мультиплікативний ефект відсутній, ресурси виявляються витраченими марно, оскільки інновація відторгається системою. Адже інноваційний потенціал здатний генерувати позитивні зрушення лише за певних умов. Фінансовою умовою «включення» економічної функції науки є *тривале* спрямування не менше ніж 1,7 % ВВП на фінансування науки (середній для країн ЄС показник — 1,9 % ВВП, США — 2,59 %, Японії — 3,15 %). Сьогоднішні обсяги фінансування дозволяють науці виконувати соціокультурну, якоюсь-то мірою — пізнавальну функцію і бути донором інтелектуального потенціалу для розвинених країн. Законом

України «Про наукову і науково-технічну діяльність» встановлено норматив *державних* витрат на НДДКР на рівні 1,7 % ВВП (що відповідає показникам сучасної Австралії, Великої Британії). За попередніми даними, *загальні* видатки на НДДКР в Україні в 2007 р. склали близько 1 % ВВП. Але слід звернути увагу на хибність уявлення, що зростання витрат на дослідження автоматично призведе до активізації інноваційних процесів у країні. Об'єктивно підвищити наукоємність ВВП можливо лише в результаті структурних змін на користь високотехнологічних процесів.

5. *Низький рівень доходів населення*, в тому числі через відсутність об'єктивних причин для підвищення заробітної плати, спричиняє переважну орієнтацію споживчого попиту на задоволення первинних потреб через споживання імпоротної продукції, а отже, не стимулює якісного економічного зростання, зумовлює *відсутність внутрішнього попиту на інновації* і експортно-сировинну орієнтацію економіки. Слід додати, що наявність на ринку контрафактних товарів широкого вжитку — часто неякісних, але дешевих за ціною, також не сприяє формуванню культури споживання, прийнятної для інноваційно орієнтованої економіки. Низький рівень життя визначає *відсутність попиту на якість довкілля* і реальної можливості впливати на ці процеси, спричиняє домінування «споживацького» ставлення до ресурсів, суспільства, країни, оскільки орієнтує на вирішення короткострокових завдань виживання і одержання задоволення від матеріальних благ.

6. *Банки орієнтуються переважно на споживче кредитування і не зацікавлені у кредитуванні інноваційних проектів*, яким притаманні високі ризики і тривалий строк окупності. За даними Держкомстату [14], 80,1 % опитаних респондентів нестачу коштів називають на першому місці серед чинників, що перешкоджають здійсненню інноваційної діяльності. Між тим 82 % витрат на інновації у 2006 р. було здійснено за рахунок власних коштів підприємств, у 2007 р. — понад 73 % (8 млрд грн із 10,9 млрд). Зростання завдяки кредитам попиту на товари тривалого користування призводить лише до від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі і витіснення з внутрішнього ринку вітчизняних виробників.

7. *Відсутність попиту на наукову продукцію* спричиняє низький рівень оплати праці науковців, а отже, низьку престижність такої праці і також не стимулює попиту на якісну освіту. За даними соціологічних опитувань [13, с. 34], престижною професією вченого в Україні вважають лише 1,2 % громадян, серед молоді — 1 %. На-

слідком цього стають стрімка *втрата наукового потенціалу через відплив кваліфікованих кадрів*, деградація наукової сфери через відсутність навіть простого її відтворення. За продовження цього процесу науковий потенціал України буде ліквідовано, а відновлення потребуватиме тривалого періоду, що остаточно закріпить за країною сировинний статус.

8. *Політична нестабільність в країні, фрагментарність і алогічність державного регулювання* (особливо в частині стимулювання учасників інноваційного процесу через надання пільг) в умовах перманентної боротьби за владу зумовлюють орієнтацію на вирішення поточних, а не довгострокових завдань. У 2005–2006 рр. це ледь не призвело до втрати єдиної реально працюючої складової національної інноваційної системи — технопарків [19, с. 833]. Бізнес потребує стабільних правил гри, інноваційний бізнес пов'язаний з підвищеним ризиком і тривалим строком інвестування. В умовах правової невизначеності і хаосу перспективні проекти не реалізуються. Викликають тривогу дані, оприлюднені Держкомстатом України [20, с. 28–30]: в 2007 р. у 25 разів (!) зросли українські інвестиції за кордон (\$ 5953 млн) і майже зрівнялись з іноземними інвестиціями у країну (\$ 7882 млн), причому більш ніж 96 % українських інвестицій вкладено у Кіпр (у тому числі \$ 5,3 млрд — з Донецької області). Цікаво, що ця офшорна зона є головним інвестором в Україну — близько 37,2 % іноземних інвестицій в 2007 р. Вочевидь, наведені дані свідчать про хвилю масового відтоку капіталу з країни і змушують припустити вітчизняне походження основної маси коштів, інвестованих в Україну. Коректно прогнозувати посилення тенденції на тлі розгортання світової фінансової кризи в 2008 р.

Фактично заблокованим є виконання низки державних цільових програм за різними напрямками досліджень через мізерні обсяги фінансування. Наприклад, обсяги фінансування з Державного бюджету заходів Загальнодержавної комплексної програми розвитку високих наукоємних технологій [21, с. 79] у 2005 р. були в 64 рази меншими, ніж визначено відповідним законом, а в 2006 р. дорівнювали близько 4,8 % встановлених законом коштів. Зменшується підтримка ракетно-космічної галузі (5-й технологічний уклад): за 2003–2007 рр. — з 67,5 % до 19,4 %. Законом України «Про пріоритетні напрямки інноваційної діяльності» (2003 р.) встановлено перелік останніх, що фактично охоплює будь-які НДДКР, включає і високо-, і середньо-, і низькотехнологічні виробництва, уможливило розпорощення бюджетних ресурсів за відсутності системного управ-

ління інноваційними процесами. Локалізація пріоритетів є нагальною потребою.

9. *Недостатність методичного, інституційного забезпечення* (нерозвиненість венчурного бізнесу, повільний розвиток кластерних форм організації інноваційного процесу в рамках технопарків, відсутність інформаційної мережі щодо існуючих розробок та можливостей їх використання) гальмують розроблення і впровадження інновацій навіть за наявності мотивації і фінансового забезпечення.

Перші венчурні фонди в Україні були іноземними [22, с. 88–89] — інституційними трансплантантами, які, адаптуючись до специфіки незрілого інституційного середовища, змінили принципи функціонування — щодо сфер, об'єктів інвестицій: інвестування у традиційні (а не інноваційні) галузі, акцептори — діючі підприємства середнього масштабу (а не малі на стадії «старт-апів»). З прийняттям Закону України «Про інститути спільного інвестування» формуються вітчизняні венчурні фонди. За даними Української асоціації інвестиційного бізнесу, у 2006 р. кількість венчурних фондів склала 359 одиниць, але їх основними акцепторами є компанії зі сфер нерухомості та будівництва (50 % активів), фінансів, харчової, хімічної промисловості. Інвестиції в новостворені інноваційні компанії є винятком, а фонди використовуються для оптимізації оподаткування, адже вони не є платниками податку на прибуток, і вкладені кошти знаходяться поза оподаткуванням протягом строку діяльності венчурного фонду. Якщо на момент закриття фонд виявиться збитковим, зобов'язань з уплати податку на прибуток не з'явиться взагалі. Саме цю особливість вітчизняного інституціонального середовища широко використовують ринкові агенти.

Недостатніми є масштаби функціонування створених на території України 16 технологічних парків із спеціальним режимом інноваційної діяльності, який передбачає певні податкові пільги. За даними Держкомстату, в 2007 р. зі створених 113 нових технологій 56 % розроблено трьома технопарками: «Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона», «Інститут монокристалів», «Напівпровідникові технології і матеріали, оптоелектроніка та сенсорна техніка». Загалом в 2005–2007 рр. виконувались 134 проекти загальнодержавних та інших програм. З них у 2007 р. 30,6 % знаходились на стадії впровадження у виробництво. Майже 40 % завдань не виконувалось через відсутність коштів, а обсяг інноваційної продукції, реалізованої в результаті виконання програм, склав 1,7 млрд грн (близько 7 %

обсягу інноваційної продукції країни) [23]. До цього часу не створено належної системи науково-технологічного та інноваційного прогнозування, що ускладнює формування національної інноваційної системи (у вересні 2007 р. затверджено відповідну Державну програму).

Вплив негативних ендогенних чинників доповнюється екзогенними.

1. Сучасний світовий ринок є високосегментованим. Ринок високих технологій, виробництва наукоємної продукції закріплено за країнами «золотого мільярду»; ринок сировини, ресурсо- і капіталоемної продукції — за «виробничою периферією», відсталими країнами і такими, що розвиваються. Причому розмежування жорстко підтримується глобальною світовою фінансовою системою, створеною розвиненими країнами (після вступу до СОТ для України вплив цього чинника значно посилюється через очікувану експансію іноземного капіталу саме до фінансового сектору). Фактом є *заміщення механізму вільної конкуренції монополією ТНК*, які контролюють у світі більше третини ринку праці, більше половини — ринку капіталу, понад двох третин продажу наукоємної продукції, формують ринок нових технологій, здійснюючі суто комерційний підхід до НДДКР, штучне гальмування розвитку (наприклад, винайдена у Японії зубна паста, яка виліковує без стоматолога будь-який карієс, зустріла опір з боку постачальників стоматологічного обладнання і об'єднань стоматологів [24, с. 90]).

2. Проблема уповільнення науково-технічного розвитку через *обмеженість ринків збуту* є реальністю для розвинених країн, які намагаються знівелювати циклічні коливання через продовження життєвого циклу застарілих товарів і технологій на ринках інших держав, переведення до них «брудних», небезпечних виробництв. Помітною стає тенденція до нестачі кадрів, що зумовлює орієнтацію на залучення їх з країн менш розвинених [24, 25].

3. Вичерпання світових запасів природних ресурсів на тлі підвищення попиту на продовольчі товари з боку країн східно-азіатського регіону, поширення використання біопалива зумовлюють *мотивацію іноземних інвесторів стосовно закріплення сировинної орієнтації економіки України*, що підтверджується даними табл. 2.7: 51 % іноземних інвестицій в інновації в 2006 р. було спрямовано до хімічної, нафтохімічної промисловості, 13,17 % — до металургійного виробництва, 23,36 % — до виробництва іншої неметалевої мінеральної продукції і лише 6,4 % — до машинобудування.

Таблиця 2.7

Фінансування інноваційної діяльності в Україні за рахунок коштів іноземних інвесторів за видами діяльності у 2005-2006 рр. *

Галузь	Всього фінансування, тис. грн		У тому числі за рахунок коштів іноземних інвесторів, тис. грн	
	2005 р.	2006 р.	2005 р.	2006 р.
Промисловість України, всього	5751562,9	6159950,4	157939,8	176195,5
Добувна промисловість	131282,8	79684,4	–	–
Переробна промисловість, у тому числі	5551879,9	6036608,7	157939,8	176195,5
харчова та перероблення сільгосппродуктів (2005) або харчова та тютюнових виробів (2006);	1026455,5	810879,2	97621,2	–
легка промисловість;	36062,6	28663,6	–	–
виробництво деревини та виробів з деревини;	19061,9	20416,9	255,0	–
целюлозно-паперове виробництво, видавнича діяльність;	40841,4	46576,8	–	–
виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення;	247880,5	197076,1	–	10686,4
хімічна та нафтохімічна промисловість;	910822,9	1252553,2	41744,9	89818,0
виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції;	55897,0	254528,0	–	41165,0
металургія та оброблення металу;	1577775,8	1262688,5	3158,9	23216,0
машинобудування;	1619251,9	2137083,1	15159,8	11310,1
інші галузі	н/д	26143,3	н/д	–
Виробництво та розподіл електроенергії, газу, води	68400,2	43657,3	–	–

* Джерело: [14, с. 219–222].

Зростає негативне сальдо у торгівлі наукоємною продукцією з країнами Західної Європи та США, відносно збалансованим воно є лише з країнами СНД (половина всього експорту інноваційної продукції), що пояснюється технологічною сумісністю виробництв. Триковожною є тенденція до збільшення у експорті інноваційної продукції частки металургії (63,3 % у 2006 р., 50,8 і 47,6 % — у 2005 і 2004 рр¹), хімічної та нафтохімічної промисловості (відповідно за роками —

¹ У 2008 р. надмірна залежність від кон'юнктури світових ринків сировини далась взнаки кризою металургійної галузі України, що тягне за собою істотні ризики для економіки.

65 %, 68,8 та 55,6 %) і зменшення — машинобудування (38,4 % у 2006 р. проти 68,4 та 56,5 % відповідно у 2005 і 2004 рр.).

4. До ризиків слід віднести можливі негативні наслідки *вступу України до СОТ*:

а) за оцінками [26, с. 70], найбільш уразливими є високотехнологічні підприємства із значною часткою державної власності — оборонно-промислового комплексу, авіабудування, радіоелектроніки, телекомунікацій, електротехніки. Основні втрати для цих галузей прогноуються через скорочення робочих місць, зменшення попиту на молодих фахівців до 15 тис. чол. на рік, відтік кваліфікованих кадрів до 10 тис. чол. на рік, а також унаслідок приведення у відповідність з нормами СОТ механізмів державної підтримки.

Переваги вільного доступу на зовнішні ринки більшою мірою стосуються сировинної продукції та стандартизованих масових готових виробів, що може сприяти закріпленню сировинної орієнтації економіки. Проте суттєві загрози існують і для традиційних для України галузей (металургія, сільське господарство). Зокрема, за даними [27], Єврокомісія розглядає нові стандарти на сталь, і в разі відмови від мартенівської технології (73 % вітчизняної сталі) Україні загрожує остаточна втрата зовнішнього ринку. Скасування обмежень на експорт металобрухту вже стало серйозним чинником ризику для вітчизняних ГМК (нестача сировини).

б) із середини 90-х років ХХ ст. СОТ розглядає проблеми охорони інтелектуальної власності в умовах глобалізації торгівлі. У 1994 р. під егідою ГАТТ/СОТ було розроблено рамкові правила захисту інтелектуальної власності (ТРИПС), які визначають строки узгодження законодавств країн-учасниць з виробленими нормами, контроль за виконанням норм, механізми вирішення спірних питань. Угода ТРИПС сприяє подовженню строку існування монопольних прав, гарантуючи доходи переважно для транснаціональних корпорацій розвинених країн, і тому не відповідає інтересам країн-імпортерів інтелектуальної власності, до яких належить Україна. Посилення захисту прав інтелектуальної власності призведе до збільшення монопольної ренти іноземних постачальників технологій для українського ринку, вартості технологічного імпорту, а отже, збільшить витрати на впровадження інновацій, що значно ускладнює одержання сучасних технологій [28, с.74].

Таким чином, на сьогодні відсутні як мотиваційні умови активізації, так і ресурсне забезпечення інноваційних процесів, можна констатувати наявність досить потужних інерційних чинників науково-

технологічного та інноваційного розвитку. Це спричинює актуалізацію загроз науково-технологічній (інноваційній) безпеці, нехтування якими може спричинити остаточну втрату конкурентоспроможності через технологічну, структурно-галузеву та інтелектуальну несумісність з іншими країнами.

Загрози НТБ (ІБ) України, враховуючи викладене, можна представити наступним чином:

1) посилення технологічного відставання від інших країн. *Ризик:* втрата конкурентоспроможності і можливості брати участь у трансфері технологій на еквівалентній основі, втрата ринків;

2) відсутність мотиваційних механізмів для всіх учасників інноваційного процесу. *Ризики:* деградація технологічного потенціалу, закріплення сировинної орієнтації економіки;

3) світова фінансова криза. *Ризики:* істотно знижується вірогідність залучення до ризикової інноваційної сфери іноземних і внутрішніх інвестицій; зменшення обсягів державного фінансування наукових досліджень, що за відсутності альтернативних джерел призведе до згорання НДДКР; підсилюється загроза 2;

4) відсутність внутрішнього попиту на інноваційну продукцію. *Ризики:* закріплення сировинної орієнтації економіки, деградація науково-технологічного потенціалу;

5) посилення залежності від інших країн щодо імпорту технологій і високотехнологічної продукції. *Ризики:* технологічні нововведення призведуть до удорожчання продукції, але, якщо залишаються дешевими трудові ресурси, внутрішнє споживання і попит не зростатимуть, а, навпаки, можуть зменшитись, що здатне спровокувати кризові явища; залежність від іноземних ТНК, зусилля яких можуть спрямовуватись на знищення українських конкурентів, що спричинить згорання інноваційної діяльності в країні;

6) міграція наукових кадрів і фахівців, зниження пріоритетності наукової праці. *Ризики:* деградація наукового потенціалу країни, системні перешкоди для реалізації орієнтирів підвищення оплати праці та інвестування в людський розвиток;

7) відсутність дієвих механізмів вилучення і перерозподілу на користь високотехнологічних галузей сировинної ренти. *Ризики:* закріплення сировинної орієнтації економіки, деградація науково-технологічного потенціалу;

8) відсутність національної інноваційної системи як цілісної системи зв'язків. *Ризики:* відсутність інтеграційних механізмів «запуску»

інноваційного процесу, подальше погіршення технологічної структури економіки, втрата конкурентоспроможності, вплив інтелектуального продукту через відсутність належного захисту і комерціалізації інновацій;

9) спрямованість державної економічної політики на вирішення поточних завдань, що підсилюється світовою фінансовою кризою. *Ризики*: закріплення сировинної моделі економіки, спрямування зовнішніх позик на підтримку галузей нижчих техноукладів;

10) вступ до СОТ. *Ризики*: лібералізація зовнішньої торгівлі і посилення захисту прав інтелектуальної власності в умовах монополізації світового ринку технологій, які постачаються переважно в межах замкнених систем ТНК, ускладняють доступ українських фірм до передових технологій; закріплення сировинної орієнтації економіки.

Вимір рівня економічної безпеки країни та її складових здійснюється згідно з Методикою, затвердженою відповідним Наказом Мінекономіки України [29]. У наукових працях з проблем національної безпеки, інноваційного розвитку [30, 31 та ін.] зустрічаються авторські оцінки рівня інноваційної безпеки, або окремих її характеристик. У [31] взагалі запропоновано розрахунок індикатора інноваційної безпеки лише як частки витрат на фінансування НДДКР у ВВП країни, що, на наш погляд, є некоректним. Проблема системної оцінки стану і динаміки науково-технологічної (інноваційної) безпеки залишається відкритою.

Офіційним документом [29] визначено перелік основних індикаторів стану науково-технологічної безпеки держави, їх оптимальні, порогові та граничні значення, методи обчислення інтегрального індексу. Відбір множини індикаторів здійснюється експертним шляхом на основі світового досвіду та напрацювань українських учених з урахуванням інноваційної ситуації в країні та світі. Результати розрахунків оприлюднюються Мінекономіки України (таблиці 2.8, 2.9).

Таблиця 2.8

Індикатор науково-технологічної безпеки України*

Рік	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Індикатор, %	44,2	54,4	51,3	49,9	49,6	60,3	58,7	54,6	56,7	55,0	57,8	59,1

* Джерело: [9].

Стан науково-технологічної безпеки України в 2006–2007 рр.

Показник, одиниця виміру	Порого-ві значення	Фактичні зна-чення		Динаміка нормалі-зованих значень		Ваговий коефіцієнт при розра-хунку інди-катора
		2006 р.	2007 р.			
Питома вага видатків державного бюджету на науку у ВВП, %	Не менше 1,7-2	0,38	0,39	+	Небезпечна зона	0,030
Частка підприємств, що впроваджують інновації, в загальній кількості промислових підприємств, %	Не менше 50	10,0	11,5	+	Небезпечна зона	0,122
Співвідношення частки фундаментальних досліджень, прикладних досліджень, науково-технічних розробок та науково-технічних послуг, виконаних власними силами в загальному обсязі, %	15:25:60	21:15: 64	25:19: 56	+	Небезпечна зона	0,085 (фундаментальні дослідження); 0,133 (прикладні дослідження); 0,128 (науково-технічні розробки і послуги)
Кількість фахівців, які виконують науково-технічні роботи, осіб на 1000 чол.	Не менше 9	4,84	4,63	-	Небезпечна зона	0,133
Коефіцієнт винахідницької активності (кількість отриманих охоронних документів (патентів) на 1 млн чол.)	Не менше 400	265,71	265,71	=	Небезпечна зона	0,033
Відношення кількості впроваджених об'єктів промислової власності (винаходів, корисних моделей, промислових зразків) до зареєстрованих, %	Не менше 90	75,70	75,70	=	Небезпечна зона	0,037
Частка реалізованої інноваційної продукції у загальному обсязі промислової продукції, %	Не менше 5.	6,70	6,70	=	Безпечна зона	0,182
Індекс зміни активності створення зразків нової техніки, %	Не менше 100	119,63	112,09	-	Безпечна зона	0,052
Індекс зміни активності освоєння нових видів продукції, %	Не менше 100	76,40	104,90	+	Безпечна зона	0,065

Джерело: [9; 29].

Як випливає з табл. 2.9, більшість показників не відповідають пороговим значенням, їх динаміка свідчить про втрату країною наукового потенціалу, зниження попиту на наукоємну продукцію, закріплення сировинної орієнтації економіки.

Тим часом, на наш погляд, в Україні офіційна система індикаторів виміру НТБ (ІБ) надає пріоритет сфері створення, а не використання знань, передбачає розгляд інноваційного процесу як лінійного, що не відповідає світовим тенденціям. Ураховуючи світовий досвід (найвідомішим є варіант оцінки за методологічними принципами виміру інноваційної діяльності Oslo Manual, розробленими сумісно Євротатом і ОЕСР [32]), доречним є переформатування чинної системи на користь показників *результативності* використання науково-технологічного (інноваційного) потенціалу і *перспектив* забезпечення сталого розвитку, конкурентоспроможності і незалежності національної економіки.

Показник державних витрат на фінансування НДДКР доречно замінити на показник загальних витрат. Кількість фахівців, що виконують науково-технічні роботи на 1000 чол., дає змогу судити про перспективи збереження і розвитку науково-технологічного потенціалу, але за умов урахування віку і, згідно зі світовою практикою — частки фахівців у галузі природничих і технічних наук. Індекс зміни активності створення зразків нової техніки не дозволяє судити про подальше впровадження і використання новацій. Індекс зміни активності освоєння нових видів продукції є досить високим. Але, зважаючи на особливості вітчизняного законодавства (визначення інновації, інноваційної продукції Законом України «Про інноваційну діяльність») і системи статистичного спостереження, можна припустити, що йдеться в тому числі про продукцію, що не є новою для ринку, але є новою для підприємства (дублюється показник впровадження інновацій). Наприклад, у 2007 р. питома вага продукції, нової для України, склала лише 3,7 % реалізованої інноваційної продукції. За даними [26, с. 23] наукоємність промислового виробництва в Україні не перевищує 0,3 %, а на світовому ринку високотехнологічної продукції частка України становить лише 0,1 %.

Доречно використовувати показники, які б характеризували: динаміку частки держави на світовому ринку високотехнологічних товарів; динаміку зміни питомої ваги секторів національної економіки, що належать до різних технологічних укладів (визначають результативність і перспективи розвитку, ступінь сумісності з технологічним рівнем інших країн). Урахування інформації з трансферу технологій

дасть змогу визначити цільові орієнтири інноваційної діяльності і перспективи незалежності національної науково-технологічної сфери як складової безпеки країни. Слід забезпечити також зіставлення показників винахідницької активності, ввести коректні показники, які б характеризували результативність інноваційних витрат і наукових робіт.

Світовий і вітчизняний досвід свідчить: на шляху еволюційного розвитку неможливо розв'язати проблеми переходу до інноваційної економіки. На наш погляд, *стратегія забезпечення НТБ (ІБ)*, подолання загроз повинна мати за орієнтир досягнення не існуючого рівня розвинених країн, а того, що вони матимуть у майбутньому, тобто орієнтації переважно на галузі 6-го технологічного укладу. Проблемою є пошук відповідних механізмів реалізації. Йдеться про врахування структурно-технологічних чинників національної економіки та адаптаційних можливостей щодо використання іноземних технологій, методів організації та управління інноваційно-структурним розвитком у процесі посилення взаємодії національної економіки зі світовою для забезпечення довгострокових конкурентних переваг. Шляхи подолання загроз НТБ (ІБ):

1. Врегулювання діяльності природних монополій з метою створення передумов для механізму перетікання капіталу до високотехнологічних галузей. Перерозподіл сировинної ренти на користь високотехнологічних галузей (адже інтереси сировинних надто потужно представлені у владі). Доки не буде ліквідовано можливість одержання сировинної ренти — інноваційні процеси не активізуються. Збільшення витрат на НДДКР матиме синергетичний ефект лише за умови системного управління інноваційним процесом.

2. Впровадження механізмів підтримання інвестицій до високотехнологічних виробництв (в тому числі державне замовлення на розроблення пріоритетних технологій на внутрішньому ринку). Стимулювання створення замкнених технологічних циклів у рамках інноваційних кластерів. *Кластер* — цілісний науково-виробничий комплекс із замкненим циклом, який включає високотехнологічні і традиційні виробництва. Створення системи внутрішніх ринків, забезпечення вертикальної та горизонтальної інтеграції підприємств дозволяє мінімізувати транзакційні витрати та сприяє комерціалізації інновацій. Кожна базова технологія складає ядро прикладних, що використовуються для модернізації існуючих виробництв. В Україні прикладом таких кластерів слугують технопарки, що визнані єдиним діючим механізмом активізації інноваційних процесів.

Локалізація системи пріоритетів інноваційної діяльності має орієнтуватись на збереження тих, в яких Україна має істотний доробок і перспективи (машинобудування, інформаційні технології, нано- та біотехнології) і одночасно враховувати світові тенденції (наприклад, орієнтуватись на 7-му Рамкову програму ЄС). Актуальним є поширення інструментів здешевлення кредитів для залучення банків до фінансування інноваційних проектів. Формування мотиваційних механізмів для учасників інноваційного процесу передбачає як забезпечення макроекономічної та політико-правової стабільності в країні, так і поєднання системи пільг і санкцій [19].

3. Активізація патентно-ліцензійної діяльності, стимулювання якісного трансферу технологій, участь у програмах розвитку міжнародного співробітництва на провідних напрямках науково-технологічного розвитку. Трансфер технологій — це передання систематичного знання про виробництво продукції, застосування процесу чи надання послуги [13, с. 29]. Основні форми: експорт/імпорт технологічної продукції, послуг; сумісні інноваційні проекти; обмін технологіями в межах ТНК; передання технологій в рамках міжнародної допомоги. Інструменти стимулювання трансферу технологій: 1) створення продукції, яка цікавить іноземців, передусім у рамках проектів технопарків, аби зберегти контроль над процесом, мінімізувати витрати на управління і додержуватись системного підходу; 2) створення адекватної вимогам часу системи захисту прав інтелектуальної власності; 3) стимулювання імпорту технологій, також в межах технопарків.

4. Заохочення створення консорціумів, альянсів для реалізації масштабних міжгалузевих інноваційних проектів. Формування і розвиток вітчизняних ТНК, адже трансфер технологій у світі в основному відбувається через мережі ТНК [33, с. 9]. Роль філій ТНК у розвитку високих технологій в обробній промисловості оцінюється: у Норвегії — 48,6 %, Франції — 51,5 %, Великій Британії — 59 %, Ірландії — 95,6 %.

Питання щодо умов активізації внутрішнього попиту на інновації є дискусійним. Зокрема, існують альтернативні точки зору: розвиток малого бізнесу як найбільш сприйнятливою до інновацій; потужні ТНК як структури, що мають реальну можливість перешкоджати розповсюдженню або стимулювати наукові дослідження і впровадження новацій, без яких витримати конкуренцію і вийти на міжнародні ринки неможливо [34]. Вітчизняна статистика свідчить на користь другого варіанту: в 2007 р. інноваційна активність підприємств значно різнилась залежно від розмірів підприємств [8]. Найбільшою зафіксована у підприємств з чисельністю працюючих від 5 тис. (54 %)

і найменшою — на підприємствах з чисельністю 100–249 чол. (15,4 %). Ця тенденція підтверджується і світовою статистикою [35], що пояснюється зміною умов конкуренції на сучасних глобалізованих ринках. У провідних країнах фінансування дослідницької діяльності в корпораціях перевищує бюджетне фінансування більш ніж в 10 разів, ними виконується основний обсяг НДДКР (ЄС — 65 %, Японія — 71 %, США — 75 %) [36, с. 9]. В Україні ситуація протилежна через відсутність суб'єктів, які здатні і мотивовані витратитись на дослідницьку діяльність — 90 % робіт припадає на відділені від підприємств академічні і галузеві НДІ, які фінансуються державою. Постає завдання дослідити можливість створення мотиваційних механізмів для вітчизняних ТНК (корпорацій, що можуть на них перетворитись) і одночасно — зниження ризику одержати некеровані структури на зразок південнокорейських чеболів.

5. Розвиток інфраструктури, що здійснює кон'юнктурні дослідження, інформує учасників інноваційних процесів, уможливорює доступ до сучасної патентної інформації, виключає дублювання зусиль дослідників та ін. Створення системи прямої державної інформаційної підтримки інноваційних процесів.

Згідно з теорією управління інновації є адаптивною реакцією системи на зміни умов зовнішнього середовища і засобом підвищення ефективності використання внутрішніх резервів. Яскраві приклади — розвинені країни у середині 70-х років ХХ ст. і пастка, до якої потрапила головна бюджетоутворююча галузь України — металургія — наприкінці 2008 р. Прогноровано модернізацію виробництва — і виключна залежність від кон'юнктури сировинних ринків резонансно «відгукнулась» національній економіці. Примусовим поштовхом до змін стануть кон'юнктура світових ринків і науково-технологічні зміни у світовому виробництві, коли вітчизняний сировинний експорт знеціниться внаслідок винайдення і розповсюдження дешевих матеріалів і енергоресурсів. Можна чекати, а можна ще встигнути взяти участь у процесі як гідний член світової спільноти.

Так, в останні роки в Україні розроблено перспективні технологічні процеси у сфері біотехнологій, інформаційних технологій. Із 22 базових технологій ракетно-космічної галузі (5-й технологічний уклад) Україна володіє 17. На основі високих технологій освоєно серійний випуск принципово нових літаків АН-70, АН-140, АН-138. Плідно діють наукові школи з проблеми фізики міцності матеріалів і конструкцій; обчислювальної та прикладної математики, теорії прогнозування та пов'язаних із нею комп'ютерних інтелектуальних

технологій; лазерної фізики, напівпровідникової електроніки, фізики металів і сплавів, низьких температур та ін. [37, с. 124].

Майбутнє людства пов'язує з розвитком нанотехнологій, заснованих на виробництві матеріалів і виробів надмалих розмірів і використанні властивостей речовин на атомному рівні. Вони спричиняють модернізацію всіх існуючих технологій. За прогнозами [38], в найближчі 10 років загальносвітовий ринок нанотехнологій сягне 1 трлн дол США, а очікуване до 2015 р. масове впровадження викличе серйозні зміни в соціально-економічних умовах життя суспільства. На сьогодні цей ринок лише формується і ще не є поділеним між країнами, що надає шанс взяти участь у цьому процесі. Нанотехнологічні галузі мають близько 50 країн світу. Третина світових інвестицій до нанотехнологій припадає на США, серед лідерів — країни ЄС та Японія. Серйозних зусиль у цьому напрямі докладає РФ: в 2007 р. прийнято відповідну Федеральну цільову програму, а за обсягами фінансування нанотехнологічних досліджень та розробок РФ посідає 8 місце у світі (більше 30 млрд дол. США) [18, с. 146]. Реалізуються національні проекти («Доступне житло») як «інструменти запуску» внутрішнього ринку наукоємної продукції, формується національна нанотехнологічна мережа [39, с.16], що об'єднує існуючі наукові, освітні, промислові організації в галузі нанотехнологій.

В Україні в 2005 р. було розпочато фінансування Програми НАН України «Наносистеми. Наноматеріали і нанотехнології» в обсязі близько 1,45 млн євро [40, с. 87]. Найперспективніші сфери застосування нанотехнологій в Україні — електротехніка і матеріалознавство. Перешкодами є ресурсна обмеженість (розробки потребують дорогого обладнання), неможливість діяти за масштабами РФ. Виходом вбачається розвиток кластерних форм співробітництва науки та виробництва, створених навколо технопарків, і міжнародного співробітництва в цій галузі за всебічної державної підтримки. Вкрай важливо не втратити темпи розвитку нанонауки. Інакше Україна буде приречена на довічне «надолуження» і статус аутсайдера.

2.3. Інвестиційна безпека

У період трансформаційних перетворень важливими чинниками гарантування сталого розвитку виступають забезпеченість економіки капіталовкладеннями (інвестиційними ресурсами) і використання їх для досягнення структурних зрушень, технічного переозброєння,

підвищення якісних показників господарської діяльності, рівня життя населення. Інвестиції є основою матеріалізації економічної безпеки, тому системність завдань останньої об'єктивно вимагає активізації інвестиційних процесів для забезпечення розширеного відтворення, створення потенціалу позитивних змін в умовах загострення соціально-економічних суперечностей, загроз саморозвитку і незалежності держави.

Інвестиційну безпеку в Законі України від 19 березня 2004 р. № 964-IV «Про основи національної безпеки» визначено як рівень національних та іноземних інвестицій (за умови їх оптимального співвідношення), який здатен забезпечити довгострокову позитивну економічну динаміку при належному рівні фінансування науково-технічної сфери, створення інноваційної інфраструктури та адекватних інноваційних механізмів. Оскільки в сучасних умовах глобальної конкуренції стале довгострокове зростання здатна гарантувати лише інноваційна спрямованість інвестицій, що можлива за наявності «адекватних інноваційних механізмів і т. д.», вважаємо другу частину наведеного формулювання зайвою. В той же час офіційне визначення оминає декілька важливих аспектів інвестиційної безпеки.

Інвестиційну безпеку розглядають одночасно як стан і як процес. Її позитивний аспект — поєднання захищеності і розвитку національної економіки; нормативний — поєднання стану і процесу розвитку [1, с. 9].

Інвестиційна безпека (ІБ) — процес забезпечення стану інвестиційної сфери, за якого економіка здатна досягти і підтримувати рівень інвестиційних ресурсів для забезпечення сталого розвитку, зростання конкурентоспроможності національної економіки і добробуту населення. Інвестиційна сфера являє собою систему економічних відносин з приводу руху інвестицій [2, с.74]. Узагальнення [1–6 та ін.] дозволяє навести основні характеристики інвестиційної безпеки.

1. Спроможність економічної системи *акумулювати і підтримувати нагромадження і капітальні вкладення* на рівні (кількісно і якісно), що гарантує необхідні темпи розширеного відтворення, реструктуризацію і технологічне оновлення економіки, уможливує розвиток науково-технічного та інтелектуального потенціалів, підтримку конкурентоспроможності економіки, стале зростання ВВП за збереження і відновлення природних ресурсів, утримання на безпечному рівні екологічних параметрів. Забезпечується за умов певного співвідношення між споживанням і нагромадженням.

2. Здатність ефективно використовувати інвестиційні ресурси, забезпечити умови реалізації керованого *мультиплікативного* ефекту інвестицій з метою *структурної перебудови* економіки. Як відомо, приріст інвестицій до будь-якої галузі спричиняє більший приріст національного доходу через зростання зайнятості, обсягів виробництва, доходів, а отже, і попиту в інших галузях і видах діяльності. Реалізація довгострокових інвестиційних проектів формує структуру національної економіки, визначає місце країни в міжнародному поділі праці, змінює макроекономічні пропорції (структуру попиту на ринку праці та ін.).

3. Здатність забезпечити *незалежність* національної економіки; збереження цілісності та єдності фінансової системи, здатності економіки до відтворення, збереження соціально-політичної стабільності у суспільстві за найнесприятливіших варіантів розвитку внутрішніх та зовнішніх процесів, протистояння загрозам. Головним критерієм достатності ІБ є конкурентоспроможність економіки. Модернізований на високотехнологічній основі реальний сектор економіки — найкращий «резерв» на випадок несприятливого розвитку подій.

Передумови ІБ:

1) наявність інвестиційних ресурсів: умов нагромадження і залучення, в тому числі механізмів мобілізації заощаджень і перетворення їх на інвестиції;

2) наявність у потенційних інвесторів реальних інвестиційних намірів, механізмів каналізації інвестицій до високотехнологічних секторів економіки. Зокрема, конкуренція, державна політика мають стимулювати інноваційну спрямованість інвестицій. Політична та економічна нестабільність, відсутність реальних гарантій прав власності, високі ризики, монополізація економіки є «антистимулами» для інвестиційної активності;

3) наявність розвиненого інституціонального середовища для здійснення капіталовкладень, зокрема, нормативно-правового забезпечення, інвестиційної інфраструктури (банків, фондового ринку, інститутів спільного інвестування та ін).

Інтереси України у сфері інвестиційної безпеки:

1) довгострокові: формування спочатку інвестиційної, а згодом — інноваційної моделі розвитку, забезпечення структурної перебудови економіки; формування сприятливого інвестиційного клімату;

2) середньострокові: забезпечення керованості процесу перетікання капіталу (із врахуванням мотивів і тенденцій його міжнародного руху) до високотехнологічних секторів економіки, поєднання

інвестицій з інноваціями, прискорення модернізації промисловості на основі сучасних технологій, забезпечення якісної структури іноземних інвестицій, розвиток фондового ринку, інститутів спільного інвестування;

3) короткострокові: уникнення руйнування банківської системи, мінімізація збитків унаслідок світової фінансової кризи, забезпечення ліквідності вітчизняних підприємств і банків, уникнення виключної залежності від іноземного капіталу через великі обсяги зовнішнього боргу і залучення додаткових міжнародних позик (кредит МВФ, в перспективі — інших МФО та іноземних банків), захист економіки від експансії іноземних ТНК на неприйнятних для країни умовах, додержання норми інвестування до ВВП, підтримання інноваційної спрямованості інвестицій.

Традиційно стан будь-якої складової економічної безпеки розглядається як такий, що формується під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників.

Аналіз тенденцій і темпів структурних змін в економіці України, динаміки і структури інвестицій по секторах економіки, іноземних інвестицій, структури експорту/ імпорту в розрізі технологічної спрямованості, умов інвестування [7–13 та ін.] дозволяє констатувати таке. Протягом усіх років незалежності, незважаючи на окремі позитивні тенденції, відбуваються: погіршення структури економіки, консервація сировинної орієнтації експорту, домінують інвестиції до низькотехнологічних галузей, продовжується катастрофічне погіршення стану основних фондів, приплив іноземного капіталу здійснюється переважно до фінансового сектору, торгівлі, низько- та середньотехнологічних галузей (високопробудкових, швидкокоупних) (таблиці 2.10–2.12).

1. У промисловості зберігаються структурні диспропорції, через неефективний розподіл інвестицій консервуються низькотехнологічна структура виробництва, сировинна орієнтація економіки і, як наслідок, залежність від зовнішньої кон'юнктури. Позитивна динаміка інвестиційних процесів здійснює незначний вплив на технологічну модернізацію економіки. Економічне зростання не ґрунтується на оновленні технологій та інноваціях. Високий рівень зношення та вибуття основних фондів лише частково компенсується за рахунок оновлення і пояснює, чому приріст інвестицій не забезпечує істотного розширення виробництва. Понад 40 % балансової вартості основних фондів становлять об'єкти віком близько 25 років [13, с. 21], коефіцієнт ліквідації зношених основних засобів — менше 1 %, а коефіцієнт інтенсивності оновлення — 20 % за оптимальних 40–60 %.

**Динаміка основних показників, що характеризують стан інвестиційної сфери
в Україні в 1997–2007 рр.***

Показники	Рік										
	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Темпи зростання ВВП, %	97	98,1	99,8	105,9	109,2	105,2	109,6	112,1	102,7	107,3	107,6
Інвестиції в основний капітал (у фактичних цінах), млн грн	12401	13958	17552	23629	32573	37178	51011	75714	93096	125254	188486
Темпи зростання інвестицій в основний капітал, %	91,2	106,1	100,4	114,4	120,8	108,9	131,3	128,0	101,9	119,0	129,8
Частка інвестицій у ВВП, %	13,3	13,6	13,5	13,9	15,9	16,5	19,1	21,9	21,1	23,3	26,4
Частка валового нагромадження у ВВП, %	19,8	19,6	19,3	19,7	19,7	19,2	20,6	22,6	22,0	24,3	26,9
Частка споживання у ВВП, %	-	-	-	-	68,6	68	67,6	66,4	69,5	71,3	80,3
Мультиплікатор інвестицій	-	5,7	7,7	6,6	3,8	4,7	3,0	2,2	5,5	2,9	2,8
Прямі іноземні інвестиції в Україну, млн дол.	2063,6	2810,7	3281,8	3875	4555,3	5471,8	6794,4	9047	16890	21186	29489,4
Частка ПІІ у ВВП, %	1,2	1,8	1,5	1,9	1,8	2,2	2,6	3,5	8,9	4,1	5,9
ПІІ в Україну на душу населення, дол. США	41,7	57,4	68,1	79,6	94,5	114,5	143,3	192,1	359	463	635

* Джерело: [8, с. 65].

Структура інвестицій в основний капітал у 2007 р. в Україні *

Галузь	Частка в інвестиціях в основний капітал, %
Добувна промисловість	18,8
Машинобудування	8,3
Металургія та оброблення металу	17,5
Харчова промисловість та перероблення сільгосппродуктів	18,4
Легка промисловість	0,7
Целюлозно-паперова, поліграфічна промисловість, видавнича справа	2,9
Виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення	3,3
Хімічна та нафтохімічна промисловість	5,7
Інші галузі переробної промисловості	12,9
Виробництво та розподіл енергії	11,5

* Джерело: [8, с.121].

Групування товарної структури експорту та імпорту за рівнем технологічності*

Рівень технологічності	Експорт, рік						Імпорт, рік					
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Високі технології	4,5	4,5	6,3	6,2	3,8	4,6	8,6	8,2	8,7	9,9	10,7	10,7
Середні технології високого рівня	18,9	17,9	17,9	19,7	18,5	18,7	22,2	24,7	26,5	28,6	28,6	31,5
Середні технології низького рівня	54,5	54,5	54,6	55,4	57,3	55,9	53,4	51,8	47,7	46,3	46,3	45
Низькі технології	20,1	21,9	20,0	17,6	19,7	19,7	16,5	16,5	18,7	14,5	16,3	15,1

* Джерело: [7, с. 31, 32].

Зношення основних фондів промислових підприємств сягає 51,5 %, а в окремих галузях — 80–100 % (об'єктів інфраструктури). Наслідками цього є численні аварії (наприклад, на вугільних шахтах ім. Засядька та ім. Гагаріна, «Червоний партизан»; в п'ять разів за останні 10 років зросла кількість аварій на об'єктах комунальної інфраструктури). Застаріле обладнання і відсутність сучасних технологій є одним з головних стримуючих чинників економічного розвитку.

За існуючої інтенсивності оновлення основних засобів у промисловості на рівні 4–5 % на рік та ступеня зношення для повної заміни виробничого апарату знадобиться близько 25–35 років, що не відповідає потребам забезпечення національних інтересів. Залишається вкрай низьким і має тенденцію до скорочення обсяг такої високотехнологічної форми капітальних інвестицій, як інвестиції в нематеріальні активи, — 3,1 % у 2006 р. (2002 р. — 9,1 %, далі зменшується [8, с. 73; 13, с. 17]).

2. Між періодом інтенсивних капіталовкладень і настанням віддачі у вигляді зростання темпів виробництва існує часовий лаг, тому логічним є випередження приросту інвестицій над приростом ВВП. Динаміка темпів зростання ВВП та інвестицій в основний капітал свідчить про те, що протягом 1997–2007рр. істотного випередження других над першими не спостерігалось. Як результат — економіка не має необхідного рівня капіталомісткості, не сформовано критичну масу інвестицій, що здатна впливати на економічну динаміку. Світовий досвід показує, що для стабільного зростання інвестиції мають дорівнювати 19–25 % ВВП [8, с. 68]. Проте в країнах, що розвиваються, мобілізація інвестиційних ресурсів досягається через утримання частки інвестицій у ВВП протягом тривалого періоду на рівні 30–35 %. В Україні мінімально необхідного рівня в 19 % досягнуто в 2003р., надалі спостерігається тенденція до зростання і у 2007 р. показник дорівнював 26,44 % ВВП, що все ж не є достатнім для забезпечення потреб масштабного оновлення матеріально-технічної бази. Реальні темпи зростання інвестицій в основний капітал фінансового сектору в 2007 р. склали 60 %, торгівлі — 48 %, промисловості — лише 27 % [11]. Приріст інвестицій в основний капітал в промисловості в 2007 р. склав 30 % проти 11,9 % в 2006 р., але частка промисловості становила лише 38,2 % загальних капіталовкладень [14, с.74]. Мінімальна щорічна потреба в інвестиціях оцінюється в 90–100 млн дол. (порівняймо з фактичними: див. табл. 2.10). За експертними оцінками, технологічне оновлення економіки України потребує капіталовкладень на рівні 500 млрд дол. [12].

3. Протягом 2005–2007 рр. спостерігалася тенденція до зниження частки нагромадження у ВВП (табл. 2.10) на користь споживання за

відсутності резервів такого зниження. Валове нагромадження основного капіталу є важливим чинником ефективності інвестиційної діяльності, являє собою вкладення коштів у матеріальні та нематеріальні активи з метою виробництва товарів, надання послуг, створення доходу. Джерелом є чисті інвестиції, що формуються за рахунок прибутку підприємств. За норми нагромадження менше 10 % ВВП економічний розвиток відсутній [15, с. 23]. Для України показник має складати 25–30 % ВВП. У розвинених країнах у середньому на споживання припадає 60–70 % ВВП, на нагромадження — 23–25 %.

4. Завершеність етапу первісного нагромадження капіталу, перерозподілу власності, що мали стати чинником активізації інвестиційної діяльності, одержали «друге дихання» в 2005 р. За незадовільного захисту прав власності, прав міноритарних акціонерів, поширення рейдерства (силове захоплення чужої власності із використанням формально законних процедур), нестабільності і правового нігілізму наростають тенденції до відтоку капіталу до галузей із швидким оборотом, відсутності реінвестування прибутку і виведення коштів за кордон. За експертними оцінками, щорічний обсяг поглинань та злиттів складає в Україні близько 3 млрд дол., причому дві третини мають характер рейдерських захоплень [9, с. 38]. У 2007 р. у 25 разів зросли українські інвестиції за кордон (5 953 млн дол.) і майже зрівнялись з іноземними інвестиціями у країну (7 882 млн дол.), причому більш ніж 96 % українських інвестицій вкладено у Кіпр [16, с. 28–30]. Ця офшорна зона є головним інвестором в Україну — близько 37,2 % іноземних інвестицій в 2007 р, що змушує припустити вітчизняне походження основної маси коштів, інвестованих в Україну.

5. Основним джерелом інвестиційної активності в 2006 р. залишались власні кошти підприємств та організацій (59,8 %), частка кредитних ресурсів комерційних банків склала 14,3 % обсягу інвестицій, державного та місцевих бюджетів — відповідно 6,5 % та 4,5 %. Цінні папери незмінно слугують інструментом перерозподілу власності, а не залучення інвестиційних ресурсів. Незначно в загальному обсязі капітальних інвестицій була частка іноземних інвесторів (3,4 % у 2006 р.) та інвестиційних фондів (1,9 % у 2006 р.), що свідчить про низьку інвестиційну привабливість господарства, недостатній рівень розвитку інвестиційної інфраструктури. В 2007 — на початку 2008 р. ситуація змінилась на користь збільшення частки іноземних інвестицій: в 2007 р. приріст у фінансовому секторі склав 2,28 млрд дол., операцій з нерухомістю — 782 млн, будівництві — 779,4 млн, промисловості — 2,03 млрд. У першому кварталі 2008 р. спостерігався приплив іноземних інвестицій до фінансового сектору (в 2,3 разу порівняно з відповідним

періодом попереднього року), операцій з нерухомістю, будівництва (в 2 рази), добувної промисловості [17]. Тим часом інвестиції у фінансовий сектор і сферу послуг є спекулятивними і за перших ознак фінансових проблем можуть бути виведені із країни.

Прямі іноземні інвестиції (ПІІ) потенційно можуть стати важелем активізації інвестиційної діяльності, сприяти використанню досвіду створення і просування наукоємної продукції. За визначенням МВФ, ПІІ — інвестиції, які вкладаються за національними межами і мають на меті розширення виготовлення товарів, надання послуг через організацію виробництва та купівлю товарів для імпорту у власну країну чи експорту до третіх країн. Характерні риси — управлінський контроль інвестором, акціонерна форма [2, с.72]. ПІІ в Україну станом на 1 січня 2008 р. склали 29 489,4 млн дол. США. Частка їх у ВВП дорівнювала 5,9 % (4,1 % у 2006 р.). За даними Міністерства економіки України [11], у 2007 р. спостерігалось поліпшення структури ПІІ на користь реального сектору економіки — 29,4 % проти 20,9 %. Але домінуючою залишається частка посередницьких секторів (фінансові послуги, торгівля, операції з нерухомістю). За А.Гальчинським [18], проблемою номер один при оцінці ролі іноземного капіталу завжди було і залишається питання про суверенітет країн-реципієнтів ПІІ. Розраховувати на якісні масштабні ПІІ можна лише за умов досягнення спочатку досить високої активності національного капіталу.

Таблиця 2.13

Структура прямих іноземних інвестицій в економіку України за галузями

Галузь	Обсяг інвестицій на початок року, млн дол. США				
	1995	2001	2005	2007	2008
Всього	483,5	3281,8	8353,9	21185,9	29489,4
Частка промисловості у ПІІ, %, у т. ч.:	52,6	52,6	45,8	27,5	27,6
Добувна промисловість	-	5,8	4,5	6,9	13,0
Переробна промисловість, у т. ч.:	-	93,1	94,6	91,7	85,3
– металургія	7,6	5,0	5,1	6,6	5,7
– машинобудування	17,4	10,2	8,1	4,3	3,6
– хімічна	4,2	3,7	5,6	3,3	2,8
– легка	5,6	1,2	1,4	0,6	в/д
– харчова	12,9	20,1	13,5	6,0	5,3
Виробництво та розподіл електроенергії, газу, води	-	1,1	0,9	1,4	1,7

Джерело: [8, с. 122–123].

Негативною є тенденція до зменшення притоку ПІІ до середньо- і високотехнологічних виробництв майже в 2 рази [7, с. 30]. Певною мірою це пояснюється завершенням етапу експансії російського бізнесу в харчову промисловість, що супроводжувалося модернізацією виробництва та зниженням інвестиційної активності у машинобудуванні, хімічній та нафтохімічній промисловості тощо через зміну кон'юнктури ринків та низьку конкурентоспроможність продукції. Іноземні інвестиції надходять переважно у виробництва, де використовуються технології 2-го (чорна металургія), 3-го (прокат сталі, енергетичне машинобудування) та 4-го (автомобіле-, тракторобудування, кольорова металургія, видобуток та перероблення нафти, хімічна та нафтохімічна промисловість) технологічних укладів [12]. Наведені дані свідчать про те, що інвестиційний процес у промисловості України не відповідає сучасним вимогам реалізації інноваційної моделі зростання.

6. Нерозвиненість фондового ринку, інститутів спільного інвестування спричиняють відсутність можливостей залучення інвестиційних ресурсів. Банківський сектор протягом 2005–2007 рр. орієнтувався переважно на споживче кредитування, а не на кредитування реального сектору. Дороговизна ресурсів приводить до повільних темпів зростання інвестицій. Відсутність, попри декларування, системної державної політики у сфері інвестицій та інновацій також не сприяє пошуків і зростанню якості інвестиційних процесів (прикладом цього є різкі зміни законодавства щодо скасування пільгового режиму для вільних економічних зон безвідносно до стану виконання і характеру проектів [19] з подальшим поверненням пільг). У Державному бюджеті 2005–2007 рр. частка соціальних видатків перевищувала 50 %, а найбільші видатки на економічну діяльність припадали на сільське господарство, вугільну галузь, дорожнє господарство [8, с. 301] і не мали інноваційної спрямованості.

7. Тривале зростання попиту на продукцію експортоорієнтованих галузей (металургія, хімічна промисловість) на світових ринках сприяло збільшенню обсягів виробництва, але не стимулювало до ресурсозбереження і модернізації, адже продукція і так користувалась попитом і була конкурентоспроможною.

8. Позитивним надбанням останніх років було повернення довіри населення до банківської системи, спостерігалось стабільне зростання депозитів фізичних осіб. Банки широко залучали ресурси за рахунок міжнародних позик — через відносно дешевизну останніх подібні операції характеризувалися високою доходністю. Борг банківсько-

го сектору за 2006–2007 рр. зріс у 5,1 разу і до 2008 р. склав 36 % ВВП. Але комерційні банки використовували пасиви переважно для нарощування споживчих кредитів (темпи приросту становили 150 % на рік), призначених для придбання автомобілів, побутової техніки імпортного виробництва і т. д. Оскільки кошти витрачалися переважно для закупівлі імпортної продукції, причому не інвестиційної, а споживчих товарів (частка інвестиційних товарів в імпорті — 31 % у 2007 р.), це *не сприяло* зростанню обсягів виробництва в країні, *закладанню основ майбутнього сталого зростання* і розвитку. Близько 18 % внутрішнього споживання прокредитовано зовнішніми позиками. За приросту коштів у розпорядженні банків у 2007 р. у 78 % приріст інвестицій склав лише 2,1 % ВВП, а частка кредитів в інвестиціях в основний капітал не перевищувала 13 % [20, с. 34].

9. Експортоорієнтовані підприємства самостійно виходили на ринок зовнішніх позик [17]. Цьому сприяли ревальвація гривні у травні 2008 р., що додатково погіршило стан експортерів і стимулювало імпорт, і стерилізація грошової маси (як антиінфляційні заходи), що скорочувало шанси підприємств на одержання інвестиційних кредитів у країні. Тривале нарощування імпорту призвело до різкого зростання негативного сальдо торгового балансу, що в другій половині 2008 р. істотно погіршилося внаслідок падіння експорту металургійної продукції. Власне приплив іноземного капіталу (лише у першому кварталі 2008 р. — 3,6 млрд дол.), головним чином у формі кредитів, і компенсував дефіцит платіжного балансу.

Результатом цього стало нарощування зовнішнього боргу України до критичних розмірів (на 1 липня 2008 р. — 100,06 млрд дол. [20, с. 27]). Незважаючи на позитивну динаміку основних макроекономічних показників, протягом 2005–2008 рр. збільшувалася незбалансованість торгового і платіжного балансів, державного бюджету, виробництва і споживання (табл. 2.14). Стан економіки, за якого спостерігається тимчасове завищення реального курсу національної валюти внаслідок опори на одну експортоорієнтовану галузь (в Україні — металургія) і впевненість у зацікавленості національним ринком іноземних спекулятивних інвесторів, в науковій літературі називається «голландською хворобою».

Сучасний стан інвестиційної безпеки має розглядатися перш за все в контексті дії зовнішніх чинників, оскільки *за належного стану інвестиційної сфери, з ледь помітними окремими позитивними тенденціями щодо нарощування інвестиційного потенціалу, зростання норми споживання, посилення інфляційних процесів Україна у 2008 р.*

опинилась перед обличчям найпотужнішої загрози — світової фінансової кризи. Остання наклалася на внутрішні вкрай негативні процеси в економіці і через те загрожує спричинити руйнування фінансової системи, падіння обсягів виробництва і навіть, за прогнозами науковців, не виключеною є загроза дефолту [17].

Таблиця 2.14

Динаміка основних показників, що характеризують стан інвестиційної сфери в Україні

Рік	Зростання реального ВВП, %	Заощадження у ВВП, %	Споживання у ВВП, %	Інвестиції у ВВП, %	Сальдо експорт-імпорт, млрд дол.	Частка інвестиційних товарів в імпорті, %	Зовнішній борг	
							млрд дол	% ВВП
2001	9,2	23,4	75,0	21,8	+0,6	22	–	–
2002	5,2	24,6	71,0	20,2	+1,9	21	–	–
2003	9,6	24,6	72,8	22,0	+1,3	25	23,8	42
2004	12,1	28,8	63,5	21,2	+4,9	27	30,6	42
2005	2,7	23,5	75,7	22,6	+0,7	28	39,6	45
2006	7,3	21,9	80,9	24,8	– 3,1	24	54,5	51
2007	7,6	21,4	84,2	26,9	– 7,9	31	84,5*	60*

* в жовтні 2008 р. — більше 100 млрд дол

* За даними НБУ, Держкомстату, Мінекономіки України [20, с. 34–35].

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку про те, що до **внутрішніх чинників**, які посилюють кризові процеси, належать: незбалансована структура економіки; критична залежність від зовнішніх ринків; зростання споживання на шкоду заощадженням; відсутність ефективних механізмів перетворення заощаджень на інвестиції; державна політика, спрямована на поглиблення дефіциту торгового балансу, стимулювання споживчого, а не інвестиційного попиту; незначна частка технологічних інновацій; за відсутності механізму довгострокового рефінансування, дороговизни і малодоступності внутрішніх кредитів підприємства і банки вдаються до міжнародних позик, створюючи залежність економіки від кон'юнктури фінансових ринків [17].

Зовнішніми чинниками виступають:

1) зміна кон'юнктури світових товарних ринків, що формували доходи базових галузей (металургія, будівельні матеріали, важке машинобудування, послуги з транзиту вантажів забезпечували валют-

ні надходження і збільшення ВВП): зростання цін на сировину і падіння попиту на продукцію металургії у 2008 р. Рецесія загострила проблему конкурентоспроможності. Так, видатки на енергоресурси у структурі собівартості вітчизняних металургійних комбінатів складають 30–50 %, що на 20–25 % вище світового рівня. Те саме щодо сировини. Спад на світовому ринку сталевих продукції у другій половині 2008 р., зростання світових цін на сировину (на руду — на 89 %, лом — 81 %, кокс — 31 % за 9 місяців 2008 р.) найбільше вразили компанії, не інтегровані в холдинги (ММК ім. Ілліча, «Запоріжсталь»), їх рентабельність впала (з близько 45 % до 5 %) і навіть подекуди виробництво стало збитковим [21]. Восени 2008 р. у головній базовій галузі країни — металургії (25 % ВВП, 40 % валютної виручки) — спад виробництва оцінюється вже в 40 %, реаліями є простій потужностей, відправлення у відпустку працівників, а за прогнозами — масові звільнення. Загрозою є втрата ринків. В Україні вже законсервовано 17 з 36 домен [20, с. 34];

2) *світова фінансова криза (глобальна криза ліквідності). Нестача позикових коштів в умовах глобальної кризи ліквідності. Фінансова криза ускладнює доступ до міжнародних ринків капіталу.*

Головною проблемою для України на сьогодні є *структура боргу*: значні виплати припадають на 2008–2009 рр., оскільки більше 20 % зобов'язань є короткостроковими. 25,64 млрд дол. зобов'язань банківського сектору на 1 липня 2008 р. — довгострокові, 12,81 млрд — короткострокові. За іншими секторами показник відповідно 15,37 і 27,35 млрд дол. (джерело: НБУ [20, с. 46]). Банківський сектор мав обслужити в четвертому кварталі 2008 р. 4,3 млрд дол., інші — 3,4 млрд. Загалом протягом 2008–2009 рр. повинні бути погашені близько 30 млрд дол. [20, с. 28]. В умовах тотального падіння ліквідності шанси на пролонгацію кредитів або рефінансування є мізерними. Від зниження міжнародних кредитних рейтингів України вже постраждали підприємства ГМК і ПЕК. За прогнозами, найбільші ризики очікуються для будівництва, операцій з нерухомістю, роздрібною торгівлю, харчової промисловості, оскільки у цих галузях висока частка позикового капіталу.

Компанії можуть розраховувати лише на власні кошти, в тому числі акціонерні, і внутрішній ринок. Прогнозуються хвиля *банкрутств і поглинань, перерозподіл власності*. Мораторій на обсяги кредитування для комерційних банків (постанови НБУ № 319, 328: заборонено нарощувати споживчі кредити і обмежено валютне кредитування), за прогнозами, може потягти за собою рецесію в реаль-

ному секторі, що особливо відчутним буде при підготовці до весняних робіт.

Можливість залучати ресурси на зовнішніх ринках мають лише дочірні структури окремих (не постраждалих від кризи) західних компаній і банків. Непрямою ознакою кризи є різке *зниження довіри населення* до банківської системи, що тільки посилюється через постанову НБУ (№ 319 від 13.10.2008 р.), за якою заборонено повернення банками коштів до завершення строку депозитного договору; зростання обсягів купівлі іноземної валюти. Вкладники, строк депозитів яких сплине, не стануть відкривати нові рахунки.

Очікується повне припинення виплати дивідендів [22] акціонерними товариствами. Особливістю українських компаній є те, що близько 70 % їх контролюються вузькою групою акціонерів, у яких не завжди присутній інтерес до підвищення ринкової вартості підприємства і одержання доходів через дивіденди. Менеджери не зацікавлені у збільшенні дивідендів акціонерів, бо від останніх не залежать доходи менеджерів. Унаслідок цього інтереси міноритарних акціонерів повністю ігноруються. *Ризик*: приреченість фондового ринку як інструменту залучення інвестицій.

Експортоорієнтовані підприємства розпочали модернізацію виробництва надто пізно. Змінити ситуацію за умов, коли зношення основних фондів становить 70 %, без істотних інвестицій неможливо. Реконструювання є малоімовірним через відсутність коштів, у тому числі позикових. За оцінками, в четвертому кварталі 2008 р. збитки металургів сягнули 4 млрд грн. Наслідком цього стане *падіння обсягів виробництва* у суміжних галузях. Існує висока ймовірність *корпоративних дефолтів* позичальників, що мають недоінвестовані об'єкти (наприклад, металургійний комбінат «Запоріжсталь» улітку 2008 р. для переходу на конверторне виробництво, що потребує близько 2 млрд дол., одержав лише перший кредит у 250 млн дол. [20, с. 45]). Очікуване зростання цін на газ ще більше ускладнить ситуацію. Єдиним способом своєчасно оплатити борги є рефінансування, тобто одержання нових позик, але в умовах світової кризи ліквідності банкам і корпораціям усе складніше залучати такі позики. Відбувається значне зниження капіталізації підприємств (наприклад, Алчевський металургійний комбінат — у 7 разів, поточна вартість акцій впала нижче за номінальну [20, с. 52]). Компанії змушені переглядати інвестиційні програми, призупиняти програми розвитку на 2009 р. Зокрема, консорціум «Індустріальна група» (компанія «Індустріальний союз Донбасу») почав згортати інвестиційні проекти в Україні: з модернізації виробництва

на Алчевському меткомбінаті (проект у 2 млрд дол.), Дніпропетровському меткомбінаті ім. Дзержинського (1,2–1.5 млрд дол.) [20, с. 45].

Неповернення кредитів — корпоративних і споживчих (адже зупинка підприємств тягне за собою падіння доходів працівників) — може спровокувати кризу в банківській системі, що здатна спричинити резонансний негативний ефект по всій економічній системі (так званий «ефект доміно»).

Валютні резерви НБУ станом на 29 серпня 2008 р. склали 38 062,58 млн дол., а станом на 31 жовтня 2008 р. — лише 31 923.18 млн дол.(!) (за даними НБУ [23]). Саме невідповідність зовнішнього боргу країни та її валютних резервів дасть змогу аналітикам прогнозувати швидке вичерпання зовнішніх можливостей забезпечення фінансової стабільності. Країна намагається розв'язувати проблему шляхом подальшого нарощування боргу, але вже власне державного. Зокрема, в листопаді 2008 р. залучено кредит МВФ у розмірі 16,5 млрд дол., кошти якого витрачатимуться на рефінансування банків і стратегічно важливих підприємств. Фактично кредит одержано для забезпечення своєчасного повернення боргів іноземним кредиторам;

3) масштабності процесу нарощування негативного сальдо торгового балансу сприяв *вступ України до Світової організації торгівлі (СОТ)*, через що економіка стала надвідкритою для імпоротної продукції. Лише один цей чинник вже спричинював серйозні *ризики* для вітчизняних виробників, а будучи підсиленим відсутністю ресурсної підтримки, зниженням попиту на неконкурентоспроможну продукцію, може привести до масових банкрутств і переходу контролю над значною кількістю стратегічно важливих галузей до іноземних ТНК. Зокрема, імпорт іномарок лише в першому кварталі 2008 р. збільшився у 1,8 разу, а імпорт продукції АПК — на 48,1 % порівняно з аналогічним періодом минулого року [17].

Ще одна тенденція, що посилилася після вступу України до СОТ, — експансія іноземного капіталу до фінансового сектору економіки. Зокрема, станом на 1 жовтня 2008 р. частка іноземного капіталу в статутному капіталі комерційних банків зросла до 39,8 % (30 % є пороговим значенням [12], а 50 % — граничним), що створює *ризики*: а) залежності; б) стимулювання іноземними банками розвитку свого національного бізнесу на території країни без урахування її інтересів; в) у контексті фінансової кризи — значну ймовірність виведення коштів із України в разі необхідності підтримання материнського банку. Можливості компенсувати такий вплив капіталу відсутні через: а) падіння експорту продукції металургії; б) приріст експорту

машинобудування відбувається переважно на ринках СНД, що не забезпечує припливу валюти; в) аналогічна ситуація склалася з експортом продукції АПК [17].

На тлі перелічених загроз майже непомітним здається вплив такого чинника, як забезпечення відповідності національних стандартів європейським, що, очікувалось, стане важелем впливу на активізацію інвестиційно-інноваційних процесів. Але лише незначна частина підприємств готова випускати продукцію за такими стандартами. *Ризиками* є погіршення конкурентних позицій, імпортна експансія, завуальована під інноваційне впровадження, недобросовісна поведінка імпортерів [24, с. 112], спрямована на знищення конкурентів на внутрішньому ринку України.

Україна взяла на себе зобов'язання до 1 січня 2010 р. повністю скасувати мита на ввезення цивільної авіатехніки та запчастин до неї, комп'ютерів, напівпровідників та іншої продукції, що має відношення до інформаційних технологій. За таких умов проблематичним видається розвиток власного сектору останніх. Масштабні спрощення доступу до внутрішнього ринку стосуються телекомунікаційних, дистриб'юторських компаній, інших секторів сфери послуг, нульові мита передбачено за широким переліком товарів. Для АПК України вступ до СОТ активізує одразу декілька несприятливих чинників: невідповідність і висока вартість впровадження міжнародних санітарних і фітосанітарних стандартів стануть перешкодою для експорту; дрібнотоварні виробники (60 % валової продукції АПК в Україні) витісняються потужними іноземними компаніями; скорочення заходів державної підтримки (часткової компенсації ставки відсотка за користування кредитами, списання боргів, дотацій). Агрохолдинги, що створюються на базі ПП [25, с. 126], основну масу сільгоспсировини закупають за кордоном (переважно у Польщі), що спричиняє відсутність мультиплікативного ефекту інвестицій.

Через скасування обмежень на експорт металобрухту в міру зниження частки мартенівського виробництва (у ньому промисловий металобрухт не використовується) країна зіткнеться з дефіцитом цього виду сировини. Нульові мита в деяких ключових секторах економіки можуть привести не до завоювання зовнішнього ринку, а до втрати внутрішнього. Вірогідність реалізації українськими виробниками конкурентних переваг на світовому ринку значно зменшується на тлі світової фінансової кризи.

З огляду на зазначені тенденції посиленої уваги потребують низка реальних та потенційних *загроз (ризиків)* інвестиційній безпеці України:

1. *Надмірний зовнішній борг.* Значні обсяги короткострокових зобов'язань у структурі зовнішнього боргу. Одержання кредиту МВФ в 16,5 млрд дол. *Ризики:* втрата незалежності, девальвація гривні, мобілізація ресурсів для оплати зобов'язань, згорання інвестиційних програм. Пріоритети рефінансування і обслуговування державного боргу для державного бюджету — в тому числі за рахунок надходжень від приватизації, підвищення податкового навантаження, що знижує вірогідність державної підтримки інвестиційних процесів майже до нуля. Додаткові зобов'язання щодо обмеження приросту зарплат, соціальних виплат, формування вільного ринку земель сільськогосподарського призначення. Мораторій на вільну купівлю-продаж останніх спливає у січні 2009 р. *Ризик:* скуповування за мінімальних цін і максимально непрозорих умов, утрата головного стратегічного ресурсу України.

2. *Неефективна структура економіки, переобтяженість ресурсомісткими виробництвами. Виключна залежність від кон'юнктури зовнішніх ринків.* *Ризики:* подальше падіння обсягів експорту і відсутність припливу валюти в країну, а отже, можливостей своєчасно погашати борг і нарощувати інвестиції. Консервація технологічної відсталості, існуючої структури економіки.

3. *Світова фінансова криза.* Посилюється загрозами 1, 2. *Ризики:* Відсутність кредитів для прискореної модернізації експортоорієнтованих виробництв. Відсутність попиту на експортну продукцію. Відсутність іноземних інвестицій. Відплив капіталу з країни. Падіння обсягів виробництва, реальних доходів населення. Припинення інвестиційних процесів. Утрата міжнародних резервів, галопуюча інфляція, криза неплатежів, банкрутства, безробіття. Втрата довіри населення до банків. Банкрутства домогосподарств, що мають заборгованість по кредитах, падіння життєвого рівня. Знецінення національних активів і в подальшому — втрата контролю над ними через експансію іноземних ТНК. Падіння фондового ринку. Погіршення міжнародної інвестиційної позиції та конкурентоспроможності економіки. Перерозподіл власності.

4. *Неефективна структура іноземних інвестицій,* висока частка іноземного капіталу в уставному капіталі банків. Посилюється загрозами 2, 3. *Ризики:* неконтрольований відплив капіталу, некерова-

ність ліквідності банківської системи і в перспективі — процесів структурної перебудови економіки.

5. *Недостатня частка нагромадження у ВВП. Ризики:* відсутність підґрунтя для економічного зростання, неможливість забезпечити навіть просте відтворення, соціальні конфлікти через неминучість зниження споживання, що підсилюється загрозами 1, 3.

6. *Недостатність внутрішніх ресурсів* для забезпечення активізації інвестиційних процесів, особливо інноваційної спрямованості. Відсутність умов і механізмів перетворення заощаджень на інвестиції. Значно підсилюється загрозами 1, 2, 3, 5. *Ризик:* припинення інвестиційних процесів.

7. *Вступ до Світової організації торгівлі.* Посилюється загрозами 2, 3, 4. *Ризики:* втрата внутрішнього ринку через неконкурентоспроможність вітчизняної продукції, втрата контролю над національними активами через масову експансію іноземних ТНК, знищення вітчизняних виробництв, утрата незалежності.

8. *Політична нестабільність*, що посилюється всіма загрозами і фактично унеможливорює ефективне управління економікою. *Ризики:* масовий відплив капіталів, у тому числі вітчизняного походження, реалізація всіх ризиків і загроз через неконтрольованість процесу. Виключна концентрація державної політики на розв'язанні поточних проблем за будь-яку ціну. Неefективне використання міжнародних позик. Остаточне закріплення сировинної структури економіки і втрата незалежності. Песимістичний прогноз: країна залишиться без ресурсів, необхідних для забезпечення відновлення економіки і зростання.

Рівень інвестиційної безпеки в Україні оцінюється Міністерством економіки згідно із затвердженою Методикою [26]. Результати розрахунків оприлюднюються (табл. 2.15) [11]. Зокрема, за підсумками 2007 р. загальний висновок Міністерства економіки полягав у тому, що індикатор інвестиційної безпеки склав у 2007 р. 93,1 % (!) із бажаних 100 % і спричинив найбільший позитивний внесок до загального стану економічної безпеки країни.

Виникає закономірне запитання: як могло статися, що моніторинг показників не забезпечив своєчасного виявлення потужної загрози і відповідно не було вжито своєчасних заходів щодо її подолання? Вочевидь, одна із причин — у вкрай неадекватній системі показників, що не дозволяє коректно оцінити інвестиційну складову економічної безпеки і приховує реальний стан речей.

Стан інвестиційної безпеки України*

Показник	Порогові значення	Фактичні значення		Динаміка нормалізованих значень		Вагові коефіцієнти
		2006 р.	2007 р.			
Відношення обсягів інвестицій в основний капітал до ВВП, %	Не < 25	23,02	26,44	безпечна зона	+	0,170
Відношення чистого приросту прямих іноземних інвестицій до ВВП, %	5–10	4,15	5,58	безпечна зона	+	0,207
Ступінь зношення основних засобів, %	Не > 35	51,5	51,5	небезпечна зона	=	0,211
Відношення обсягу інвестицій до вартості основних фондів, %	Не < 6	7,98	12,01	безпечна зона	+	0,20
Частка прямих інвестицій у загальному обсязі, %	20–30	15,75	17,96	небезпечна зона	+	0,213

* Джерело: [11; 26].

Пропонована система показників не враховує динаміку співвідношення нагромадження/споживання, структури інвестицій за секторами економіки, якості ПП, ступеня відповідності досягнутого рівня інвестицій потребам економіки, що унеможливує оцінку ефективності інвестицій і перспектив забезпечення інвестиційної безпеки як процесу. Зазначимо, що забезпечення інвестиційної безпеки країни потребує врахування тенденцій світового розвитку. Ознаками становлення економіки знань, що реалізує високоефективні сучасні технології, є зниження рівня фондоемності праці [27, с. 27], перехід до наукомісткого нагромадження без збільшення норми нагромадження, менша капіталоємність нової економіки, в тому числі через розширення сфери послуг. Зростання інвестицій в основний капітал без врахування їх структури може приховувати збільшення вкладень до капіталоємних низькотехнологічних галузей, консервацію неефективної структури економіки, що означає погіршення стану інвестиційної безпеки. Тому перегляд та істотне дороблення офіційної методики оцінки економічної безпеки є вкрай необхідними.

Проблемами залишаються визначення обсягу необхідних для сталого розвитку інвестицій, розрахунок прогнозних значень доступних інвестицій і спроможності сформувавши їх за рахунок усіх джерел.

Зважаючи на вкрай непросту ситуацію, що склалася в економіці, подолання загроз інвестиційній безпеці України вирізнятиметься у коротко- (стабілізація) і середньостроковому періоді (виправлення деформацій, забезпечення необхідних темпів і якості інвестиційних процесів). Причому стабілізаційні заходи значною мірою визначатимуться розвитком подій на світових фінансових ринках. Державна стратегія має базуватися на принципах реальності й адекватності, враховувати соціально-економічну специфіку.

Стабілізація потребуватиме розв'язання проблем ліквідності банків і підприємств, збереження контролю над національними активами. Вочевидь, неминучим є перерозподіл власності — через банкрутства, зливання і поглинання. Важливим завданням, на наш погляд, є підтримка національного стратегічного інвестора для запобігання втрати внутрішнього ринку через масові експансії іноземного капіталу. Ситуація на внутрішньому ринку значною мірою залежатиме від дій уряду та НБУ. Останній підтримує ліквідність банківської системи, але це не означає, що підприємства одержують кредити. З метою запобігання черговому розпорошенню і «проїданню» коштів, у тому числі позики МВФ, має бути розроблена чітка антикризова програма з визначенням стратегічних пріоритетів. Таких вбачається три:

а) підтримка базових галузей (металургія), оскільки гірничо-металургійний комплекс забезпечує життєдіяльність і розвиток цілих регіонів країни (Дніпропетровська, Донецька області — металургійні комбінати зазвичай є містоутворюючими підприємствами), а в суспільстві відсутня готовність різко обмежити споживання. Цільовий орієнтир: модернізація і залучення власних стратегічних інвесторів;

б) вибіркова підтримка ліквідності банківської системи. Доцільним, на наш погляд, є рефінансування на пільгових умовах тих банків, що кредитують довгострокові інноваційно-інвестиційні проекти у перспективних галузях — аби не зруйнувати, не втратити потенціал майбутнього розвитку;

в) підтримка найперспективніших напрямків наукових досліджень і розробок, інвестиційно-інноваційних проектів технопарків для забезпечення майбутнього розвитку.

Підтримка створення промислово-фінансових груп — потужних вертикально інтегрованих структур, що мають замкнені цикли виготовлення товарів — з подальшим використанням їх ресурсів для реалізації довгострокових інвестиційно-інноваційних проектів через корпоративне фінансування вітчизняними та зарубіжними інвесторами є важливим напрямком стабілізації. Регульована економічна кон-

центрація дає змогу мобілізувати і використати наявний інвестиційний потенціал. В Україні основу великого бізнесу становлять переважно сировинні корпорації нафтогазової, металургійної, хімічної галузей, формуються корпоративні структури в машинобудуванні [28, с. 20]. На статус транснаціональних можуть претендувати лише декілька компаній — «Індустріальний союз Донбасу», «Нафтогаз України», «Укравто», «Рошен». Прогнозується формування машинобудівних холдингів: існує стабільний попит на продукцію машинобудування; створюється можливість формувати внутрішній попит на металопродукцію і обезпечитись від коливання цін на зовнішніх ринках [28, с. 22]. Завдання державного регулювання полягає в стимулюванні збереження прибутків в Україні та спрямуванні їх до переробних секторів економіки.

Більшість країн намагаються долати кризу за допомогою державних інвестицій. Для України доречно, зваживши на положення кейнсіанської теорії (стимулювання всіма доступними методами інвестиційного попиту під час кризи) і реальні ресурсні обмеження, сконцентрувати бюджетні інвестиції на декількох критичних напрямках. Надходження від приватизації мають спрямовуватися виключно на інвестування. Будівництво інфраструктурних об'єктів у межах підготовки до чемпіонату Європи з футболу «Євро-2012» надає можливість одержати потужний мультиплікативний ефект, не припустити зупинку інвестиційних процесів. Доцільними вбачаються субсидування відсоткової ставки за кредитами, що залучаються для освоєння і випуску високотехнологічної продукції; дольова участь держави у фінансуванні сертифікації інноваційної продукції на відповідність міжнародним стандартам безпеки та якості. Актуальним є прийняття Податкового кодексу і встановлення мораторію на внесення змін.

Перспективним є розвиток торгового співробітництва з азіатськими країнами, сталість яких щодо кризи найбільша. Взагалі, за прогнозами експертів [24, с. 89], протягом найближчих 20 років Китай вийде на перше, а Індія — на третє місце за економічним потенціалом після США.

Вочевидь, не слід розраховувати на зниження податкового тиску на підприємства. Утім, на особливу увагу заслуговують амортизаційні знижки (прискорена амортизація) як такі, що дозволяють одночасно охопити максимальну кількість актуальних завдань: стимулювання інвестиційно-інноваційного попиту і пропозиції, технологічних і продуктових інновацій, забезпечення цільового використання коштів, і є єдиним механізмом, що за мінімальних витрат

може бути поширений на всіх суб'єктів інноваційної діяльності, дасть змогу не припустити остаточного затухання інноваційного процесу в країні. Умовою ефективного застосування є диференціація норм відрахувань за регламентованим переліком видів основних фондів (за критеріями новизни, величини енергозберігаючого, екологічного та інших ефектів), паралельно з впровадженням системи стандартизації, контролю якості (досвід Японії [29, с. 33]). В амортизаційних пільгах закладено значний потенціал, що майже не використовується в Україні.

Актуальним видається вдосконалення нормативно-правової бази щодо діяльності іноземних інвесторів з метою забезпечення керованості процесу, відповідності національним інтересам України. Пропонується розробити чіткі критерії залучення нових запозичень (строк, ставка, галузеві орієнтири), запровадити систему внутрішньодержавного контролю за цільовим використанням залучених інвестиційних кредитів, визначити перелік стратегічних галузей, де доцільно обмежити граничний рівень залежності від іноземних кредиторів [8, с. 308].

За умов успішного подолання кризових явищ і збереження національних ресурсів слід очікувати на певне «очищення», яке завжди несе в собі криза. Можна сподіватись, що результатом цього стануть прискорена модернізація базових галузей, зникнення нежиттєздатних банків і підприємств, формування потужних стимулів до підвищення конкурентоспроможності продукції українських виробників, ресурсозбереження, усвідомлення згубності ігнорування проблем структурної перебудови економіки. За такого варіанту розвитку подій в *середньостроковій перспективі* необхідно сконцентрувати зусилля на активізації інноваційних процесів в економіці, збільшенні норми нагромадження, поєднанні інвестицій з інноваціями, формуванні сприятливого інвестиційного середовища, розвитку інститутів спільного інвестування, використанні інтеграційного потенціалу вітчизняних корпоративних структур. На тлі зростання світового попиту на продовольство Україна може зробити ставку на високотехнологічне сільське господарство і використати свої унікальні ресурси для здійснення прориву на світовий ринок. Але вирішення цього завдання потребуватиме чималих інвестицій і ефективного управління процесом.

Проблеми інноваційної спрямованості інвестиційних процесів розглядаються в контексті дослідження *науково-технологічної (інноваційної)* безпеки країни.

2.4. Фінансова безпека

Вивчення проблем фінансової безпеки в Україні фактично розпочалося наприкінці 90-х років ХХ ст.. Окремі питання щодо безпеки тієї чи іншої ланки фінансово-кредитної сфери висвітлено в роботах О. Барановського, І. Бінька, Є. Бухвальда, О. Василика, Т. Вахненка, Є. Ведути, А. Гальчинського, В. Гейця, С. Глазьева, Н. Гловацької, А. Городецького, М. Єрмошенка, Б. Кваснюка, Л. Кистерського, В. Кравченка, Г. Логвиної, І. Лукінова, Ю. Любимцева, В. Мандибури, В. Мартинюка, А. Мороза, В. Мунтіяна, А. Наговіцина, Г. Пастернака-Таранушенка, О. Плотнікова, Г. П'ятаченка, І. Радіонової, А. Ревенка, М. Савлука, К. Самсонова, В. Сенчагова, В. Симоненка, В. Сікори, В. Степаненка, А. Чухна, В. Шлемка та ін. Деякі з визначень фінансової безпеки держави наведено в табл. 2.16.

Таблиця 2.16

Визначення фінансової безпеки держави

Автор	Поняття фінансової безпеки держави	Джерело
В. Шлемко, І. Бінько	Фінансова безпека — такий стан фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової систем, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, здатністю забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання	[1]
М. Арсентев	Визначає фінансову безпеку як складову економічної безпеки країни, яка ґрунтується на незалежності, ефективності та конкурентоспроможності фінансово-кредитної сфери. Її можна виразити через систему індикаторів, що характеризують збалансованість фінансів, ліквідність активів і наявність необхідних грошових, валютних, золотих та інших резервів	[2]
І. Барановський	Визначає категорію «фінансова безпека» як ступінь захищеності фінансових інтересів; рівень забезпеченості суб'єктів усіх рівнів управління фінансовими ресурсами; стан складових фінансового ринку; якість фінансових інструментів і послуг; стан фінансових потоків в економіці, що дає змогу вважати її одним з найважливіших системоутворюючих елементів економічної безпеки держави	[3]
Г. Оперенко	Фінансова безпека — багатопланове поняття, що визначається конкретними показниками її функціонування, головними з яких є розмір внутрішнього та зовнішнього боргів, рівень інфляції, стійкість національної валюти, сальдо платіжного балансу, рівень бюджетних надходжень та ін.	[4]

М. Єрмошенко	На його думку «безпечним слід вважати такий стан фінансово-кредитної сфери, який має характеризуватися збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, здатністю цієї сфери забезпечувати ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання»	[5]
А. Сухоруков, О. Ладюк	Фінансова безпека держави — це захищеність інтересів держави у фінансовій сфері або такий стан бюджетної, податкової та грошово-кредитної систем, що гарантує здатність держави ефективно формувати, зберігати від надмірного знецінення та раціонально використовувати фінансові ресурси країни для забезпечення її соціально-економічного розвитку і обслуговування фінансових зобов'язань	[6, с.16]
Ю. Трунцевський	Фінансова безпека — умови існування та розвитку об'єкта відносин, а також процесу його створення та підтримки, здатність фінансової сфери гарантовано задовольняти відповідні потреби, безперервно розвиватися та функціонувати з мінімальним ризиком можливих порушень	[7, с. 12]
Відповідно до Методики розрахунку рівня економічної безпеки України	Фінансова безпека — це такий стан бюджетної, грошово-кредитної, банківської, валютної систем та фінансових ринків, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних загроз, здатністю забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання	[8]

Отже, **фінансова безпека держави** — важлива складова частина економічної безпеки держави, що базується на незалежності, ефективності і конкурентоспроможності фінансово-кредитної сфери.

Першочергові національні інтереси у сфері забезпечення фінансової безпеки такі:

1) зміцнення фінансів суб'єктів господарювання, інших юридичних осіб та домашніх господарств;

2) підвищення ефективності фінансової системи як регулятора економічних відносин шляхом розроблення відповідного фінансово-економічного законодавства, що регулюватиме рух міжнародних фінансових потоків, діяльність митних і податкових служб, банківської системи та інших фінансово-інвестиційних інституцій, а також захищатиме фінансову систему від впливу кримінальних і терористичних угруповань;

– досягнення максимальної збалансованості державних фінансів;

– удосконалення податкової системи, підвищення її стимулюючого впливу на розвиток виробництва;

– розроблення ефективної політики управління державним боргом України;

– проведення валютної політики, яка в змозі збалансувати реальний попит на іноземну валюту з її пропозицією урівноважити торговий баланс, сприяти зростанню конкурентоспроможності українських товарів, рентабельності підприємств, нагромадженню валютних резервів НБУ;

3) удосконалення і розвиток грошово-кредитної системи з метою забезпечення грошовою масою і кредитами потреб економіки і населення, підтримання ліквідності і стабільності національної грошової одиниці;

4) забезпечення зміцнення фондового ринку та його інфраструктури, розвиток інститутів спільного інвестування, страхових та пенсійних фондів, вихід України на міжнародні ринки капіталів;

5) здійснення політики доходів, спрямованої на випереджаюче зростання платоспроможного попиту населення, подолання існуючого нині штучного заниження вартості робочої сили, а також неприпустимо низького рівня соціальних витрат, відновлення стимулюючої функції заробітної плати;

6) створення ефективної системи управління зовнішнім боргом.

Забезпечення фінансової безпеки вимагає визначення та постійного моніторингу основних внутрішніх і зовнішніх негативних чинників (загроз), які впливають на забезпечення національних інтересів у фінансовій сфері. За класифікаційну ознаку візьмемо, як і при класифікації інтересів, структурні елементи фінансової безпеки.

Основними загрозами у сфері забезпечення фінансової безпеки України є:

1) недостатність фінансових ресурсів у суб'єктів господарювання для забезпечення відтворювального процесу та інвестиційної діяльності;

2) недосконалість і незавершеність законодавства у фінансовій сфері, що призводить до послаблення її регулюючих функцій, криміналізації економічних відносин, зниження внутрішніх соціально-економічних стимулів економічного росту, нездатності ефективно обслуговувати грошові потоки глобальної економіки;

3) невисока конкурентоспроможність банківської системи України, низький рівень сумарного банківського капіталу, який не задовольняє потреби економіки, особливо з огляду на потреби економічного зростання;

4) низький рівень розвитку фондового та страхового ринку, його низька капіталізація, недостатність фондових інструментів, недосконалість фондової інфраструктури;

5) значний обсяг зовнішнього боргу, зростання впливу транснаціонального капіталу на вітчизняну економіку, відсутність інфраструктури з обслуговування та дієвих механізмів регулювання грошових потоків глобальної економіки, які були б включені до європейської та міжнародної систем безпеки.

Відповідно до Методики розрахунку рівня економічної безпеки України фінансова безпека містить такі складові (табл. 2.17):

Таблиця 2.17

Складові фінансової безпеки*

Складові фінансової безпеки	Зміст
Бюджетна безпека	Це стан забезпечення платоспроможності держави з урахуванням балансу доходів і видатків державного й місцевих бюджетів та ефективності використання бюджетних коштів
Грошово-кредитна безпека	Це такий стан грошово-кредитної системи, який характеризується стабільністю грошової одиниці, доступністю кредитних ресурсів та таким рівнем інфляції, що забезпечує економічне зростання та підвищення реальних доходів населення
Валютна безпека	Це такий стан курсоутворення, який створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняного експорту, безперешкодного припливу в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи, а також максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках
Боргова безпека	Це такий рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для задоволення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує втратою суверенітету і руйнуванням вітчизняної фінансової системи
Безпека страхового ринку	Це такий рівень забезпеченості страхових компаній фінансовими ресурсами, який дав би їм змогу в разі потреби відшкодувати обумовлені в договорах страхування збитки їх клієнтів і забезпечити ефективне функціонування
Безпека фондового ринку	Це оптимальний обсяг капіталізації ринку (з огляду на представлені на ньому цінні папери, їх структуру та рівень ліквідності), здатний забезпечити стійкий фінансовий стан емітентів, власників, покупців, організаторів торгівлі, торговців, інститутів спільного інвестування, посередників (брокерів), консультантів, реєстраторів, депозитаріїв, зберігачів та держави в цілому

* Джерело: [8].

Бюджетна безпека держави — це стан забезпечення платоспроможності (рівень бюджетного потенціалу) держави щодо виконання нею своїх функцій з урахуванням балансу доходів і видатків держав-

ного й місцевих бюджетів та доцільності, законності й ефективності використання бюджетних коштів на всіх рівнях (табл. 2.18).

Таблиця 2.18

Бюджетна безпека

Показник, одиниця виміру	Порогові значення	Фактичні значення		Динаміка нормалізованих значень	
		2006 р.	2007 р.		
Рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет (без урахування доходів Пенсійного фонду), %	не більше 30	31,96	30,85	↓	небезпечна зона
Відношення дефіциту / профіциту Державного бюджету до ВВП, %	не більше 3	0,69	1,38	↑	безпечна зона
Відношення дефіциту / профіциту торгового балансу до загального обсягу зовнішньої торгівлі, %	не менше 5	8,0	10,4	↑	небезпечна зона
Обсяг трансфертів з державного бюджету, % до ВВП	не більше 10-15	6,3	6,8	↑	безпечна зона

Серед позитивних чинників прямого впливу виділяють поступове зменшення рівня перерозподілу ВВП через зведений бюджет — 30,8 % (2006 р. — 31,6 %). Слід зазначити, що зростання видатків з Державного бюджету на соціальний захист та соціальне забезпечення громадян за даний період становило 17,1 %, при цьому Державний бюджет у 2007 р. зведено з дефіцитом 1,4 % від ВВП.

Позитивними чинниками опосередкованого впливу визнано:

- зменшення (за даними Державної податкової адміністрації) суми податкового боргу за податковими зобов’язаннями зведеного бюджету до 6 % від суми фактичних надходжень у 2007 р. проти 9,2 % у 2006 р.;
- збільшення питомої ваги підприємств, які одержали прибуток від звичайної діяльності до оподаткування за видами економічної діяльності до 71,1 % у 2007 р. проти 66,5 % у 2006 р. [9].

За даними Держкомстату, за 10 місяців 2008 р. реальні доходи зведеного бюджету порівняно з відповідним періодом попереднього року зросли на 13,2 %, Державного — на 17,2 %. Профіцит зведеного бюджету за січень — жовтень 2008 р. склав 7 347,6 млн грн, (торік — 4 222,6 млн грн). У той же час Державний бюджет виконано з дефіцитом у розмірі 14,1 млн грн (торік, також дефіцит — 4 766,8 млн грн).

Доходи зведеного бюджету за січень — жовтень 2008 р. склали 242 536,3 млн грн (торік — 170 237,5 млн грн) з рівнем виконання 81,2 %

від плану, затвердженого Верховною Радою України на 2008 р., Верховною Радою АРК та місцевими радами з урахуванням змін; Державного — 188 027,9 млн грн (торік — 127 435,8 млн грн) з рівнем виконання 83,7 % від річного плану, затвердженого Верховною Радою України на 2008 р.

Сума видатків зведеного бюджету досягла 233 538,7 млн грн, Державного — 186 448,1 млн грн. Рівень виконання видатків зведеного бюджету склав 73,6 %, від плану, затвердженого Верховною Радою України на 2008 р., Верховною Радою АРК та місцевими радами з урахуванням змін; Державного — 77,8 % від річного плану, затвердженого Верховною Радою України на 2008 рік.

О. Барановський наводить такі чинники *безпеки грошового обігу*: 1) зміст, складові та пріоритети, характер розроблення основних засад грошово-кредитної політики та здійснення контролю за її проведенням, надання цьому дуже важливому документу законного статусу; 2) характер взаємозв'язку і взаємообумовленості монетарної та фінансової політики; 3) наявність (відсутність) стимулів (обмежень) грошово-кредитної політики; 4) наявність (відсутність) замкненого циклу обігу національної грошової одиниці; 5) структура грошової маси і кредитної емісії, система контролю динаміки грошової маси, практика стимулювання процесів збільшення обсягів вкладів населення в банківську систему; 6) застосування в обігу грошових сурогатів; 7) курс національної валюти; 8) існуюча в державі кредитна і відсоткова політика; 9) організація захисту економічних інтересів суб'єктів грошово-кредитного ринку (табл. 2.19 [3]).

Таблиця 2.19

Грошово-кредитна безпека

Показник, одиниця виміру	Порогові значення	Фактичні значення		Динаміка нормалізованих значень	
		2006 р.	2007 р.		
Рівень монетизації, %	не більше 50	42,5	46,5	↑	безпечна зона
Обсяг готівки, % до ВВП	не більше 4	13,8	15,6	↑	небезпечна зона
Рівень інфляції (до грудня попереднього року), %	не більше 107	111,6	116,6	↑	небезпечна зона
Питома вага довгострокових кредитів у загальному обсязі кредитів, наданих комерційними банками, %	не менше 30	64,9	69,2	↑	безпечна зона
Обсяг кредитування банками реального сектору економіки, % до ВВП	не менше 30	30,6	38,1	↑	безпечна зона

Позитивним чинником прямого впливу на грошово-кредитну безпеку (табл. 2.19) визнають розширення масштабів кредитування населення — обсяг кредитів фізичним особам протягом 2007 р. збільшився на 97,9 %, що сприяло зростанню загального обсягу кредитних вкладень на 74,1 % (за 2006 р. — на 71 %). У строковому розрізі позитивним чинником є збільшення довгострокових кредитів на 85,7 %, питома вага яких у загальному обсязі наданих кредитів збільшилася з 64,9 % до 69,2 %.

Мають місце і негативні чинники прямого впливу на грошово-кредитну безпеку, а саме:

– висока інфляційна динаміка. За підсумком 2007 р. індекс споживчих цін становив 116,6 % (2006 р. — 111,6 %) і був найвищим починаючи з 2001 р. При цьому, якщо у 2006 р. інфляційні процеси в економіці формувалися переважно за рахунок стрімкого зростання цін на платні послуги, то у 2007 р. рушієм прискорення інфляції стало істотне подорожчання товарів продовольчої групи, що забезпечило близько 80 % приросту споживчих цін. Інфляційна динаміка була результатом дії багатьох чинників як внутрішнього, так і зовнішнього характеру;

– збільшення обсягу готівки поза банками до 15,6 % від ВВП проти 13,8 % у 2006 р., що свідчить про зростання рівня тіньової економіки. При цьому готівкова частина у структурі грошової маси зменшилася з початку 2007 р. лише на 0,7 в. п. і становила 28 %.

Позитивні чинники опосередкованого впливу: зниження відсоткових ставок комерційних банків у національній валюті за кредитами до 14,4 % станом на 1 січня 2008 р. (проти 15,1 % станом на 1 січня 2007 р.). При цьому інтегральна відсоткова ставка за кредитами зменшилася з 13,7 % річних у 2006 р. до 13,4 % у 2007 р., а ставка за депозитами збільшилася відповідно з 7,2 % до 7,9 %.

Негативні чинники опосередкованого впливу: збільшення у структурі кредиторської заборгованості питомої ваги заборгованості між підприємствами до 91,7 % проти 89,9 % у 2006 р. При цьому її обсяги зросли на 28 % (порівняно з 15,3 % за 2006 р.) [9].

На початку жовтня 2008 р. спостерігалось посилення напруження на фінансовому ринку України, зумовлене негативними тенденціями в розвитку світової економіки та штучно спровокованим посиленням недовіри до фінансового стану деяких банків (що негативно позначилося на довірі громадян до банківської системи в цілому). Це зумовило відплив коштів з депозитних рахунків клієнтів і, як наслідок, зменшення рівня монетарної ліквідності банківської системи.

За даними Держкомстату, за січень — жовтень 2008 р. обсяг грошової маси зріс на 21,4 % (за той самий період 2007 р. — на 35,7 %), готівки в обігу — на 31,6 % (за той самий період 2007 р. — на 32,0 %), грошової бази — на 22,2 % (за той самий період 2007 р. — на 34,0 %).

Частка готівки в обігу у структурі грошової маси на кінець жовтня 2008 р. склала 30,4 % проти 28,0 % на кінець 2007 р., у структурі грошової бази — 84,3 % проти 78,3 % на кінець 2007 р.

Заборгованість за кредитами, наданими комерційними банками в економіку України, на кінець жовтня 2008 р. склала 618,3 млрд грн. З початку року обсяг кредитних вкладень зріс на 44,9 %, у тому числі у національній валюті — на 29,4 %, у іноземній — на 60,3 %.

Депозити фізичних осіб упродовж жовтня зменшилися на 4,1 % до 196,0 млрд грн (збільшившись з початку року на 19,2 %). Депозити юридичних осіб зменшилися на 0,6 % до 134,9 млрд грн (збільшившись з початку року на 16,6 %). Загальний обсяг депозитів у жовтні зменшився на 2,7 % (з початку року збільшився на 18,1 %) до 330,9 млрд грн.

Вилучені з депозитів кошти значною мірою акумулювалися в готівковій формі. Обсяг готівки поза банками у жовтні збільшився на 9,5 % до 146,3 млрд грн (при збільшенні з початку року на 31,6 %). Водночас її питома вага в структурі грошової маси упродовж жовтня зросла до 30,5 % порівняно із 28,0 % на початок місяця.

З метою стабілізації ситуації на грошово-кредитному ринку НБУ запровадив додаткові заходи щодо діяльності банків, відображені в постанові Правління НБУ від 11 жовтня 2008 р. № 319 (зі змінами).

З метою підтримки ліквідності банківської системи НБУ в жовтні здійснив операції з рефінансування банків на загальну суму 29 230,16 млн грн. З початку року їх обсяг становив 93 308,26 млн грн.

З метою поліпшення перерозподілу тимчасово вільних коштів між банками НБУ у жовтні 2008 р. не припиняв проведення операцій з мобілізації коштів банків. Протягом жовтня обсяг мобілізованих операцій становив 6 540 млн грн (з початку року — на суму 53 015,25 млн грн).

Середньозважена відсоткова ставка за операціями з рефінансування за січень — жовтень 2008 р. становила 15,3 % річних, у тому числі за кредитами овернайт — 15,6 %, за кредитами, наданими на тендерах, з підтримання ліквідності банків — 15,9 %, за операціями прямого репо з державними облігаціями України та облігаціями Державної іпотечної установи — 15,3 %, за операціями своп — 14,9 %, за іншими короткостроковими кредитами — 13,8 %.

Валютна безпека держави — це ступінь забезпеченості її валютними коштами, достатній для додержання позитивного сальдо платіжного балансу, виконання міжнародних зобов'язань, нагромадження необхідного обсягу валютних резервів, підтримання стабільності національної грошової одиниці; стан курсоутворення, який створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняного експорту, широкомасштабного припливу в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи і максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках.

Таблиця 2.20

Валютна безпека

Показник, одиниця виміру	Порогові значення	Фактичні значення		Динаміка нормалізованих значень	
		2006 р.	2007 р.		
Індекс зміни офіційного курсу гривні до долара США до показників попереднього періоду, %	не більше 106	100	100	↕	безпечна зона
Відношення обсягів депозитів в іноземній валюті до загальних обсягів депозитів, %	не більше 25	38,1	32,1	↓	небезпечна зона
Валові міжнародні резерви України, місяці імпорту	не менше 3	4,4	4,7	↑	безпечна зона

Позитивні чинники прямого впливу на валютну безпеку (табл. 2.20):

– збереження стійкості офіційного курсу гривні до долара США на рівні 5,05 грн/дол. США у 2007 р. та інтенсивне нарощування обсягів міжнародних резервів (з початку 2007 р. на 45,9 %) до 32,5 млрд дол. США, що відповідає 4,7 місяцям майбутнього імпорту товарів та послуг (2006 р. — 4,4 місяця);

– розширення масштабів кредитування населення — обсяг кредитів фізичним особам протягом 2007 р. збільшився на 97,9 %, що сприяло зростанню загального обсягу кредитних вкладень на 74,1 % (за 2006 р. — на 71 %). У строковому розрізі позитивним чинником є збільшення довгострокових кредитів на 85,7 %, питома вага яких у загальному обсязі наданих кредитів збільшилася з 64,9 % до 69,2 %.

За даними НБУ, у 2007 р. зберіглася тенденція до надання переваги у виданні кредитів у іноземній валюті — обсяг кредитів, наданих в іноземній валюті, збільшився на 75,4 %, тоді як в національній ва-

люті — на 72,8 %. Крім того, довгострокові кредити, надані фізичним особам, зростали більш швидкими темпами (103,5 %), ніж аналогічні за станом кредити, надані юридичним особам (72,9 %).

Позитивні чинники опосередкованого впливу — збільшення довіри до національної валюти, що підтверджується прискореним ростом з початку 2007 р. депозитів у гривнях (на 66,5 %) порівняно з депозитами в іноземній валюті (збільшення на 28,1 %). Як результат рівень доларизації економіки (за розрахунками НБУ) зменшився з 27 % у 2006 р. до 22,7 % у 2007 р. [9]. З початку 2008 р. відбулося знецінення курсу гривні щодо долара США на 71,04 коп., або на 14,07 %. Офіційний курс гривні щодо долара США станом на 1 листопада 2008 р. склав 5,7604 грн/дол.

Порівняно з початком року спостерігається знецінення гривні щодо ЄВРО на 8,92 коп., або на 1,2 %. Офіційний курс гривні до ЄВРО на 1 листопада 2008 р. становив 7,5087 грн/ЄВРО.

Отже, важливими показниками фінансової безпеки держави є стабільність і конвертованість національної валюти. Цього можна досягти за наявності досконалого валютного законодавства, достатніх резервів національного банку, ефективної валютної політики в державі. Стабільність національної валюти, її забезпечення мають свої особливі форми і методи виявлення та функціонування. Так, важливого значення набувають джерела надходження іноземної валюти в державу і напрямки її використання, можливість вільного доступу до купівлі валюти на ринку, проведення політики курсоутворення шляхом встановлення режиму «плаваючого» курсу тощо.

Боргова безпека держави — це рівень внутрішньої і зовнішньої державної заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування і ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для задоволення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує втратою суверенітету та руйнуванням вітчизняної фінансової системи (табл. 2.21).

На рівень боргової безпеки держави впливають такі чинники: 1) стан нормативно-правової бази, що регламентує формування державного боргу і використання запозичених коштів; 2) загальний обсяг, структура боргових зобов'язань, динаміка державного боргу; 3) перелік наявних і потенційно можливих боргових інструментів, а також фактичні пропорції між ними і можливість диверсифікації ринку державних цінних паперів; 4) офіційний валютний курс і темпи зростання ВВП; 5) існуюча система управління державним боргом.

За висновками експертів Міжнародного валютного фонду максимально допустимою величиною валового зовнішнього боргу для країн з низьким та середнім рівнем доходу є 49,7 % від ВВП. При перевищенні цього рівня вірогідність настання фінансових криз становить 66,8 % [9].

За даними НБУ, за 2007 р. сума валового зовнішнього боргу збільшилася на 55 % і станом на 1 січня 2008 р. дорівнювала 84,5 млрд дол. США, що становить 59,9 % від ВВП. Домінуюча роль у здійсненні зовнішніх запозичень належала банківському сектору: порівняно з 2006 р. довгострокові залучення банків зросли у 2,5 разу, а короткострокові — у 1,9 разу [9].

Таблиця 2.21

Боргова безпека

Показник, одиниця виміру	Порогові значення	Фактичні значення		Динаміка нормалізованих значень	
		2006 р.	2007 р.		
Відношення загального обсягу державного боргу до ВВП, %	не більше 55	14,8	12,4	↓	безпечна зона
Відношення обсягу державного зовнішнього боргу до ВВП, %	не більше 25	11,75	9,81	↓	безпечна зона
Відношення обсягу державного внутрішнього боргу до ВВП, %	не більше 30	3,1	2,6	↓	безпечна зона
Відношення заборгованості уряду за державними цінними паперами до ВВП, %	не більше 30	6,2	5,7	↑	безпечна зона

Негативні чинники опосередкованого впливу на боргову безпеку держави: нагромадження зовнішнього боргу як нефінансовими корпораціями, так і банками у короткостроковому періоді в цілому дозволило компенсувати дефіцит кредитних ресурсів та відповідно знизити вартість позичкового капіталу на внутрішньому ринку. Водночас посилилася вразливість національної фінансової системи до ризиків виникнення фінансових криз: волатильність (мінливість) міжнародних потоків капіталу та недостатність внутрішніх ресурсів для погашення нагромаджених боргів можуть стати причиною масових дефолтів вітчизняних позичальників [9]. В умовах поширення світової фінансової кризи Україна зацікавлена в одержанні значних фінансових ресурсів

від міжнародних фінансових організацій для зменшення негативного впливу світової кризи на економічний та соціальний розвиток нашої країни.

З метою допомоги Україні у забезпеченні фінансової та економічної стабільності 5 листопада 2008 р. Рада директорів МВФ затвердила щорічну програму Stand-By (SBA) обсягом близько 16,4 млрд дол. США, яка буде спрямована на розв'язання проблем у фінансовому секторі шляхом: 1) підтримки ліквідності та розширення гарантій стосовно депозитів; 2) посилення спроможності банківської системи, у тому числі державних фондів; 3) урегулювання питання боргів домогосподарств та підприємницького сектору; 4) зменшення впливу зовнішніх шоків та скорочення рівня інфляції шляхом проведення відповідної макроекономічної політики.

В табл. 2.22 наведено показники безпеки страхового і фондового ринків.

Таблиця 2.22

Безпека страхового та фондового ринків

Показник, одиниця виміру	Порогові значення	Фактичні значення		Динаміка нормалізованих значень	
		2006 р.	2007 р.		
Показник проникнення страхування (страхові премії до ВВП), %	не менше 8 — 12	2,54	2,53	↓	небезпечна зона
Рівень страхових виплат*, %	не менше 30	18,8	23,4	↑	небезпечна зона
Частка довгострокового страхування**, %	не менше 30	3,3	4,35	↑	небезпечна зона
Частка премій, що належать перестраховикам-нерезидентам (відносно валових премій), %	не більше 25	4,1	4,3	↑	безпечна зона
Частка статутного капіталу, що належить нерезидентам, у загальному обсязі сплачених статутних фондів усіх страховиків, %	не більше 30	17,4	19,5	↑	безпечна зона
Частка покриття державними цінними паперами внутрішнього державного боргу, %	не менше 30	9,62	19,26	↑	безпечна зона

* Відношення фактичних виплат до отриманих страхових премій.

** Частка валових страхових премій зі страхування життя відносно валових страхових премій.

До негативних чинників прямого впливу відносять низьку ефективність страхового ринку — співвідношення страхових премій до ВВП залишилося на рівні 2006 р. і становило 2,5 %. Поряд з цим спостерігається позитивна тенденція до збільшення валових страхових премій зі страхування життя (порівняно з 2006 р. валові страхові премії зросли на 30,2 %, премії зі страхування життя — на 73,9 %), що становило 4,35 % від валових страхових премій проти 3,3 % у 2006 р. За даними Держфінпослуг, діяльність страхового ринку протягом 9 місяців 2008 р. свідчила про зростання основних показників. За цей період з усіх видів страхування одержано 17 379,3 млн грн валових страхових премій, а розмір валових страхових виплат становив 5 080,9 млн грн. Отже, рівень валових страхових виплат — 29,2 %. Зросла активність фізичних осіб. З усіх видів страхування від страхувальників-фізичних осіб за три квартали 2008 р. надійшло 5 726,7 млн грн страхових премій (33 % валових страхових премій); страхових відшкодувань фізичним особам сплачено 2 261,2 млн грн. За договорами перестраховування ризиків за січень-вересень 2008 р. українські страховики сплатили часток страхових премій 6 254,1 млн грн, а загальна сума часток страхових виплат, одержаних від перестраховиків, становила 695,0 млн грн. Станом на 30 вересня 2008 р. загальний обсяг активів страховиків складав 37 307 млн грн, обсяг активів за визначеними законом категоріями — 22 169,7 млн грн, з них 9 899,2 млн грн інвестовано на покриття сформованих страхових резервів.

У цілому в 2008 р. небезпечні зони зберігалися на страховому ринку в Україні, який все ще не відіграє належної ролі в забезпеченні страхового захисту суб'єктів господарювання.

У 2008 р. під впливом загальносвітових тенденцій на фінансових ринках індекс акцій ПФТС знизився на 33,8 %, у результаті чого інвестори-нерезиденти виводили свої кошти з українських фінансових інструментів.

Отже, в 2008 р. зростання світової економіки уповільнилося внаслідок погіршення ситуації на світовому фінансовому ринку і ринку світових валют. Через це переважна більшість показників фінансової безпеки в Україні не відповідає граничним значенням.

2.5. Продовольча безпека

Стале забезпечення продовольством належить до первинних базових потреб, задоволення яких не тільки гарантує фізичне існування людини, а й становить основу соціально-економічної та політичної

стабільності у суспільстві. Доступ до повноцінного збалансованого харчування, можливість підтримувати його за будь-яких обставин — важлива умова якісного відтворення людського капіталу. Згідно з оцінкою фахівців Всесвітньої організації охорони здоров'я, здоров'я людини на 70 % залежить від харчування та способу життя і лише на 15 % — від генетичних особливостей та організації медичної служби [1, с. 133].

Продовольча проблема у глобальному масштабі завжди постає надзвичайно гостро. За даними Продовольчої та сільськогосподарської організації Об'єднаних Націй (ФАО), кількість голодуючих у світі постійно збільшується і зараз налічує близько 830 млн чол. [2, с. 19]. Посилюється розрив між щорічними темпами зростання попиту та пропозиції на світовому продовольчому ринку: якщо у 1950–1985 рр. приріст продовольства становив 30 млн т, у 1985–1995 рр. — 12 млн т, то до 2030 р. очікується його зменшення до 9 млн т [3]. Загострення різноманітних соціально-економічних аспектів продовольчої проблеми може стати у майбутньому одним з найважливіших чинників, що визначатимуть як внутрішню, так і зовнішню політику країн світу.

Враховуючи, що перспективи збалансування продовольчого ринку у світовому масштабі в найближчі 20–30 років майже відсутні, шукати механізми надійного забезпечення продуктами харчування доведеться на національному рівні, виходячи із власних природно-кліматичних, економічних, наукових та політичних можливостей. Різні країни по-різному визначають власні пріоритети у цій сфері. В цілому продовольча безпека досягається тоді, коли всі верстви населення мають можливість забезпечити свої потреби у здоровому харчуванні незалежно від кон'юнктури світових ринків. Загальною тенденцією на сьогодні є забезпечення внутрішнього ринку переважним чином за рахунок власного виробництва.

В Україні *продовольча безпека* визначається як захищеність життєвих інтересів людини та полягає у гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності [4, розд. 3; 5, ст. 2; 6, с. 30].

До визначальних економічних інтересів у сфері продовольчої безпеки, реалізація яких гарантує державний суверенітет та прогресивний розвиток, належать:

– *економічна доступність продовольства* (можливість при існуючому рівні цін та доходів споживати продукти харчування на раціональному, медично обґрунтованому рівні незалежно від соціального

статусу та місця проживання людини). Економічна доступність, виступаючи як похідна попиту, визначається рівнем доходів у суспільстві, характером їх перерозподілу, культурою споживання;

– *фізична доступність продовольства* (стабільна наявність продуктів харчування достатньої кількості та якості для усіх верств населення). Фізична доступність — похідна пропозиції продуктів харчування. Її забезпечення у повному обсязі тісно пов'язано зі стабільною наявністю як внутрішніх і зовнішніх джерел продовольства та сировини, так і їх резервних фондів. Окремою складовою фізичної доступності в сучасних умовах можна вважати ***безпе́чність продуктів харчування*** для здоров'я людини.

Фізичну та економічну доступність треба розглядати як взаємопов'язані, взаємозумовлені складові продовольчої безпеки. Так, збільшення обсягів сільськогосподарського виробництва не призводить безпосередньо до зростання споживання, оскільки, по-перше, купівельна спроможність населення може бути недостатньою; по-друге, відсутність розвиненої інфраструктури сільського господарства заважає доведенню продукції до споживача. І навпаки, зростання економічної доступності може зіткнутися з нестачею пропозиції. Таким чином, досягнення продовольчої безпеки постає як складна макроекономічна проблема, що потребує вирішення низки соціально-економічних завдань;

– *продовольча незалежність* (стан продовольчого забезпечення, за якого фізична та економічна доступність життєво важливих продуктів харчування для населення забезпечується переважно за рахунок вітчизняного виробництва та запасів державного матеріального резерву). Продовольчу незалежність не можна ототожнювати з автаркією: на відміну від останньої вона передбачає не самоізоляцію, а тільки підвищену увагу до власного виробництва.

Продовольча незалежність — важлива умова національної безпеки, але прагнення до високого рівня самозабезпечення сприймається в суспільстві доволі неоднозначно. Споживачеві вигідно купувати на світовому ринку дешевші товари, які були виготовлені у порівняно кращих умовах. Для товаровиробників дешевші продукти — загроза їх власному виробництву. Компроміс між їх інтересами складає основу державної політики у сфері продовольчої безпеки. Україна, яка здатна повністю забезпечити себе продовольством, використовуючи лише 70 % орних земель, традиційно орієнтується на високий рівень продовольчої незалежності. З одного боку, це пов'язано з викликами глобального ринку: конкуренцією між споживачами, почастішанням

випадків дезорганізації зовнішньої торгівлі, а з другого — з прагненням зберегти власний аграрний сектор, поліпшити добробут сільсько-го населення, спростити процес гарантування державою доступу до продуктів харчування.

На жаль, соціально-економічне становище України не дозволяє повною мірою реалізувати національні інтереси у сфері продовольчої безпеки. Згідно з міжнародною класифікацією харчовий раціон українців належить до третього типу (він достатній для забезпечення потреб у стабільному, але незбалансованому харчуванні). Всього розрізняють сім типів харчування: перший, найнижчий, передбачає споживання в обсягах, достатніх для подолання хронічного голоду. Для вищого, сьомого типу характерна структура споживання, яка дозволяє вдосконалювати природу людини, подовжувати її активну життєдіяльність.

Якісне харчування традиційно вважається основним критерієм та метою продовольчої безпеки. Зважаючи на розбіжність у національних споживчих традиціях, її прийнято оцінювати добовою енергетичною цінністю раціону харчування та ступенем повноцінності споживання (обсяги спожитих продуктів порівнюються з медично обґрунтованими нормами). За своєю енергетичною цінністю вітчизняний раціон хоча і не загрожує масовим голодом (межа голоду 1520 ккал/добу) та недоїданням (2000 ккал/добу), але відстає від рівня розвинених країн (так, у США середня енергетична цінність продуктів добового раціону на людину дорівнює 3900 ккал, у ЄС — 3500 ккал [2, с. 23]), і від докризового рівня (3597 ккал у 1990 р.) (табл. 2.23).

Особливе занепокоєння викликає незбалансованість харчування: споживання найбільш поживних продуктів (м'яса, молока, риби, яєць, овочів, плодів, ягід та винограду) значно нижче раціональних норм. У достатній кількості доступні лише відносно дешевші продукти — хліб, картопля, олія та цукор, за рахунок понаднормового споживання яких компенсується існуючий дефіцит білкових продуктів тваринного походження. Неповноцінність харчування — важливий чинник виникнення багатьох захворювань, зменшення природного приросту населення, тривалості його життя. Незважаючи на те що, починаючи з 2001 р., структура харчування поліпшується, за обсягами споживання Україна знаходиться на рівні 1960 р. [7, с. 44–45].

За усередненими даними приховується надзвичайно велика диференціація між соціальними групами. Зокрема, у 2008 р. (перший квартал) 25,1 % населення мали доходи, нижчі за прожитковий мінімум [10]. Відповідно чверть населення недоїдала. За результатами

Споживання основних продуктів харчування в Україні, кг/особу/рік*

Показник	Медично обґрунтований рівень	Рік											Прогноз		ЄС
		1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2010	2015		
		Добова енергетична цінність раціону харчування, ккал	3597	2696	2661	2758	2800	2798	2910	2916	2935	2940	-	-	
Хліб та хлібопродукти	141	128,4	124,9	130	131	125	126	123,6	119,5	114,0	120	110	91		
М'ясо та м'ясопродукти	80	38,9	32,8	31	33	35	39	39,1	42	46	52	80	95		
Молоко та молочні продукти	380	243,6	199,1	205	225	226	226	225,6	234,7	220	310	380	363		
Риба та рибопродукти	20	3,6	8,4	11,0	11,9	12,0	12,3	14,4	14,1	14,7	18	20	24		
Яйця, шт.	290	272	171	180	209	214	220	238	251	252	290	300	222		
Овочі та баштанні	161	103	96,7	105	108	114	115	120,2	126,7	118	145	160	116		
Плоди, ягоди та виноград	90	47	33,4	26	29	33	34	37,1	34,8	42	60	90	110		
Картопля	124	141	123,8	140	133	138	141	135,6	133,6	130	130	125	81		
Цукор	38	50	31,6	36,8	40	36	38	38,1	39,5	40,0	38	38	41		
Олія рослина	13	12	8,2	9,4	10,0	11,3	13,0	13,5	13,6	14,3	16	20	19		

* Джерела: [4; 7-9].

опитувань 8,8 % домогосподарств змушені відмовляти собі у придбанні найнеобхідніших продуктів харчування [10]. Навіть серед найбільш заможної групи у 2007 р. споживання продуктів тваринного походження було менше раціональних норм: по м'ясу — на 4 %, молоку — 18,2 %, овочам — 24 %, фруктам — 32 % (розраховано за даними [11, додаток 11]). Зберігається значне розшарування населення за продовольчими витратами: 10 % найбільш забезпечених домогосподарств витрачають на харчування у 2,6 рази більше коштів, ніж 10 % найменш забезпечених, споживаючи удвічі більше м'яса, молока, риби, овочів, утричі більше фруктів [10]. Водночас розшарування за продовольчими витратами (1,37 разу) менше, ніж за доходами (5,2 разу) [10].

Все це дає підстави констатувати значний дефіцит продовольчого споживання, який існує в ілюзорних умовах абсолютної фізичної достатності харчових продуктів. Ринковий механізм, подолавши нестачу товарів шляхом підвищення цін, зумовив зниження їх економічної доступності. Тривалий період стагнації платоспроможного попиту (за роки економічної кризи з 1990 по 1999 роки реальні доходи населення скоротилися на 70 %) відчутно вплинув на обсяги та структуру споживання, наблизивши країну до межі продовольчої бідності. Ситуація почала поліпшуватися лише з 2000 р. під впливом відновлення купівельної спроможності внаслідок перевищення темпів зростання номінальних доходів населення над рівнем цін (табл. 2.24). Намітилися позитивні зрушення у структурі харчування: зростають обсяги споживання продуктів тваринного походження, натомість зменшується споживання хліба, цукру, картоплі.

Таблиця 2.24

Купівельна спроможність доходів населення *

Показник	Рік								
	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Частка витрат на харчування у загальних витратах домогосподарства, %	65,2	62,9	62,6	60,2	59,9	58,9	58,1	54,9	53,2
Середньомісячна зарплата, грн	178	230	311	376	462	590	806	1041	1351
Купівельна спроможність середньої зарплати**	1,77	1,86	2,22	2,57	2,74	2,9	2,95	3,41	3,84

Темп зростання номінальної зарплати, % до попереднього року	–	129,6	135,2	121,0	122,8	127,5	136,7	129,2	129,7
Індекс номінальних доходів, % до попереднього року	–	–	100,0	117,1	116,5	127,2	139,1	123,8	130,3
Індекс цін продовольчих товарів, % до попереднього року	–	128,4	107,9	97,7	110,9	115,3	110,7	103,5	122,9

* Розраховано за даними: [5; 12-16].

** купівельна спроможність середньої зарплати розрахована як відношення середньої зарплати до середньомісячних витрат на харчування однієї особи.

Незважаючи на збільшення купівельної спроможності доходів, економічна доступність продовольчого споживання ще далека як від оптимального, так і від докризового рівня. Аби закупити незбалансований, недостатній для здорового харчування набір продуктів, домогосподарствам доводиться витратити більше половини загальних доходів (у країнах ЄС, наприклад, на харчування витрачається 20–25 % родинного бюджету, у США — 10 % [17]). Хоча зміцнення купівельної спроможності і посприяло скороченню частки продовольчих витрат, необхідність «проїдати» більшу частину родинного бюджету не зникла, зумовлюючи бідність населення, обмеження непродовольчого попиту, заощаджень та інвестиційної активності, гальмуючи збільшення національного багатства.

Потенційною загрозою економічній доступності продовольства виступає його стрімке подорожчання. Протягом 1999–2007 рр. продуктові ціни зростали повільніше номінальних доходів (2,32 разу проти 3,89 разу), але прихований дефіцит споживання (у вигляді недоїдання) усунути так і не вдалося. Темпи збільшення продовольчих цін залишили далеко позаду темпи підвищення цін на непродовольчі споживчі товари (34 %), перетворивши продуктову інфляцію на вагомий чинник загального інфляційного процесу.

На продовольчому ринку протягом останніх років складається надзвичайно напружена ситуація: підвищення купівельної спроможності стимулює продуктову інфляцію, яка перетворюється на своєрідний інструмент усунення надлишку зростаючого платоспроможного попиту. Істотно посилюють продуктову інфляцію її частково імпортований характер та розрив між темпами зростання власного сільськогосподарського виробництва і форсованим збільшенням пла-

тоспроможного попиту (таблиці 2.24, 2.25). Взаємопідсилення обох складових, зменшуючи цінову доступність продуктів харчування, одночасно провокує численні збої у механізмі їх пропозиції.

Таблиця 2.25

Основні показники сільськогосподарського виробництва*

Показник	Рік								
	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Валова продукція сільського господарства, % до попереднього року	93,2	109,8	110,2	101,2	89,0	119,7	100,1	102,5	93,5
Валова продукція рослинництва, % до попереднього року	89,5	123,2	112,6	98,0	85,4	135,4	97,0	101,7	90,5
Валова продукція тваринництва, % до попереднього року	97,1	96,4	107,0	105,3	93,5	102,0	104,7	103,6	97,7
Рентабельність продукції тваринництва, %	-46,6	-33,8	-6,6	-19,8	-18,8	-11,3	5,0	-11,0	-13,4
Рентабельність продукції рослинництва, %	8,0	30,8	35,8	22,3	41,7	20,3	7,9	11,3	32,7

* Джерела: [18; 29].

Враховуючи, що фізична доступність продовольства забезпечується як власним виробництвом, так і імпортом, все розмаїття чинників, здатних деструктивно вплинути на пропозицію продуктів харчування, можна умовно поділити на дві групи: внутрішні та зовнішні. Внутрішні загрози зумовлені переважно станом вітчизняного агропромислового виробництва, зовнішні — зростаючою економічною відкритістю продовольчого ринку та інтеграційними процесами, що посилюються у національній економіці.

Внутрішні загрози фізичній доступності продуктів харчування:

– деградація сільськогосподарських угідь та незбалансованість землекористування. В Україні, за даними О. І. Гойчук [20], розорано 57,1 % сільськогосподарських угідь (більш, ніж будь-де у світі), площа земель, уражених ерозією, щорічно збільшується на 100 тис. га, 3,5 млн га забруднено радіонуклідами, лише 33 % земель щорічно удобрюється мінеральними добривами, а органічними — 4 %;

– деіндустріалізація сільського господарства, перехід на спрощені технології. Розмір основного капіталу галузі знаходиться на рівні 1990 р. Забезпеченість тракторами, комбайнами та іншою технікою становить 45–50 % від потреби, понад 90 % технічних засобів вимагають оновлення внаслідок фізичної зношеності [4]. Хоча закупівлі техніки останніми роками зростають, темпи їх збільшення недостатні для повноцінного оновлення основного капіталу;

– деструктивні зміни у ціноутворенні на сільськогосподарську продукцію, пов'язані з низьким рівнем платоспроможного попиту: зниження витрат та забезпечення прибутковості досягається за рахунок заниженої оплати праці, недостатніх амортизаційних відрахувань, «економії» на технологічно необхідних ресурсах (паливі, добривах) [21, с. 56]. Порушення у відтворювальній функції ціни ускладнюють залучення в АПК якісних ресурсів, зумовлюють низьку конкурентоспроможність сектору, сприяють перерозподілу ресурсів із сільського господарства до інших галузей;

– зростаючий диспаритет цін на сільськогосподарську та промислову продукцію. Значна різниця в динаміці цін (за 2001–2007 рр. ціни виробників промислової продукції зросли на 219 %, сільськогосподарської — на 188,4 %, споживчі ціни збільшилися на 185 %) сприяє нагромадженню інфляційного потенціалу в сільському господарстві (за перше півріччя 2008 р. ціни на рослинницьку продукцію зросли в 1,66 разу, тваринницьку — в 1,6 разу [22]);

– перетворення дрібнотоварного виробництва на домінуючу форму господарювання у сільському господарстві (у ході розпаювання земель), яка забезпечує до 60 % продукції. Організаційні зміни — одна з причин низької ефективності АПК. Так, більше 90 % особистих господарств використовують ручну працю [23], тільки 4 % господарств мають у власності сільськогосподарську техніку [24]. Особисті господарства технологічно не можуть забезпечити додержання фітосанітарних стандартів, скористатися перевагами спеціалізації та концентрації виробництва. Низька ефективність у поєднанні з неконкурентоспроможністю на світовому ринку орієнтує їх переважно на внутрішній ринок, підсилюючи дорожнечу та фізичну недостатність пропозиції;

– незавершеність інституційних перетворень в аграрному секторі (попри утвердження приватної власності на землю, вона так і не стала об'єктом купівлі-продажу). Це закріплює відсталі дрібнотоварні форми господарювання, гальмує процес концентрації виробництва, блокує механізми ринкової санації і селекції, покликані позбавити

аграрний сектор неефективних, збиткових господарських одиниць, змушує використовувати тіньові схеми купівлі-продажу земель, обмежує інвестиційну активність. Товарність землі необхідна також для нормалізації рентних відносин: ринкова оцінка земель сприяє визначенню справжнього розміру земельної ренти;

– тіннізація та монополізація каналів збуту сільськогосподарської продукції, олігопольна структура регіональних ринків послуг з перероблення сільськогосподарської продукції. Призводить до зниження закупівельних цін при одночасному збільшенні остаточних цін (див., напр. [25; 17, с. 19]);

– низька ефективність державної підтримки аграрного виробництва. Обмежені бюджетні можливості не дають змоги фінансувати АПК навіть у дозволених СОТ обсягах (сукупний розмір державної підтримки для нашої країни — СВП визначено на рівні 3,43 млрд грн плюс 5 % від вартості валової продукції сільського господарства [26]). У структурі державної підтримки переважає фінансування заходів «жовтої скриньки», тоді як частка «зеленої скриньки», котру можна фінансувати в будь-яких обсягах, становить лише третину загальних витрат [27, с. 51]. Хоча бюджетні асигнування випереджають темпи виробництва сільськогосподарської продукції, однак і при такій підтримці АПК не може забезпечити платоспроможний попит належною пропозицією [28, с. 42];

– відсутність розвиненої інфраструктури доведення продукції до споживача. Зумовлює низьку товарність виробництва в особистих господарствах населення, значні втрати врожаю, зниження закупівельних цін. Неможливість тривалого зберігання продукції значно ускладнює процес державного регулювання цін під час здійснення товарних інтервенцій;

– неефективність системи державних закупівель: продовольчі запаси створюються у недостатніх обсягах, закупівлі відбуваються несвоєчасно, що звужує вплив на цінову ситуацію (замість ринкових методів регулювання доводиться адміністративно втручатися у процеси ціноутворення). Це значно ускладнює продовольче забезпечення, призводячи до структурних продовольчих криз, появи «чорних» ринків. Наприклад, упродовж 2007 р., незважаючи на достатність зернових ресурсів, не вдалося забезпечити формування продовольчого резерву зерна у повному обсязі, що негативно вплинуло на динаміку цін як самого зерна (збільшення цін у 1,7 разу), так і продуктів його перероблення [8].

Все це призводить до зниження загальної ефективності АПК, недостатнього використання його потенціалу. Попри зростання інвес-

тицій, державну підтримку, виробництво відтворюється в умовах, які не дають змоги досягти помітних зрушень в обсягах внутрішньої пропозиції. Незважаючи на високу рентабельність окремих секторів, аграрне виробництво залишається зоною бідності та досить часто програє конкурентну боротьбу імпорту.

Зовнішні загрози фізичній доступності товарів:

– нівелювання розбіжностей між внутрішніми та світовими цінами аграрного ринку, з одного боку, веде до розширення експорту, збільшення доходів товаровиробників. Водночас експортна експансія дестабілізує пропозицію, зумовлює її дефіцит. Оскільки СОТ забороняє кількісні обмеження експорту, найбільш імовірним шляхом наповнення внутрішнього ринку стає підвищення цін. З другого боку, можна очікувати на втрати позицій там, де імпорт коштує дешевше вітчизняної продукції (м'ясо та м'ясопродукти). Причому імовірність здешевлення продукції для споживачів є незначною у зв'язку з олігопольною структурою регіональних ринків послуг з перероблення сільськогосподарської продукції;

– послаблення протекціонізму на внутрішньому ринку в зв'язку з вимогами СОТ (обмеження СВП, відмова від субсидіювання експорту, встановлення мінімальних експортних та імпортних цін, зміни порядку розподілу імпортних квот — не через аукціон, а за принципом «хто першим подав заявку, той і одержав квоту», поступове розширення імпортних квот на тростинний цукор-сирець, зниження експортних митних тарифів на насіння соняшника, живу худобу, шкіри тварин, зняття обмежень на експорт зерна, дозвіл імпорту м'яса та м'ясопродуктів, що були вироблені з використанням гормонів росту [27]). Майже усі заходи, завдяки яким АПК розвивався останніми роками (компенсація ставки відсотка по кредитах, списання боргів, дотації [29, с. 64–65]), належать до «жовтої скриньки», розмір якої згідно з вимогами СОТ поступово скорочуватиметься;

– закріплення несприятливої спеціалізації. Запроваджені у ЄС програми з виробництва альтернативних видів палива орієнтують вітчизняне сільське господарство на рентабельні технічні культури — соняшник, ріпак, сою. Внаслідок цього скорочуються продовольче виробництво, обсяги вирощування фуражного зерна, відбувається екологічна деградація ґрунтів. Посівні площі під технічними культурами розширюються за рахунок кормових культур, що зумовлює недостатність кормової бази у тваринництві та її подорожчання, низьку рентабельність цієї галузі та скорочення поголів'я великої рогатої худоби;

– міжнародні конфлікти, торгові війни, під час яких відбувається дезорганізація зовнішньої торгівлі (ембарго, бойкоти, економічна блокада). Ризики у такому разі мають двосторонню спрямованість: обмеження імпорту безпосередньо дестабілізує пропозицію, звуження експорту виявляється у скороченні доходів, утраті ринків збуту, зниженні обсягів виробництва;

– загальні макроекономічні проблеми (нестача валютних надходжень для імпортичних розрахунків, необхідність їх постійного запозичення, нездатність бюджету акумулювати достатньо коштів для забезпечення підтримання АПК на рівні країн, які знаходяться у схожих з Україною природних умовах).

У перспективі неминуче слід чекати на посилення впливу зовнішніх чинників у зв'язку з підвищенням ступеня відкритості вітчизняної економіки, вступом до СОТ, можливим розширенням членства у регіональних асоціаціях вільної торгівлі. Кумулятивним результатом їх дії будуть часткова втрата продовольчої незалежності (за винятком товарних груп, що складуть основу монокультурного експорту) та наростання вірогідності шоків пропозиції продуктів харчування. Ситуація ускладнюється тим, що більшість зовнішніх чинників, здатних підірвати продовольчу безпеку, формується у глобальному середовищі, що значно звужує можливості впливу на них на національному рівні.

Окремою складовою фізичної доступності продовольства нині є безпека продуктів харчування для здоров'я людини, основна умова якої — відсутність негативного впливу на біологічну структуру і функцію людської особи в теперішньому і майбутніх поколіннях [34]. Особливо гострі дискусії точаться навкруги безпечності споживання продукції, одержаної з використанням генетично модифікованих організмів (ГМО). ГМО — це будь-який організм, в якому генетичний матеріал був змінений неможливим у природі способом. Головна мета його одержання — поліпшення корисних якостей організму-донора, зниження собівартості продуктів харчування (наприклад, генетично модифікована картопля фірми «Монсанта» стійка до колорадського жука).

У 2006 р. генетично модифіковані рослини вирощували у 22 країнах світу на площі понад 100 млн га, а генетично модифіковану продукцію у різному вигляді споживали в останні 10–12 років сотні мільйонів людей у різних, у тому числі й найбільш розвинених, країнах [35]. Хоча питання про наслідки використання ГМО є дискусійним, недосконалість технології їх створення зумовлює значні біоло-

гічні та екологічні ризики (алергічні та токсичні реакції, появу вегетуючих бур'янів тощо). Серед економічних ризиків розповсюдження ГМО найчастіше відмічають монополізацію світового ринку через усунення регіональних виробників немодифікованих культур (у тому числі українських) [36].

Найбільш гострою проблемою для України залишається маркування продуктів з ГМО. Вітчизняним законодавством не заборонено ввезення ГМО на територію України, відомо, що такі продукти виготовляються та завозяться з інших країн. Але вимоги до їх обов'язкового маркування так і не набули чинності [37]. ГМ-продукти зазвичай дешевші за звичайні, тому неможливість їх ідентифікації спричиняє цінові зловживання, позбавляє споживача права вибору.

Поточний рівень продовольчої безпеки оцінюється відповідно до затвердженої Кабінетом Міністрів України методикою [33]. Основними індикаторами продовольчої безпеки є:

- достатність продовольчого споживання (добова енергетична цінність раціону харчування та забезпеченість раціону окремими видами продуктів);

- економічна доступність продовольства (частка сукупних витрат на харчування у сукупних видатках домогосподарств, диференціація вартості харчування — співвідношення вартості харчування 20 % домогосподарств з найбільшими доходами та 20 % — з найменшими);

- продовольча незалежність (частка імпорту в загальному обсязі продовольчого споживання, достатність запасів зерна у державних ресурсах) (табл. 2.26).

Таблиця 2.26

Стан продовольчої безпеки

Індикатор продовольчої безпеки	Порогові значення	Фактичні значення, 2007 р.
Добова енергетична цінність раціону людини, ккал, у тому числі частка продуктів тваринного походження, % рослинного походження, %	не менше 2500 55 45	2940 26,6 73,4
Частка сукупних витрат на харчування у загальних витратах домогосподарств, %	не більше 60	53,2
Диференціація вартості харчування	не встановлено	1,39
Достатність запасів зерна у державних ресурсах, % від річного споживання	не менше 17	6,7

Частка імпорту в загальному споживанні окремих продуктів, %		
хліб і хлібопродукти		4,8
м'ясо і м'ясопродукти		11,5
молоко і молокопродукти		1,9
риба і рибопродукти	не більше 30 %	71,1
яйця		0,4
овочі та баштанні		2,9
плоди, ягоди, виноград		64,0
картопля		0,1
цукор		1,3
олія рослинна		56,5

Джерело: [8].

У 2007 р. загальний індикатор продовольчої безпеки становив 77,5 % (при оптимальному значенні 100 %), а найнижчий його рівень за роки спостереження (1996–2007 рр.) було зафіксовано у 1999 р. (42 %).

Складний макроекономічний характер проблеми продовольчої безпеки, її залежність від низки різноманітних чинників зумовлюють необхідність комплексного підходу до її забезпечення. Серед основних напрямків підвищення рівня продовольчої безпеки можна виділити такі:

– закріплення тенденції зростання реальних доходів населення як головної умови розширення ємності внутрішнього продовольчого ринку. З огляду на високу питому вагу витрат на харчування у структурі видатків домогосподарств та імовірність посилення через це продуктової інфляції, головною проблемою тут залишається приведення темпів зростання доходів у відповідність до змін у загальній економічній динаміці та продуктивності суспільної праці;

– законодавче встановлення можливості надання цільових субсидій на харчування для підтримання малозабезпечених верств населення. Це завдання актуалізується у зв'язку з передбаченими у проєкті бюджету на 2009 р. змінами у порядку формування доходів населення (фіксована ставка оплати праці працівника першого розряду бюджетної сфери нижче мінімальної зарплати, скасування прив'язки соціальних виплат до її рівня);

– підвищення цінової доступності продуктів харчування за рахунок удосконалення системи управління державними продовольчими запасами (спрощення порядку державних закупівель, встановлення відповідальності за невиконання товарних інтервенцій, своєчасне виділення необхідних для закупівель коштів, розширення інфраструктури зберігання продовольчих резервів). Паралельно слід посилити

контролюючі заходи щодо демонополізації та обмеження спекуляцій на продовольчих ринках.

Разом з тим підвищення купівельної спроможності доходів населення є необхідною, але недостатньою умовою нормалізації продовольчого споживання. За оцінкою В. Точиліна, зростання реальних доходів не призводить до повномасштабного відновлення продовольчого ринку, оскільки приріст доходів у короткостроковій перспективі буде переорієнтовано на придбання промислових товарів [30, с. 130]. Тому важливим завданням залишаються активізація та підтримання ефективності власного аграрного виробництва:

- зміщення акцентів у державній аграрній політиці на створення сприятливих для саморозвитку інституціональних умов, головна складова яких — завершення процесу капіталізації земельної власності, законодавче оформлення вже існуючих економічних відносин з купівлі-продажу сільськогосподарської землі. Це сприяло б залученню капіталу, його вільному переливанню та концентрації, врешті-решт зняло б з держави тягар фінансової відповідальності за стимулювання організаційних змін — створення та розвиток ефективних, конкурентоспроможних аграрних комплексів. Скасування мораторію потребуватиме тривалої адаптації до нових правил гри на земельному ринку та корекції несприятливих структурних змін в аграрному виробництві;

- реструктуризація державної фінансової підтримки АПК за рахунок зростання частки заходів «зеленої скриньки» у структурі бюджетних асигнувань (фінансування наукових досліджень, ветеринарних та фітосанітарних заходів, контроль безпеки продуктів харчування, інформаційно-консультативне обслуговування, сприяння структурній перебудові сільського господарства, підтримка розвитку сільської місцевості). Враховуючи, що зі вступом до СОТ послабляться позиції національних виробників на внутрішньому агропродовольчому ринку, в бюджеті слід передбачити можливості доведення фінансування заходів «жовтої скриньки» до дозволених СОТ обсягів;

- підтримка конкурентоспроможності вітчизняного товаровиробника не забороненими СОТ методами (лобіювання інтересів експортерів на зовнішньому ринку, активна торгова дипломатія у сфері освоєння нових ринків збуту, експортні обмеження при нестачі продовольства на внутрішньому ринку, впровадження міжнародних стандартів якості, введення маркування ГМ-продуктів);

- пом'якшення соціальних ризиків, які можуть поширитися внаслідок активної концентрації капіталу в зв'язку зі скасуванням мора-

торію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення. Соціальним амортизатором можуть виступити розвиток обслуговуючої і збутової кооперації дрібних товаровиробників та формування для них ринкової інфраструктури.

Основними напрямками забезпечення продовольчої безпеки залишаються розширення ємності внутрішнього продовольчого ринку та підвищення ефективності власного аграрного виробництва, орієнтація на високий рівень продовольчої незалежності та безпеку харчових продуктів. З огляду на наявну соціально-економічну ситуацію та існуючі потужні загрози продовольчій безпеці бажаного стану продовольчої безпеки навряд чи вдасться досягти у найближчій перспективі. На його поліпшення можна чекати лише у порівняно тривалішому періоді, необхідному для адаптації власного товарного виробництва до зміни інституціональних умов господарювання.

2.6. Безпека людського розвитку

До найважливіших національних інтересів України належить розвиток її людського потенціалу. Людина має прожити тривале життя, не хворіти, здобути освіту, користуватися політичними, економічними і соціальними свободами, мати право на творчість та самоповагу тощо. В економічному контексті *концепція людського розвитку* першочергову увагу зосереджує на реалізації права на працю та підприємницьку діяльність, створенні умов для повної (продуктивної й ефективної) зайнятості, забезпеченні соціальної справедливості в розподілі доходів, зростанні добробуту населення. При цьому людський розвиток є одночасно метою і критерієм економічного зростання в країні. Виробництво заради розвитку людей, а не люди заради розвитку виробництва, — так стисло визначають сутність концепції людського розвитку. В такому ракурсі теорію людського розвитку досліджують В. Антонюк, І. Гнибіденко, О. Грішнова, Т. Камінська, Е. Лібанова, О. Новікова, В. Онікієнко та ін.

Убезпечення людського розвитку, на наш погляд, можливе лише за умови визнання власності людини (працівника) на її робочу силу. Остання є складним «пучком правомочностей» і включає:

– право виняткового контролю над шляхами формування і потенційного використання свого активу — робочої сили. Працівник повинен самостійно визначати: напрямок розвитку своїх продуктивних здібностей, тобто обирати основну професію, періодично підвищу-

вати кваліфікацію, розширювати знання тощо; сферу і характер їх застосування — галузь економіки, конкретного роботодавця чи індивідуальну працю; форми і способи відновлення фізичних і духовних сил, затрачених у процесі праці;

– право на здоров'я як одну з найважливіших якісних характеристик робочої сили;

– право на застосовування трудового ресурсу в безпечних умовах праці, захист його від шкоди з боку оточуючого, у тому числі виробничого середовища;

– право на дохід від використання активу «робоча сила» у вигляді зарплати, премій, гонорарів, бонусів та ін., а також на укладення з іншими індивідами контрактів про умови одержання доходу;

– право на передавання активу «робоча сила» іншій стороні, розщеплюючи, розподіляючи або комбінуючи свій «пучок правомочностей» на робочу силу таким чином, аби діяльність, яку вони дозволяють, давала найвищий за ринковими мірками дохід.

Нерозуміння сутності власності людини на робочу силу, нераціональний розподіл «пучка правомочностей» працівника, втрата контролю над власністю на робочу силу або неефективне її використання (недовикористання) стають джерелом численних соціальних *небезпек*, які містять потенційні *збитки* або *шкоди* для працівників. Будучи реалізованими з певною ймовірністю, небезпеки перетворюються на сукупність небажаних подій у сфері професійної підготовки, зайнятості та оплати найманої праці, що свідчить про появу *соціального ризику*. При цьому ризик значно зменшується, якщо вживати необхідних запобіжних заходів.

Безпека людського розвитку є найважливішою складовою економічної безпеки країни. Вона означає такий стан економіки країни та її регіонів, за якого досягаються, по-перше, збалансованість і необхідний рівень задоволеності життєво важливих соціальних потреб та інтересів людини, суспільства і держави; по-друге, правова та інституційна захищеність від внутрішніх і зовнішніх *небезпек* та загроз, які роблять неможливим стабільний розвиток людського потенціалу країни.

Зазначимо, що в Методиці розрахунку рівня економічної безпеки України (затверджена Наказом Міністерства економіки України від 2 березня 2007 р. № 60) поняття «безпека людського розвитку» відсутнє. Натомість аналізуються і обчислюються рівні «демографічної безпеки» і «соціальної безпеки».

Під *демографічною безпекою* розуміється такий стан захищеності держави, суспільства та ринку праці від демографічних загроз, при якому забезпечується розвиток України з урахуванням сукупності

збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства та особистості відповідно до конституційних прав громадян України. Інтегральний показник рівня демографічної безпеки, за розрахунками Мінекономіки України, у 2007 р. знизився на 0,3 в. п. до 56,0 %.

Соціальна безпека визначається як такий стан розвитку держави, при якому остання здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх загроз. Інтегральний показник рівня соціальної безпеки в 2007 р. зріс на 2,1 в. п. до 77,2 %.

Звернемо увагу й на те, що значення демографічної і особливо соціальної складової економічної безпеки держави явно недооцінені. Згідно з експертними оцінками фахівців Мінекономіки, вагові коефіцієнти демографічної і соціальної сфер, які вказують на ступінь внеску цих показників в інтегральний індекс економічної безпеки України, були встановлені на найнижчому (порівняно з іншими сферами економіки) рівні — відповідно 0,0836 і 0,0808. Тобто, демографічна і соціальна сфери економіки фактично визнані такими, що найменше загрожують національній безпеці України. Однак одна лише економічна криза, яка розгортається зараз в Україні і супроводжується масовими звільненнями працівників, скороченням кількості робочих місць, зниженням рівня заробітної плати і, як наслідок, протестною поведінкою населення (участю в економічних і політичних страйках), стає джерелом численних загроз для національної безпеки.

Далі, при оцінці рівня соціальної безпеки країни не взято до уваги вплив сучасних структурних зрушень у зайнятості населення, прояви дискримінації у сфері праці та її оплати. Деякі напрямки соціальної діяльності, пов'язані з розвитком людського потенціалу працівників, суспільства і держави, наприклад, у сфері професійної освіти, своєї експертної оцінки не знайшли взагалі.

Тому доцільним є аналіз безпеки людського розвитку в цілому. Використовуватимемо для цього насамперед два узагальнюючі показники (індикатори) економічної безпеки: ВВП на душу населення та індекс людського розвитку.

Темпи приросту (падіння) *ВВП на душу населення* характеризують рівень економічного розвитку країни, від якого, власне, й залежать можливості людського розвитку: рівень, якість і тривалість життя населення, стан його здоров'я, рівень освіти, реалізація програм із соціального захисту тощо.

Україна за версією Всесвітнього економічного форуму знаходиться на другій із п'яти стадій економічного розвитку (табл. 2.27) і не може забезпечити своїм громадянам рівень достатку, порівняний із розвиненими країнами світу [1, с. 46].

Порівняльний аналіз країн за рівнем доходу і економічного розвитку

Стадія економічного розвитку	Характер економічного розвитку	ВВП на душу населення, тис. дол.	Країна
Перша стадія	Зростання завдяки факторам виробництва	Менше 2	Бангладеш, В'єтнам, Вірменія, Грузія, Єгипет, Зімбабве, Індія, Камерун, Кенія, Молдова, Нікарагуа, Пакистан, Сирія, Узбекистан
Перехід від першої до другої стадії		2–3	Азербайджан, Албанія, Ботсвана, Венесуела, Еквадор, Йорданія, Казахстан, Китай, Колумбія, Кувейт, Лівія, Оман, Саудівська Аравія, Туніс, Україна
Друга стадія	Зростання завдяки ефективності	3–9	Аргентина, Болгарія, Бразилія, Домініканська Республіка, Латвія, Литва, Малайзія, Мексика, Панама, Перу, Польща, Росія, Румунія, Сербія, Туреччина
Перехід від другої до третьої стадії		9–17	Бахрейн, Естонія, Катар, Мальта, Тайвань, Тринідад і Тобаго, Хорватія, Чехія
Третя стадія	Зростання завдяки інноваціям	Понад 17	Австралія, Австрія, Бельгія, Велика Британія, Гонконг, Греція, Данія, Ізраїль, Ірландія, Іспанія, Італія, Канада, Кіпр, Німеччина, Норвегія, ОАЕ, ПАР, Південна Корея, Португалія, Пуерто-Рико, Словенія, США, Уругвай, Фінляндія, Франція, Чилі, Швейцарія, Японія

Методику розрахунку *індексу людського розвитку* (ІЛР) запропоновано в 1990 р. фахівцями ООН. Саме тоді вони уперше доповіли про світовий людський розвиток, що тепер оприлюднюється щороку. ІЛР обчислюється наступним чином:

$$I_{hd} = \frac{I_{life} + I_{educ.} + I_{inc.}}{3},$$

де I_{hd} — індекс людського розвитку (hd — *human development* (англ.) — людський розвиток); його максимальне значення — 1,0; I_{life} — індекс тривалості життя (*life* — життя); $I_{educ.}$ — індекс рівня

освіченості (*education* — освіта); $I_{inc.}$ — індекс скоригованого реального ВВП на душу населення (*income* — дохід).

Індекс тривалості життя (I_{life}) обчислюється таким чином:

$$I_{life} = \frac{X_i - X_{\min}}{X_{\max} - X_{\min}},$$

де X_i — очікувана тривалість життя при народженні населення i -тої території; X_{\max} — максимальне значення показника (прийняте на рівні 85 років); X_{\min} — мінімальне значення показника (прийняте на рівні 25 років).

Індекс рівня освіченості (I_{educ}) обчислюється за формулою

$$I_{educ.} = \frac{2 \times I_{adult} + I_{child}}{3},$$

де I_{adult} — індекс грамотності дорослого населення; I_{child} — індекс сукупної частки учнів у загальній чисельності населення відповідного віку.

Складові цього індексу I_{adult} і I_{child} обчислюються за такою самою формулою, що й очікувана тривалість життя при народженні. При цьому X_i означає частку грамотних серед дорослого населення i -тої території в % (для розрахунку I_{adult}) і сукупну частку учнів у % (для розрахунку I_{child}); X_{\max} — максимальне значення обох показників (прийняте на рівні 100 %); X_{\min} — мінімальне значення обох показників (прийняте на рівні 0 %).

Індекс скоригованого реального ВВП ($I_{ВВП}$) на душу населення обчислюється так:

$$I_{inc.} = \frac{\lg x_i - \lg x_{\min}}{\lg x_{\max} - \lg x_{\min}},$$

де x_i — скоригований реальний ВВП у розрахунку на рік (за паритетом купівельної спроможності) на душу населення i -тої території; x_{\max} — максимальне значення показника (прийняте на рівні 40 000 доларів на рік); x_{\min} — мінімальне значення показника (прийняте на рівні 100 доларів на рік).

Отже, показник ІЛР свідчить про те, скільки ще належить зробити державі для досягнення таких цілей: середньої тривалості життя 85 років; повної грамотності населення та суцільного охоплення навчанням молоді; рівня середньорічних доходів на душу населення у розмірі 40 000 доларів за паритетом купівельної спроможності на-

ціональної валюти. Такі цілі тим ближчі, чим ближчим є значення ІЛР до одиниці [2].

Використання ІЛР дає змогу порівнювати результати соціальної політики деяких держав. У 2007 р. рейтинг ІЛР очолили Ісландія, Норвегія та Австралія. До першої десятки країн з найвищим рівнем розвитку людського потенціалу увійшли також Канада, Ірландія, Швеція, Швейцарія, Японія, Нідерланди і Франція.

Україна з ІЛР у 0,788 посідає 76 місце серед 177 країн світу і вважається країною з середнім рівнем людського розвитку. За більшістю показників вона значно відстає від усіх країн-членів ЄС, у тому числі від своїх найближчих сусідів. Так, Угорщина за рівнем людського розвитку посідає 36 місце, Польща — 37, Литва — 43, Естонія — 44, Латвія — 45, Словаччина — 42, Болгарія — 53, Румунія — 60, Білорусь — 64, Росія — 67. І все ж спеціалісти Всесвітнього економічного форуму вважають, що людський капітал може бути головною конкурентною перевагою України.

У табл. 2.28 узагальнено експертні оцінки гранично критичних (порогових) значень інших індикаторів безпеки людського розвитку для розвинених країн та показано їх фактичний стан в Україні.

Таблиця 2.28

Основні індикатори безпеки людського розвитку в Україні

Індикатор безпеки людського розвитку	Гранично критичні значення для розвинених країн	Фактичні значення в Україні в 2008 р.	Динаміка індикатора за 2006–2008 роки	
Сумарний коефіцієнт народжуваності	$\geq 2,15$	1,2	↓	Небезпечна зона
Коефіцієнт старіння населення (частка осіб старше 65 років, %)	≤ 7	У міських поселеннях — 19,1 %, у сільській місцевості — 26,1 %	↓	Небезпечна зона
Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	≥ 75 (70 для Росії)	68,1	↑	Небезпечна зона
Рівень фінансування охорони здоров'я, % від ВВП	≥ 4	3,9; з урахуванням тіньової оплати медичних послуг — 6–8 %	↑	Небезпечна зона

Продовження табл. 2.28

Кількість лікарів на 10 тис. чоловік населення	35	50	↑	Безпечна зона
Обсяг видатків зведеного бюджету на освіту, % до ВВП	≥ 8,3	6,26	↑	Небезпечна зона
Охоплення випускників 9-х класів повною середньою освітою, %	100	99,4	↓	Небезпечна зона
Рівень безробіття (за методологією МОП), %	≤ 10	6,8	↓	Безпечна зона
Децильний коефіцієнт (співвідношення доходів 10 % найбагатших та 10 % найбідніших груп населення)	10:1	7:1; але з урахуванням тіньових доходів 30:1	↓	Небезпечна зона
Частка населення, яке живе на порозі бідності, %	≤ 10	30–40	↓	Небезпечна зона
Частка серед населення людей, які мають доходи нижче прожиткового мінімуму, %	≤ 7	26,4	↓	Небезпечна зона
Відношення середньої заробітної плати до мінімальної, разів	≤ 3	3,6	↑	Небезпечна зона
Відношення мінімальної зарплати до прожиткового мінімуму для працездатної особи, разів	≥ 1	0,81	↑	Небезпечна зона
Відношення середньої зарплати до прожиткового мінімуму, разів	≥ 3	2,4	↓	Небезпечна зона
Рівень «тіньової» (прихованої) зарплати, % від легальної	≤ 20	50	↑	Небезпечна зона

Відношення мінімального розміру пенсії за віком до прожиткового мінімуму, разів	≥ 1,5-2	1,01	↓	Небезпечна зона
Частка населення, яка відносить себе до середнього класу, %	≥60	20,6 %	↑	Небезпечна зона

Основними сферами безпеки людського розвитку, на наш погляд, є: демографічна, у тому числі вітальна безпека; безпека в освітній сфері; безпека зайнятості, у тому числі промислова (виробнича) безпека; безпека у сфері матеріального добробуту.

Демографічна безпека характеризує процеси відтворення населення за його основними структурними елементами у просторовій і часовій визначеності. Забезпечення умов розвитку народонаселення в Концепції національної безпеки України розглядається як один з її пріоритетних національних інтересів.

Для процесів відтворення населення України існують численні загрози:

1) *різке зменшення народжуваності, збільшення смертності і відсутність природного приросту* (табл. 2.29). За останні 10 років українська нація втратила близько 4 млн чол. За прогнозом, розробленим Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України, в 2050 р. в Україні житиме 36 млн чол., за оцінками ООН, — усього 26 млн;

Таблиця 2.29

**Народжуваність, смертність та природний рух населення України
(на 1 000 осіб наявного населення)***

Показник	Рік					
	1959	1970	1979	1989	2001	2008
Кількість народжених	20,9	15,2	14,8	13,3	7,7	11,0
Кількість померлих	7,5	8,8	11,1	11,6	15,3	16,3
Природний приріст населення	13,4	6,4	3,7	1,7	-7,6	-5,3

* Джерело: Держкомстат України.

2) *старіння населення*, наявність тенденцій до «геронтологічної революції» в Україні. За даними перепису 2001 р., через низьку народжуваність частка осіб віком 60 років і старше у міських поселеннях становила 19,1, а в сільській місцевості — 26,1 %;

3) *скорочення тривалості життя як чоловіків, так і жінок*. Для вимірювання цієї тенденції використовується показник середньої тривалості життя при народженні, який вказує на кількість років, яку в середньому належить прожити даному поколінню народжених, якщо протягом усього їх життя при переході з одного віку до іншого рівень смертності між ними дорівнюватиме сучасному рівню смертності населення в окремих вікових групах. Очікувана тривалість життя при народженні в Україні в 2007 р. дорівнювала 66,1 року, у 2008 р. — 68,1 року. Серед пострадянських країн вона нижче тільки в Російській Федерації (64 роки), Казахстані та Туркменістані. В розвинених країнах цей показник дорівнює 78 рокам, а в Іспанії, Австрії, Канаді, Японії, Швеції, Швейцарії, Італії — понад 80 рокам. 29,5 % шістнадцятирічних юнаків і 21,7 % сорокарічних чоловіків не доживають до 60 років — це ознака демографічної катастрофи [3, с. 125]. У той же час склалася парадоксальна ситуація: при такій низькій тривалості життя Україна є однією з «найстаріших» країн світу.

Середню очікувану тривалість життя багатьох фахівців вважають комплексним показником рівня безпеки в суспільстві, який віддзеркалює вплив усіх чинників і загроз тривалості життя: досягнення медицини, соціально-економічний стан суспільства, наявність воєн і воєнних конфліктів, рівень криміногенної обстановки, стан довкілля і под.;

4) *інтенсифікація міграційних процесів* (див. підрозд. 3.4);

5) *значне погіршення стану здоров'я населення України*. Згідно з дослідженнями Держкомстату України, 41,7 % українців оцінюють стан свого здоров'я як добрий, 47,3 % — як задовільний, 11 % — як незадовільний. Найбільш поширеними захворюваннями в Україні є гіпертонія (11,6 % населення), серцеві хвороби (10,0 %), артрити і артози (4,9 %). Спостерігається зростання захворюваності на ВІЛ/СНІД та туберкульоз. У цілому 96 % населення щорічно звертається по медичну допомогу.

Всесвітня організація охорони здоров'я визначає здоров'я як стан повного духовного, фізичного та соціального благополуччя. Здоров'я є однією з найважливіших характеристик якості трудового потенціалу країни, необхідною умовою ефективної праці, підвищення особистого і суспільного добробуту. І саме здоров'ю українське населення віддає незаперечний пріоритет поміж усіх цінностей (93,9 % опитаних) [3, с. 124].

В Україні, на думку фахівців, здоров'я людини залежить: на 50–53 % — від способу життя; на 20 % — від генетичних чинників; на 17–20 % — від стану довкілля; решта — від ефективності системи

охорони здоров'я [4, с. 3]. Збереженню здоров'я українців найбільше загрожують: нераціональне, розбалансоване харчування; поширеність шкідливих звичок серед населення (алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, куріння тощо); погані матеріально-побутові умови; незгоди в родині; відсутність вітальної культури населення (коли людина самостійно дбає про своє здоров'я).

На особливу увагу суспільства потребує стан системи охорони здоров'я. Саме здатність системи охорони здоров'я забезпечувати реалізацію права людини на життя і здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, усунути небезпеки, що загрожують життю та здоров'ю, стало функціонувати за будь-яких несприятливих умов, а також здатність держави до захисту національних інтересів у сфері охорони здоров'я від можливих загроз гарантують *вітальну безпеку* суспільства та держави [5, с. 105–108; 6, с. 51].

Невдале реформування сфери охорони здоров'я, яке мало місце в останні роки, призвело до багатьох негативних наслідків:

- відсутності мотивації лікарів до надання якісних медичних послуг навіть за умови комерціалізації значної частини послуг;

- істотного зменшення послуг із забезпечення профілактики захворювань;

- переходу в приватний сектор аптечної мережі. В Україні працюють 11,2 тис. аптек, із них у державній комунальній власності — лише 2 670;

- залежності вітчизняних лікарів від фармацевтичних ТНК, представники яких підкупають медиків заради виписування рецептів на дорогі імпорتنі ліки, що призводить до загального зростання цін на фармацевтичні препарати. Якщо в 2002 р. населення у приватному порядку купувало ліків на 4,4 млрд грн, то в 2007 р. — на суму близько 12 млрд грн [7, с. 4].

Структурні зміни у галузі охорони здоров'я мають бути зорієнтовані на вирішення як короткострокових, так і довгострокових завдань. До перших належать:

- диверсифікація джерел та збільшення розмірів фінансування галузі. В Україні видатки на охорону здоров'я становлять 3,3 % від ВВП (а з урахуванням тіньової оплати медичних послуг — 6–8 %), у той час як у США — 14 %, Німеччині — 9 %, Японії — 8,3 %, Великій Британії — 5,9 %;

- розроблення низки державних програм за окремими напрямками розвитку медичної галузі, зокрема відновлення системи профілактичної медицини та розвиток сільської медицини;

- популяризація здорового способу життя серед населення;
- підвищення ефективності медичного менеджменту;
- розроблення ефективних заходів щодо контролю за виробництвом, схемами постачання в Україну та реалізацією фармацевтичних препаратів, цінами та якістю ліків.

У довгостроковій перспективі актуальними завданнями держави залишаються запровадження інститутів страхової та сімейної медицини.

Ефективність державних програм у сфері охорони здоров'я має оцінюватися за показниками здоров'я нації.

Безпека людського розвитку в освітній сфері — це спроможність системи освіти забезпечувати реалізацію права людини на одержання загальної та професійної освіти, її здатність до відтворення кваліфікованої робочої сили, а також здатність держави до захисту національних інтересів у сфері освіти від можливих загроз.

Національні економічні інтереси в освітній сфері полягають у тому, аби освіта виконувала покладені на неї функції: набуття, розширення та безперервного оновлення знань; зростання продуктивності праці та індивідуальних доходів працівника; збалансування ринку праці, забезпечення його робочою силою відповідно до змін попиту на працю; соціального захисту працівників від безробіття. За деякими розрахунками, в Україні заробітна плата на 50 %, продуктивність праці — на 32–38 %, кількість винаходів — більш ніж на 50 % залежать від освітньо-професійного рівня зайнятих. При цьому освітні чинники в сукупності на 50–80 % забезпечують позитивну динаміку результатів інноваційної діяльності [8, с. 16–17].

Україна має значні досягнення в освітній сфері. Грамотність дорослого населення України в 2002 р. становила 99,6 %. Сукупна частка учнів серед населення відповідного віку — 84 %. Індекс рівня освіти в Україні дорівнює 0,94 (для порівняння: у Росії — 0,92, Японії і Німеччині — близько 0,95, США і Франції — 0,97, Канаді і Великій Британії — 0,99 [9, с. 569]).

Однак існують явні загрози національним інтересам в освітній галузі. Виокремимо спеціально ті, що стосуються професійної освіти:

1) *погіршення якості професійної освіти* через: недостатнє фінансування освітньої галузі (6,46 % від ВВП у 2008 р. проти 7 % у 2007 р.); застарілу матеріальну базу, відсутність у більшості вищих навчальних закладів (ВНЗ) науково-технічної (НДІ, КБ, дослідних виробництв тощо) та інноваційної інфраструктур (технопарків, технологічних центрів, інкубаторів технологічного бізнесу тощо); низьку заробітну

плату викладачів, які змушені працювати в трьох-чотирьох ВНЗ одночасно, а звідси — неефективну наукову діяльність викладачів ВНЗ: нею реально займаються лише 20 % науково-педагогічних працівників; відтворення і передавання студентам неконкурентних знань; поширення у системі вищої освіти корупції.

При цьому вища професійна освіта в Україні набуває масового характеру. Як підкреслювалося на підсумковій колегії Міністерства освіти і науки України 19 березня 2008 р., «нас уже не розуміють у світі щодо наявності в державі 351 університету, академії, інституту при чисельності населення 46,8 млн осіб, тоді, як Велика Британія з населенням 59,6 млн чол. таких навчальних закладів має 96, Франція, населення якої становить 56,6 млн чол., — 78, Італія з населенням 57,7 млн — 65, Іспанія, при чисельності населення 40 млн, — 56, Польща з населенням 38,6 млн — лише 11» [10, с. 5].

Масовою в Україні стає й юридична освіта. 288 із 904 (тобто майже третина) ВНЗ країни є або юридичними, або мають навчальні підрозділи (факультети, відділення, інститути) з підготовки юридичних кадрів. З них державних — 164, приватних — 124;

2) *несвоєчасне реагування професійної освіти на потреби ринку праці*, що породжує серйозні кваліфікаційні перекоси у сфері зайнятості.

За оцінками Кабінету Міністрів України, дефіцит кваліфікованої робочої сили до 2015 р. сягне 48–54 %. Причому ринок праці на 80 % зацікавлений у висококваліфікованих робітниках: токарях, ливарниках, ковалях, термістах, слюсарях-інструментальниках, фрезерувальниках та ін. Проте в той час, коли на виробництві існує понад 5 тис. професій, професійно-технічні навчальні заклади готують лише з 550.

Не менш серйозні проблеми й у вищій школі. На ринку праці відмічається надлишок юристів, економістів і менеджерів при одночасній катастрофічній нестачі інженерів, хіміків, представників інших технічних спеціальностей. Унаслідок цього після одержання диплому про вищу освіту безробітними стають 70 % випускників [11, с. 17,19]. Частина з них державна служба зайнятості направляє вдруге у вищу або навіть ПТНЗ з метою проходження професійного навчання. Решта змушена погоджуватися на першу пропозицію роботи. Виникає невідповідність одержаного диплома (рівня освіти) і посади, яку обіймає працівник. Сьогодні майже всі продавці, касири, офіціанти, секретарі мають вищу освіту, хоча для таких посад достатньо професійно-технічного навчання. За деякими оцінками, суспільство щороку втра-

час 1,5 млрд грн через нераціональну підготовку фахівців у ВНЗ та 212 млн грн через непотрібність випускників ПТНЗ [12, с. 5].

Можна ставити питання і про знецінення дипломів. Якщо роботодавці підвищують вимоги до освіти працівників без відповідної зміни реальних потреб робочого місця, виникає таке негативне явище, як кваліфікаційна інфляція, або надлишкова освіта [13, с. 100, 117–118]. Наприклад, експрес-опитування 120 українських роботодавців (січень-лютий 2007 р.) показало, що їм не зовсім зрозумілі нові професійні кваліфікації бакалавра та магістра. У 68,0 % випадків вони не можуть пояснити можливе застосування праці фахівців-бакалаврів за більш як 55,0 % напрямками підготовки, зокрема такими, як здоров'я людини, культурологія, менеджмент соціально-культурної діяльності, фотомистецтво, політологія, міжнародні відносини, економічна теорія, міжнародна економіка тощо. Не краща ситуація і з підготовкою магістрів. Для 86,1 % запропонованих у листопаді 2007 р. спеціальностей у проєкті Переліку магістрів (409 із 475) також складно підібрати кваліфікації у вітчизняному та міжнародному професійних стандартах [14, с. 18];

3) *інтенсивна комерціалізація освіти*, свідченням чого є сформована в Україні мережа приватних навчальних закладів, а також надання платних освітніх послуг державними навчальними закладами. Тут знання стають товаром, а їх виробництво та поширення — комерційною діяльністю з метою одержання прибутку. Причому якість освітніх послуг, як правило, не залежить від рівня їх оплати. Навпаки, освітяни, залучені до навчального процесу в приватних навчальних закладах, виявляють зацікавленість у зростанні цін на освітні послуги та прибутків свого навчального закладу, тобто, по суті, стають суб'єктами підприємницької діяльності. Переважають же короткострокові економічні інтереси, про що свідчать зростаюча з року в рік вартість навчання за контрактом, намагання втримати студентів у ВНЗ за принципом «заплатив — нехай учиться»;

4) *включення освіти до сфери інтересів СОТ*. Метою останньої є створення на основі рівності можливостей сприятливих умов для комерційної діяльності будь-якій країні-члену СОТ в інших країнах-членах СОТ в обмін на відкриття внутрішнього ринку. Імпорт і експорт освітніх послуг теж стають предметом торгівлі.

СОТ в рамках Генеральної угоди з торгівлі послугами (ГАТС) передбачає чотири способи одержання вітчизняним споживачем іноземної освітньої послуги:

– вітчизняний споживач здобуває освіту в іноземному ВНЗ, використовуючи сучасні засоби комунікацій і передавання інформації («трансграничний» спосіб);

– вітчизняний споживач виїжджає за кордон і навчається там («споживання за кордоном»);

– іноземний постачальник освітньої послуги без заснування в іншій країні навчального закладу надає освітні послуги шляхом мобільності викладачів («присутність фізичних осіб»);

– іноземний постачальник освітньої послуги створює філії своїх навчальних закладів у країні надання послуги або пропонує франчайзинг навчальних програм («комерційна присутність»). В останньому випадку суттєво прискорюються процеси інтеграції місцевих ВНЗ до світового освітнього простору, поліпшується їх фінансування, з'являється можливість готувати фахівців за сучасними програмами, застосовувати до освіти апробовані в зарубіжних країнах системи менеджменту якості.

І все ж ГАТС, як і інші великі пакети угод СОТ, передбачає пріоритет її норм і правил перед національним законодавством та надання режиму найбільшого сприяння (принцип недискримінації) для іноземних провайдерів послуг. З огляду на це освіта поступово почне розглядатися як послуга, яку потрібно якомога вигідніше продати споживачеві. Це обмежує доступ до освіти для малозабезпечених представників суспільства, передусім молоді, посилює соціальне розшарування, різко звужує конкурентоспроможність молодих працівників на ринку праці в подальшому.

На жаль, дискусій у такому ключі в Україні практично не ведеться. На тлі загальної ейфорії від вступу України до СОТ зміни в освітній сфері не прогнозуються. Російські ж дослідники це роблять уже зараз, указуючи на суттєві суперечності інтернаціоналізації вищої освіти та наслідки цього для конкурентоспроможності національної робочої сили. Серед них — можливе зниження державних інвестицій, які можуть сприйматися іноземними ВНЗ як політика протекціонізму; вплив за кордон частини вітчизняних абітурієнтів, студентів, кваліфікованих викладачів і перспективних молодих випускників; перетворення значної частини вітчизняних ВНЗ на філії іноземних ВНЗ та ін. [15, с. 31, 276–277, 282–292].

З метою нейтралізації наведених загроз пропонуються:

– оновлення матеріально-технічної бази навчальних закладів та їх тісна співпраця з виробництвом;

– розроблення сучасних державних стандартів на професії з урахування реальних потреб економіки;

– створення високоефективної системи професійної орієнтації та інформування економічно активного населення і роботодавців про стан ринку через розроблення ефективною системи моніторингу;

– перехід до моделі випереджувальної освіти, яка формуватиме у випускників самостійність, професійну мобільність, здатність до підприємництва;

– налагодження соціального партнерства між усіма учасниками ринку праці та ринку освітніх послуг щодо організації та фінансування цільової підготовки кадрів у навчальних закладах відповідно до потреб розвитку економіки України;

– прийняття Закону України «Про професійний розвиток персоналу на виробництві», вдосконалення законодавчої бази.

Убезпечити себе від ризиків в освітній сфері шляхом зворотного впливу на ринок освітніх послуг можуть і роботодавці. В Росії вони вже зараз беруть участь:

– у встановленні вимог до компетенцій (розробленні професійних стандартів) випускників ВНЗ за всіма рівнями (ступенями) навчання — бакалавр, спеціаліст, магістр. Аби привести професійну освіту в Росії у відповідність з вимогами реального сектору економіки, у серпні 2006 р. Російська спілка промисловців і підприємців (РСПП) разом з Міністерством освіти і науки РФ заснувала Національне агентство розвитку професійних кваліфікацій, головним завданням якого стало формування професійних стандартів із найбільш затребуваних роботодавцями спеціальностей;

– в освітньому аудиті, професійно-громадській акредитації, складанні незалежних рейтингів ВНЗ та інших формах оцінки якості освіти. Так, РСПП, Загальноросійська громадська організація середнього бізнесу «Ділова Росія» і Загальноросійська громадська організація малого і середнього підприємництва (ОПОРА) уклали угоду про взаємне співробітництво з Агентством із громадського контролю якості освіти і розвитку кар'єри у таких напрямках:

– зміст професійних освітніх програм;

– ефективність застосування освітніх технологій, організація діяльності ВНЗ, включаючи підприємницьку активність;

– рівень освітнього менеджменту, показники стабільності ВНЗ, його конкурентоспроможності на регіональному і міжнародному ринках освітніх послуг;

– виявлення тенденцій і постановка системи розвитку ВНЗ;

– експертиза внутрішньої системи менеджменту якості ВНЗ відповідно до російських та міжнародних вимог;

– оцінка ВНЗ як суб'єкта ринку освітніх послуг (оцінка бізнесу);

– встановлення відповідності освітньої діяльності ВНЗ еталонам і стандартами оцінки якості (міжнародним стандартам якості ISO-9001,

ISO 19796-1, IMS, SCORM; ГОСВПО; рекомендаціям міжнародних освітніх агентств ENQA, INQAAHE, APQN, EFQUEL) [16, с. 34–52].

Безпека зайнятості означає такий стан національної економіки та інститутів ринку праці, за якого забезпечується збалансованість робочої сили та робочих місць у всіх галузях і регіонах країни, є можливість своєчасно реагувати на виклики з боку світових ринків праці.

Національний економічний інтерес у сфері зайнятості та ринку праці полягає у створенні умов для продуктивної зайнятості населення. Остання належить до базових складових Концепції гідної праці, запропонованої Міжнародною організацією праці (МОП) як глобальна мета і стратегія розвитку ринку праці. Іншими словами, зайнятість повинна забезпечувати достатній для гідного прожиття дохід, сталий економічний розвиток і конкурентоспроможність виробництва та країни.

Однак умов для балансу економічних інтересів суб'єктів сучасного вітчизняного ринку праці замало. Це ринок з асиметрично розподіленими правами власності на ресурси і відповідно асиметрією економічної влади та економічного управління. На ньому позиції роботодавців у процесі формування умов «купівлі-продажу» та подальшого використання прав власності на робочу силу значно сильніші, ніж найманих працівників. Роботодавці володіють матеріальними та фінансовими ресурсами, мають змогу створювати робочі місця, а в розпал економічної кризи — диктувати умови купівлі-продажу на ринку праці. Непоодинокими є факти, коли на підприємствах роботодавці не додержуються чинного законодавства, створюють перешкоди або навіть забороняють діяльність профспілок. Крім того, роботодавці та їх об'єднання можуть впливати на органи законодавчої і виконавчої влади, формування соціальної політики, розроблення національного трудового законодавства.

Основними загрозами економічній безпеці України у сфері зайнятості на цей час є:

1) *безробіття*, тобто соціально-економічна ситуація в суспільстві, коли частина економічно активного населення не може знайти роботу, яку вона здатна виконувати, через перевищення пропозиції праці над попитом на неї.

Загроза безробіття може бути спричинена діяльністю кожного із суб'єктів ринку праці. Працівник може втратити роботу внаслідок вибору ним професії, яка згодом виявиться неконкурентоздатною на ринку праці, недостатнього рівня його професійної підготовки, практичних навичок, обсягу знань і вмінь. Роботодавець може обрати

хибну стратегію розвитку підприємства. Держава може надати слабе законодавче та організаційно-економічне забезпечення процесу зайнятості, припуститися помилок у соціальній політиці, несвоєчасно відреагувати на негативні чинники розвитку світової економіки.

Безробіття несе явні збитки для національної економіки. Це:

– відставання фактичного валового національного продукту (ВНП) від потенційного;

– скорочення кількості повноцінних споживачів виробленої продукції, звуження споживчого ринку, поява елементів кризи надвиробництва;

– втрата багатьма безробітними професійних навичок, стереотипів трудової поведінки, що заважає їх поверненню на ринок праці;

– зростання кількості осіб без певного роду занять, молоді, яка не прагне працевлаштовуватися, формування живильного середовища для злочинності, посилення соціального напруження в суспільстві. Науковці підрахували, що збільшення безробіття на 1 % призводить до зростання смертності на 2 %, кількості самогубств — на 4,1 %, а кількості вбивств — на 5,7 %. Зростання безробіття серед молоді на 1 % сприяє збільшенню молодіжної злочинності на 4 % [17, с. 9];

– недоодержання податкових надходжень до державного бюджету при одночасному зростанні витрат на утримання центрів зайнятості та виплат допомоги з безробіття. В економічно розвинених країнах на подолання негативних наслідків безробіття щорічно витрачаються 3–5 % ВВП.

На 1 жовтня 2008 р. рівень зайнятості осіб віком від 15 до 70 років в Україні становив 59,6 %, а працездатного віку — 67,5 %. Рівень безробіття (за методологією МОП) серед економічно активного населення віком 15–70 років оцінювався у 6,2 %, а працездатного віку — 6,8 % та був нижчим порівняно з відповідним періодом 2007 р. (на 6,6 та 7,1 % відповідно). Навантаження незайнятого населення на одне вільне робоче місце дорівнювало трьом особам.

Протягом декількох останніх років рівень безробіття в Україні поступово наближався до його природного рівня і на початку 2008 р. став кращим, ніж у країнах ЄС. Через це науковці почали стверджувати, що проблеми безробіття в макроекономічному значенні цього слова в країні не існує. Натомість з'явилася інша — неможливість укомплектувати вакантні робочі місця через низьку заробітну плату. У 2007 р. у державній службі зайнятості було зареєстровано понад 2,2 млн вакансій, заявлених роботодавцями, і лише 8 % із них пропонували зарплату, вищу за середню в регіоні.

Світова фінансово-економічна криза, яка в 2008 р. охопила всі розвинені економіки, знову зробила проблему безробіття актуальною. Тільки за

першу половину листопада 2008 р. кількість громадян України, які перебувають на обліку в державній службі зайнятості, зросла на 54 тис. Кількість вакансій, навпаки, за той же час скоротилася з 177 тис. до 156 тис. За оцінками експертів, до середини березня 2009 р. у гірничо-металургійному комплексі та хімічній промисловості України очікується скорочення 25–30 % робочих місць, або 150 тис. працівників. У банківській сфері прогнозується звільнення 7–10 % працівників, або 30 тис. [18, с. 14]. Усього ж безробітними можуть стати від 1,7 до 1,9 млн українців. Рівень безробіття, за методологією МОП, може зрости від 7,6 до 8,5 % [19, с. 3];

2) *негативні структурні зрушення в зайнятості населення*. Як свідчать дані табл. 2.30, за дев'ятирічний період економічного зростання в Україні в структурі зайнятих зменшилася частка кваліфікованих працівників і зросла частка працівників низької кваліфікації, що притаманне лише країнам із низьким рівнем економічного розвитку. Тільки там через перенесення низки виробництв із економічно розвинених країн і загалом сировинну орієнтацію економіки відбуваються подібні процеси. Натомість у розвинених країнах стрімко зростає частка професіоналів [3, с. 129].

Таблиця 2.30

Структура зайнятих за кваліфікаційними групами

Кваліфікаційна група	Рік								
	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	7,1	7,1	7,6	7,3	7,1	7,0	7,1	7,3	7,6
Професіонали	13,0	12,9	13,1	12,8	13,3	12,8	12,0	12,2	12,6
Фахівці	15,7	15,0	14,5	13,7	13,8	12,6	12,2	12,0	11,4
Технічні службовці	4,1	4,1	4,1	4,4	4,1	3,8	3,7	3,7	3,5
Працівники сфери обслуговування і торгівлі	10,9	11,3	12,1	12,6	13,2	13,1	13,1	13,2	13,6
Кваліфіковані аграрії	3,1	3,0	2,5	2,3	2,0	1,8	1,7	1,5	1,3
Працівники з інструментом	13,4	13,3	13,3	13,5	13,4	12,4	13,2	12,0	12,6
Робітники з обслуговування, експлуатації та контролю за роботою технологічного устаткування, складальники устаткування та машин	15,8	15,4	14,8	14,7	14,2	13,3	13,1	12,8	12,6
Представники найпростіших професій	16,9	17,7	18,1	18,7	18,8	23,2	24,9	25,4	24,7

Причиною подібних змін у зайнятості в Україні, крім суто демографічних, є відсутність гідних умов праці фахівців на вітчизняних підприємствах і, як наслідок, їх виїзд на роботу за кордон.

Процеси реструктуризації зайнятості посиляться *зі вступом України до СОТ*. За прогнозами вітчизняних фахівців, слід очікувати на скорочення зайнятості у вугільній промисловості, сільському господарстві, м'ясо-молочній промисловості, фармацевтичній промисловості та автомобілебудуванні. Приплив на внутрішній ринок України іноземної продукції змусить вітчизняного виробника, який конкурує за споживача, модернізувати технології, скорочуючи неефективні робочі місця. Навпаки, зайнятість розширятиметься у сфері послуг (зокрема, торгівлі, фінансових послугах, туристичних послугах, послугах зв'язку) і таких виробничих видах діяльності, як будівництво та хімічна промисловість. Проте після подолання наслідків фінансово-економічної кризи можна прогнозувати подальші трудові міграції кваліфікованих працівників у розвинені країни та їх заміщення на українському ринку праці ще більш дешевою іноземною робочою силою. Уникнути цього можна лише розв'язавши проблему якості робочих місць в Україні.

Економічне робоче місце стає привабливим для працівника, якщо забезпечує йому: 1) умови якнайповнішої реалізації його професійних знань, розвиток творчих, інтелектуальних здібностей; 2) можливість інноваційної діяльності, участь у розробленні нової продукції та нових підходів до організації виробництва; 3) доходи відповідно до ступеня корисності і продуктивності його праці; 4) участь у соціальному управлінні підприємством; 5) задоволення своїм соціальним статусом у колективі. Таке робоче місце ми називаємо *соціально-інноваційним* [20, с. 97–105; 21, с. 47–52];

3) *поширення неформальної зайнятості*. Неформальна зайнятість — це трудова діяльність, дозволена чинним законодавством, проте процедура її реєстрації не передбачена або обмежена, а результати (доходи) не враховуються офіційною статистикою (не декларуються) і не підлягають оподаткуванню, що породжує нові загрози і ризики зайнятості.

Чисельність працюючих у неформальному секторі України зростає з 3 млн осіб у 2000 р. до 4,6 млн у 2006 р., тобто більше ніж у 1,5 рази, що становить 22,3 % загальної кількості зайнятого населення. Неформальні трудові відносини найбільш поширені в сільському господарстві, будівництві, торгівлі, переробній промисловості та сфері надання деяких послуг і створюють свої ризики зайнятості [22, с. 3].

Для безпосередніх працівників неформальна зайнятість є нестабільною і нерегулярною; вона здійснюється на досить примітивній техніко-технологічній основі, несумісній з інноваційними засадами, і не гарантує одержання трудових доходів. Така зайнятість позбавляє частину найманих працівників багатьох соціальних прав, передбачених Конституцією України і КЗпП: пенсійного забезпечення, права на допомогу з тимчасової непрацездатності, на оплачувану відпустку, на допомогу з безробіття, на охорону праці тощо. Робота неформально зайнятих працівників не зараховується до трудового стажу.

Зрозуміло, що боротьба за істотне скорочення й обмеження неформальної зайнятості повинна мати комплексний характер і охоплювати заходи як суто економічного, так і адміністративного, соціально-психологічного та виховного характеру;

4) *усталена тенденція до зростання чисельності зайнятих у важких і шкідливих умовах праці.* У добувній промисловості України майже дві третини працюючих зайнято в несприятливих умовах праці, в обробній — майже третина, у будівництві, транспорті та зв'язку — п'ята частина. Досить висока потреба в робочій силі на підприємствах таких «шкідливих» видів діяльності, як видобування вугілля і торфу, металургія та оброблення металу, виробництво коксу та нафтоперероблення [23].

Відсутність належних, безпечних і здорових умов праці часто обертається на нещасні випадки на виробництві. За їх кількістю Україна є лідером в Європі. У 2007 р. на виробництві загинуло 1176 осіб, а рівень загального травматизму становив 18,2 тис. осіб [24, с. 2]. Особливо небезпечною для життєдіяльності працівників є вугільна галузь України: рівень смертельного травматизму в ній склав у 2006 р. 15,6 % від нещасних випадків в інших сферах виробництва [25, с. 32]. За смертністю на шахтах Україна поступається лише Китаю.

Виробничі ризики такого роду тісно пов'язані з поведінкою людей, включених у виробничий процес. Якщо ризик безпосередньо на ринку праці є, як правило, добровільним, то у сфері виробництва переважають недобровільні ризики. Працівник, уклавши угоду про найм, зобов'язаний додержуватися режиму трудового процесу. Людина, яка сама обрала небезпечну професію (шахтар, пожежник, льотчик, монтажник-висотник, каскадер та ін.), змушена ризикувати об'єктивно, підкоряючись вимогам професії. Щоправда, багато з трудових ризиків стандартизовані і передбачені посадовими інструкціями або вимогами з техніки безпеки.

До виробничих ризиків належать також ризик некомпетентності управлінських рішень роботодавця та його менеджерів; ризик непрофесійних дій виконавців роботи; ризик, пов'язаний з незадовільними умовами праці, та ін.

Світова практика напрацювала декілька підходів до забезпечення **промислової (виробничої) безпеки**, компенсації виробничих ризиків та стимулювання кращих умов праці. Це плата за ризик як складова заробітної плати; виплата спеціальних компенсацій працівникам за рахунок державної системи страхування; введення податків на травми, кошти від яких спрямовуються на виплати постраждалим на виробництві;

5) *дискримінація у сфері праці*. Остання означає створення нерівних можливостей на ринку праці для певної групи працівників, які мають однакову продуктивність з іншими працівниками (групова дискримінація), або нерівних можливостей окремим працівникам порівняно з іншими працівниками, які мають аналогічні характеристики якості робочої сили (індивідуальна дискримінація). На думку національного кореспондента МОП В. Костриці, в Україні присутні всі без винятку види дискримінації у сфері праці. Українські роботодавці можуть відмовити в прийомі на роботу, знизити зарплату або звільнити співробітника через вік, стать, стан здоров'я, членство в організації, сексуальну орієнтацію або схильність до певного способу життя [26, с. 34]. За даними Державного департаменту нагляду за додержанням законодавства про працю України, майже 90 % роботодавців України порушують законодавство про працю.

Безпека у сфері матеріального добробуту населення формується за умови реалізації таких національних економічних інтересів: забезпечення постійного зростання рівня життя населення; формування та становлення середнього класу; подолання бідності, недопущення надмірного та необґрунтованого розшарування населення за рівнем матеріальних доходів; забезпечення соціального захисту населення, додержання державних соціальних стандартів та соціальних гарантій. Матеріальний добробут населення одночасно є і результатом продуктивної діяльності, і передумовою та визначальним чинником соціальної диференціації стану здоров'я, освіти та зайнятості населення.

Основними загрозами національній безпеці України у сфері добробуту населення виступають:

1) *низька вартість національної робочої сили, неможливість її повноцінного відтворення*: питома вага витрат на оплату праці та соціальні заходи в загальній структурі операційних витрат підприємств України в 2006 р. становила 7,6 %, що у 3,2 разу менше, ніж матеріальні витрати та в 7,5 разу — ніж витрати на товари та послуги, придбані для перепродажу [27, с. 33]. Українські працівники в цілому обходяться роботодавцям на 30–40 % дешевше, ніж у країнах Центральної і Західної Європи (табл. 2.31).

Основною складовою вартості робочої сили є *заробітна плата*. Невипадково до загальних макроекономічних показників економічної безпеки держави віднесені [28, с. 233]: середня заробітна плата; частка заробітної плати у ВВП; відношення годинних заробітків у промисловості країни до подібних у США; частка заробітної плати у новоствореній вартості; співвідношення мінімальної і середньої заробітної плати. За цими та іншими загальними макроекономічними показниками можуть бути надана загальна характеристика кон'юнктури ринку праці та визначені загрози.

Таблиця 2.31

Середньомісячні витрати роботодавців у розрахунку на одного працівника в деяких країнах ЄС та інших країнах за 2005 р.

Країна	Середньомісячні витрати роботодавців у розрахунку на одного працівника, євро
Словенія	1699
Угорщина	1019
Чехія	949
Польща	808
Естонія	712
Словаччина	620
Литва	545
Латвія	449
Російська Федерація	379
Румунія	365
Україна (дані за 2006 р.)	267
Болгарія	235
Євросоюз (27 країн)	2672

Українські працівники належать до найменш оплачуваних в Європі (табл. 2.32). Частка заробітної плати у ВВП України останніми роками не перевищує 45,7 %, тоді як у більшості країн ЄС цей показник дорівнює 60–65 %.

**Динаміка середньої заробітної плати в країнах Європи,
євро на місяць***

Країна	Рік			
	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Білорусь	125	167	Немає даних	Немає даних
Болгарія	150	166	181	220
Естонія	466	516	594	697
Латвія	314	350	430	566
Литва	333	373	434	525
Польща	501	591	637	711
Російська Федерація	188	243	315	386
Румунія	202	264	326	422
Словенія	1120	1157	1213	1285
Угорщина	578	638	648	736
Україна	89	126	164	195
Чехія	565	639	713	781

* Джерело: Інститут демографії і соціальних досліджень НАН України [29, с. 18; 2, с. 131].

При цьому мають місце численні *ризики найманих працівників у сфері оплати праці*:

– необґрунтованої міжгалузевої та міжрегіональної диференціації заробітної плати. Причому середньомісячна зарплата є на 21,6 — 35,6 % нижчою за середню в цілому по країні в галузях, де працюють найбільш кваліфіковані працівники, — освіті, охороні здоров'я, культурі тощо. Найвищим є рівень зарплати у працівників фінансових установ та авіаційного транспорту (вдвічі перевищує середній по економіці). Зберігається значна диференціація рівня оплати праці за видами економічної діяльності;

– несвоєчасної виплати зарплати. На 1 жовтня 2008 р. загальна сума заборгованості із заробітної плати склала майже 850 млн грн.

Чисельність працівників економічно активних підприємств, яким вчасно не було виплачено заробітну плату, становила близько 265 тис. осіб. На думку відомого російського економіста Р. Капелюшнікова, затримки у виплаті зарплати фактично набули специфічних форм: а) примусового безвідсоткового кредитування працівниками своїх підприємств, за якого строки погашення визначаються самими позичальниками; б) участі працівників у збитках фірми [30, с. 38, 40];
– дискримінації в оплаті праці: в Україні упродовж останнього десятиліття заробітна плата жінок становить у середньому близько 60 % заробітної плати чоловіків;

2) *тінізація заробітної плати*. За оцінками В. Галицького, у 2008 р. поряд із загальним фондом заробітної плати в 310 млрд грн в Україні як мінімум 60 млрд грн виплачуються «в конвертах» [31, с. 4]. Згідно з дослідженнями Державного НДІ інформатизації і моделювання економіки, у 2007 р. середня фактична зарплата становила 4 тис. грн, з яких 1,3 тис. грн — офіційна зарплата, 2,7 тис. грн — середня тіньова зарплата. Галузевий аналіз показує, що у сільському господарстві тіньова зарплата перевищує офіційну в 4,4 разу, промисловості — 3,9 разу, в будівництві — 2,5 разу, у сфері послуг — 1,8 разу [32, с. 34]. За даними Світового банку, розмір прихованої заробітної плати в Україні становить близько 50 % легальної. Між тим у багатьох країнах світу поріг граничного рівня «тіньової» економіки — 20 %.

Тінізація заробітної плати останнім часом перетворилася на серйозну системну загрозу національній безпеці України. Для самих працівників прихована зарплата є нестабільним, нерегулярним і тому ризикованим видом доходу. Вона не враховується системою пенсійного забезпечення, при обчисленні розмірів допомоги з тимчасової непрацездатності, наданні оплачуваної відпустки, допомоги з безробіття тощо.

Відсутність достовірної інформації про стан оплати праці заважає макроекономічному прогнозуванню, розробленню ефективних програм розвитку національної економіки. Держава недоодржує податки, частину яких можна було б спрямувати на розвиток соціальної сфери, що позначається на життєвому рівні всього населення. За наявності в обігу офіційно не облікованих грошових потоків ускладнюється контроль за грошовою масою та її структурою, планування грошової емісії. Зменшення «тіньової оплати» праці в Україні до порога граничного рівня дало б змогу збільшити надходження до місцевих бюджетів на 11 млрд грн, а до фондів соціального страхуван-

ня — на 31 млрд, у тому числі до Пенсійного фонду — на 25 млрд [33, с. 5].

Розв'язанню багатьох проблем у сфері оплати праці може сприяти чітке додержання міжнародних та європейських стандартів, насамперед Європейської Соціальної Хартії (переглянутої) від 3 травня 1996 р. та низки конвенцій МОП, які Україна ратифікувала: Конвенції від 8 червня 1949 р. № 95 про захист заробітної плати та Рекомендації № 85 щодо охорони заробітної плати; Конвенції МОП від 6 червня 1951 р. № 100, яка закріпила принцип рівної оплати праці в разі виконання рівноцінної роботи чоловіками та жінками; Конвенції МОП від 3 червня 1970 р. № 131, яка зобов'язує державу встановлювати мінімальну заробітну плату для всіх найманих працівників; Конвенції МОП № 173 про захист заробітної плати на неплатоспроможних підприємствах та ін.;

3) *бідність населення*, тобто неможливість унаслідок нестачі коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний час.

Основними причинами виникнення та поширення бідності в Україні деякі дослідники називають безробіття, низький рівень оплати праці та пенсійного забезпечення, заборгованості із заробітної плати і соціальних виплат, які мають економічне та кримінальне підґрунтя [2, с. 279]. На наш погляд, слід ураховувати й чинники, які йдуть безпосередньо від працівника, — низьку продуктивність праці, недостатню активність у пошуку нової роботи, яка б забезпечувала вищий рівень трудових доходів, певну інерцію в опануванні нових професій, сподівання на те, що проблему розв'яже держава.

Тим часом бідність — це реальна небезпека погіршення кількісних і якісних показників трудового потенціалу країни, маргіналізації частини населення, різкого розшарування людей за майновим і соціальним цензом, виникнення масових акцій протесту, втрати серйозних важелів економічного розвитку держави. Бідність означає: а) низьку купівельну спроможність населення, а отже, низький сукупний попит та звуження внутрішнього ринку країни; б) обмежені можливості нагромадження населенням грошових заощаджень, тобто скорочення джерел внутрішніх інвестицій.

В Україні з 2001 р. реалізується Стратегія подолання бідності. Розроблено Комплексну програму забезпечення реалізації цієї Стратегії, щороку затверджується план конкретних заходів, спрямованих на подолання бідності, проводиться постійний моніторинг її показників. Існують і регіональні програми подолання бідності. Проте її рівень за структурним критерієм (витрати на харчування становлять

понад 60 % сукупних витрат домогосподарства) знижується дуже повільно і становить нині 59,3 %. Рівень бідності за критерієм калорійності харчування (добовий раціон харчування в середньому на одну особу в домогосподарстві становить менше 2100 ккал) знаходиться на рівні 14,7 %. Скорочується споживання населенням найважливіших продуктів харчування. В 2007 р. 3,9 % громадян України не могли забезпечити навіть достатнє харчування, а 32 % постійно відмовляли собі в найнеобхіднішому, крім харчування [34, с. 4–5]. Зростає рівень бідності сільського населення.

Окремою складовою бідності фахівці називають незадовільні умови проживання населення. Низькі стандарти забезпечення сімей житлом за показниками житлової площі і кількості кімнат на одну особу посилюються не менш серйозною проблемою його якості. Сьогодні 66,4 % міських жителів не мають у своїх квартирах базових зручностей — гарячого водопостачання, ванни або душу, домашнього телефону. В сільській місцевості 84,7 % населення живе у будинках, не обладнаних елементарними зручностями (централізованим газопостачанням, водопроводом та каналізацією). Відсутність таких складових комфортності житла, окремого для кожного типу місцевості, класифікують як позбавлення нормальних житлових умов, а сам поділ цього критерію за типом місцевості — як порушення усіх принципів соціальної справедливості [35, с. 4].

Визначальним чинником підвищення ризику бідності залишається наявність у складі домогосподарства: двох або більше дітей будь-якого віку; хоча б однієї дитини віком до трьох років; принаймні одного безробітного; хоча б однієї особи, старшої 75 років; одночасно хоча б однієї дитини та дорослих осіб пенсійного віку (однієї чи більше). Єдиним чинником, який може позитивно вплинути на ситуацію з бідністю в домогосподарстві, є одержання вищої освіти, принаймні одним із членів домогосподарства [36, с. 141].

Стратегічними напрямками подолання бідності в Україні називають: розвиток зайнятості та ринку праці; підвищення доходів від трудової діяльності; розвиток соціального страхування як запобіжного захисту від втрат доходу; соціальну підтримку найуразливіших верств населення [2, с. 280–281]. Додамо: без активної позиції самих працівників, їх прагнення до продуктивної, високооплачуваної праці, подолання утриманських настроїв проблему не розв'язати;

3) *відсутність середнього класу як соціальної бази успішних ринкових умов.* На відміну від розвинених країн, де середній клас є домінуючою соціальною групою і охоплює 60–90 % населення, в Укра-

їні до середнього класу себе відносять 20,6 % населення, не відносять майже втричі більше — 58,4 %;

4) *збереження тенденції до дохідної нерівності населення, різко-го розширування суспільства за майновим і соціальним статусами.* Для кількісної оцінки диференціації доходів населення застосовують різні методи і показники. Серед них:

– крива Лоренца, яка демонструє ступінь нерівності в розподілі доходів;

– індекс Джині, або коефіцієнт концентрації доходів. Останніми роками він є досить високим і не виявляє чіткої тенденції до зменшення: у 1999 р. він становив в Україні 28,5 %, у 2005 р. — 30,6 %, що вказує на значну нерівномірність у розподілі доходів між окремими групами населення;

– децильний коефіцієнт, який фіксує співвідношення між середніми доходами 10 % найбільш високооплачуваних громадян і середніми доходами 10 % найменш забезпечених. В Україні, за даними Інституту економіки і прогнозування НАН України, децильний коефіцієнт дорівнює 9:1, що відповідає середньосвітовому показнику. Однак з урахуванням тіньових доходів він оцінюється як 30:1. На найбагатшу групу населення припадає чверть загальних прибутків від власності, третина доходів від підприємницької діяльності, 40 % грошових надходжень від використання заощаджень, позик та повернення кредитів [37, с. 16].

З метою стримування невиправданого розширування населення розвинені країни застосовують: цільовий перерозподіл доходів через державний бюджет; контроль за додержанням соціальних державних стандартів (встановленого рівня мінімальної заробітної плати, прожиткового мінімуму тощо); уведення прогресивної шкали оподаткування доходів громадян; виплату адресної допомоги соціально незахищеним верствам населення та інші заходи.

Вживати ці або інші подібні заходи сьогодні доводиться в умовах фінансово-економічної кризи, яка сама по собі серйозно впливає на рівень доходів населення України. Лише за першу декаду жовтня 2008 р. вплив грошової маси з депозитних рахунків української банківської системи становив 6,2 млрд грн. Відбулися погіршення доступу до кредитів, обмеження та нестача готівки, стрімке зростання курсу долара, що позначилося на рівні життя населення. Зниження рівня заробітної плати в майбутньому призведе до зменшення надходжень до бюджетів усіх рівнів, відрахувань до Пенсійного фонду та фондів соціального страхування. Зменшення дохідної частини державного бюджету України поставить під загрозу фінансування соціальних програм.

РОЗДІЛ 3. ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ

3.1. Експортна безпека

Однією з найважливіших структурних частин процесу економічної глобалізації є міжнародна торгівля. Вона являє собою обмін товарами й послугами, внаслідок чого споживачі різних країн мають можливість купувати найкращі товари на світових ринках за оптимальними цінами. Вироблення пріоритетів зовнішньоторговельної політики транзитивних країн можливе лише у контексті глобального процесу, який у зазначеній сфері розвивається на основі постійної боротьби двох тенденцій: меркантилізму та лібералізму.

Глобальним напрямком розвитку зовнішньої торгівлі протягом ХХ–ХХІ століть є лібералізація цієї сфери міжнародних економічних відносин, бо саме вона сприяє розвитку міжнародної спеціалізації, яка ґрунтується на певних економічних перевагах кожної країни. Свобода торгівлі забезпечує розвиток конкуренції, підтримуючи інноваційні процеси, створює умови для масового виробництва в інтересах споживачів.

Під впливом глобалізації економічних процесів, з одного боку, економічна діяльність у кожному окремому регіоні відчуває вплив економічних криз в інших місцях. З другого боку, така взаємозалежність дає можливість окремим підприємцям і країнам послабити негативний вплив економічних спадів шляхом тимчасового використання ресурсів, залучених із інших країн.

Динаміка та особливості зовнішньої торгівлі у післявоєнний період обумовлені дією низки чинників, до яких насамперед належать: наслідки науково-технічної революції, розпад колоніальної системи,

вихід зі стану автаркії колишніх соціалістичних країн і намагання досягти статусу самостійних суб'єктів міжнародної торгівлі, паливно-енергетичні, фінансові та економічні кризи.

Останнім часом різко загострюється конкуренція на світових ринках товарів та послуг, посилюються регіоналізація міжнародної торгівлі та відповідна сегментація єдиного світового ринку. Зростають процеси включення країн у світову економіку та інтернаціоналізації торгівлі, тобто посилюється процес відокремлення міжфірмового товарообміну з метою економії на ринкових транзакціях. Підтвердженням цієї тези може слугувати та обставина, що зростання обсягів міжнародної торгівлі значно випереджає зростання обсягів виробництва. Протягом усього післявоєнного періоду середньорічні темпи росту міжнародної торгівлі товарами у 1,5 разу перевищували світове виробництво.

Але, незважаючи на тенденції до лібералізації зовнішньої торгівлі, що спостерігаються у всьому світі, було б далеким від істини твердження про існування свободи торгівлі в чистому вигляді. Такої свободи просто не існує. Кожна держава на певному етапі свого розвитку і залежно від мети, яку сподівається досягти, використовує як тарифні, так і нетарифні методи протекціонізму для захисту національного виробництва від іноземної конкуренції, збереження робочих місць усередині країни та підвищення зайнятості, створення нових конкурентоспроможних галузей, акумуляції доходів державного бюджету.

Однак слід пам'ятати, що зловживання протекціоністськими заходами негативно позначається на розвиткові виробництв, які базуються на імпортних технологіях, сировині, напівфабрикатах, комплектуючих виробках. Від підвищення мита може виграти в кінцевому рахунку незначна кількість вітчизняних виробників, що стають монополістами і починають виробляти продукцію низької якості і за високими цінами. За таких обставин ті галузі, які захищаються державою від міжнародної конкуренції, втрачають стимули до інноваційної діяльності.

Проводячи курс на інтеграцію у світове господарство і підпорядковуючи зовнішньоторговельну діяльність існуючим у світі нормам і правилам, перехідні суспільства мають урахувати ту обставину, що лібералізація насамперед переслідує мету прискорення структурної перебудови економіки таких суспільств, створення сприятливих умов для збільшення експорту. Тому генеральний напрямок на лібералізацію зовнішньої торгівлі мусить поєднуватися зі збереженням протягом певного періоду селективного захисту окремих галузей.

Глобальний економічний процес, формуючи загальносвітовий економічний простір, одночасно створює умови для посилення загроз економічній безпеці України у сфері зовнішньої торгівлі. Така ситуація

зумовлена причинами як внутрішнього мікро- та макроекономічного характеру, так і зовнішніми. Зазначена найстародавніша форма міжнародних економічних зв'язків є одночасно найвідкритішою сучасному світу і має для України особливе значення з огляду на її масштаби. Розрізняють експортну та імпортну безпеки держави.

Експортна безпека держави полягає в наявності такого стану зовнішньоторговельних відносин країни, коли мінімізуються втрати від експорту і створюються умови для конкурентної експансії держави як виробника високотехнологічної продукції.

Економічні інтереси України як експортера товарів і послуг полягають у такому:

– *оптимізація структури експорту* — відмова від сировинної спрямованості експорту на користь високотехнологічної продукції;

– *регіональна диверсифікація експорту* — багатовекторність експорту, яка полягає в експортній експансії в усі регіони світу і передусім у промислово розвинені країни;

– *забезпечення сучасного рівня маркетингового супроводу експорту* — збирання інформації, проведення досліджень іноземного ринку, прогнозування попиту, організація реклами та збуту товарів.

Перехідні країни СНД недостатньо активно трансформують структуру експорту в напрямку підвищення ефективності зовнішньої торгівлі. Вона залишається неоптимальною зі значною часткою товарів низького ступеня оброблення та сировини. Наприклад, російські фахівці називають такі причини посилення паливно-сировинної спрямованості експорту Росії: скорочення виробничого та інвестиційного потенціалів країни; низький технічний рівень машинобудування; поспішна лібералізація зовнішньоекономічної діяльності. До зовнішніх причин слід віднести розрив коопераційних зв'язків між республіками колишнього Союзу; відсутність або низький ступінь промислового оброблення природної сировини.

Серед країн СНД Білорусь вирізняється значною часткою машинобудування у структурі експорту. Однак питома вага високотехнологічної продукції у промисловому експорті Білорусі у декілька разів нижча, ніж в економічно розвинених країнах. Технологічний рівень продукції (вантажні автомобілі, трактори, холодильники та морозильники, телевізори) не відповідає стандартам якості економіки передових країн. Тому можливості реалізації зазначених товарів обмежуються ринком СНД, головним чином Росією. Незначний обсяг продукції машинобудування експортується у розвинені країни за значно нижчими цінами, ніж у країни СНД, що істотно знижує ефективність експорту.

Україна як експортер має численні загрози економічним інтересам:

1) *сировинна структура експорту*. Україна як складова частина СРСР спеціалізувалася на виробництві високовитратної продукції важкого машинобудування, розвитку військової промисловості, сільського господарства. При цьому енергозбереженню уваги не приділялося. Після здобуття незалежності недоліки такої структури економіки України проявилися у перші роки: ми ввозили товарів більше, ніж продавали. Внаслідок цього тільки у 1997 р. вдалося досягнути позитивного сальдо зовнішньоторговельного балансу, яке останніми роками значно скоротилося.

Незважаючи на те що Україна не належить до числа держав-експортерів паливно-енергетичних ресурсів, характер її експорту має сировинно-напівфабрикатний характер (табл. 3.1). Ця обставина робить її економіку вразливою щодо коливання світових цін і створює загрозу перетворитись у сировинний придаток цивілізованих країн. Так, за стандартною міжнародною торговельною класифікацією 80 % українських експортованих товарів належать до сировинного сектору або напівфабрикатів.

Таблиця 3.1
Товарна структура експорту України, %*

Товарна група	Рік	
	2001 р.	Перша половина 2007 р.
Продукти рослинного походження	4,3	4,3
Продукція харчової промисловості	2,8	3,6
Мінеральні продукти	10,8	9,2
Неблагородні метали та вироби з них	41,3	40,7
Машини, устаткування та механізми (електричні та механічні)	10,5	15,8
Засоби наземного, повітряного та водного транспорту	3,4	1,9
Продукція хімічної та пов'язаних із нею галузей промисловості	9,1	8,6
Текстиль та текстильні вироби	3,8	2,0
Інша продукція	14	13,9

* Розраховано за даними: Статистичний щорічник України. — К. : Техніка, 2002. — С. 361; Статистичний бюлетень. К.: Держкомстат України, 2003. — С. 82–83; 2005. — С. 80–83; Северин, Д. В економіке України / Д. Северин, С. Савельєв, В. Цхведиани. // Бюл. иностр. коммер. інформації. — 2007. — № 109. — С. 2.

Найбільшу експортну виручку Україні дає металургійна промисловість (40,7 %). Останнім часом збільшується експорт продукції машинобудівної галузі. У 2007 р. її частка в структурі українського експорту досягла 15,8 %. Однак зазначена обставина істотно не змінила сировинну спрямованість українського експорту. Таким чином, несприятлива структура економіки України, яка проявилась у спеціалізації нашої держави як сировинного напівфабрикатного регіону, є однією з головних причин неефективної структури експорту;

2) *істотне скорочення обсягу експорту*. Світова економічна криза негативно позначилась на обсягах світового експорту. СОТ оприлюднила доповідь про міжнародну торгівлю за підсумками 2007 р. Її дані невтішні: темпи зростання експорту знизилися на третину, склавши 5,5 % (в абсолютних цифрах — 13,6 трлн дол.). Найбільшою мірою негативна тенденція торкнулася розвинених держав, у першу чергу США, Японії і країн ЄС. Показники імпорту також пішли вниз. Якщо в 2006 р. його приріст сягав 8 %, то в 2007 р. — всього 5,5 %. Найзначніший спад стався у США — вони скоротили імпорт на цілих 4,5 %. В абсолютних цифрах об'єм імпорту в світі склав майже 14 трлн дол.

Однак азійські країни (так звані «тигри») останні декілька років проводять активну політику збільшення обсягів експорту. Крім того, їх керівництво здійснює активні реформи у напрямку зменшення оподаткування, що робить їх привабливішими для міжнародних торговельних компаній. Нарощують свої показники і країни СНД. Частка співдружності у світовій торгівлі досягла найбільшого показника, починаючи з 1990 р. На колишні країни СРСР в 2007 р. припадало 3,74 % світового експорту і 2,7 % імпорту. Подальший розвиток країн СНД можливий за низки умов. Якщо говорити про Україну, то це проведення реформ згідно з умовами СОТ [1];

3) *погіршення регіональної структури експорту*. Наведена ситуація не могла не позначитись на регіональній структурі експорту України. Дані Держкомстату України вказують на завершення тенденції збільшення частки країн СНД (35,5 %), особливо Росії (24,1 %). При цьому продовжує зменшуватися частка європейських країн: за останні 12 місяців вона знизилася на 3,2 % — до 28,6 % (табл. 3.2).

Географічна структура зовнішньої торгівлі українськими товарами, %*

Регіон	Період	
	I півріччя 2007 р.	I півріччя 2008 р.
СНД	37	35,5
Європа	31,8	28,6
Азія	20	23
Африка	6	5,5
Південна та Північна Америка	5,1	7,2
Австралія та інші країни	0,1	0,2

* Джерело: Держкомстат України.

У свою чергу, високі темпи збільшення українських поставок у країни Азії привели до збільшення частки цього континенту до 23 %. Як випливає із табл. 3.2, азійські країни фактично стали одним із ключових ринків збуту українських товарів. Безумовно, це добре з погляду диференціації ринків збуту, але таке збільшення в основному забезпечили поставки в Туреччину (зростання на 51,6 %), у той час як поставки в інші країни, включаючи Китай, украї незначні;

4) *зниження світових цін на предмети експорту*. Обсяг експорту товарів та послуг України за перше півріччя 2008 р. становив 38 223,9 млн дол. США, імпорту — 45 425,8 млн дол. Отже, зовнішньоторговельний оборот держави склав 83 649,7 млн дол. [2, с. 6]. Це значна величина. Вона, з одного боку, свідчить про високі темпи включення економіки країни у світове господарство, а з другого — про надзвичайно велику залежність економічного розвитку від зовнішніх чинників, які можуть справити негативний вплив: за умов значного зниження цін на об'єкти українського експорту виникає загроза значного скорочення темпів економічного зростання, істотні перешкоди на шляху розвитку ефективних зовнішньоекономічних зв'язків можуть мати наслідком застосування тарифних та нетарифних обмежень, несприятливу кон'юнктуру на світових ринках, застосування ембарго, коливання курсів валют та ін.

Для оцінки економічної безпеки експорту використовується система індикаторів з визначенням їх припустимих (порогових) рівнів: коефіцієнт покриття імпорту експортом (відношення між обсягами експорту та імпорту), відношення обсягу експорту до ВВП, питома вага сировинного та низького ступенів перероблення експорту (промисловості) у загальному обсязі експорту товарів (табл. 3.3.).

Оцінка поточного рівня зовнішньоекономічної безпеки*

Показник, одиниця виміру	Порогові значення	Фактичні значення	
		2006 р.	2007 р.
Коефіцієнт покриття імпорту експортом (відношення між обсягами експорту та імпорту)	Не менше 1	0,94	0,89
Відношення обсягу імпорту до ВВП, %	Не більше 50	45,3	46,7
Відношення обсягу експорту до ВВП, %	Не більше 50	42,6	41,5
Частка імпорту у внутрішньому споживанні держави, %	Не більше 30	24,0	25,5
Частка імпорту продовольства у внутрішньому споживанні держави, %	Не більше 25	26,4	27,8
Питома вага сировинного та низького ступенів перероблення експорту (промисловості) у загальному обсязі експорту товарів, %	Не більше 40	53,7	51,6
Питома вага провідної країни-партнера у загальному обсязі зовнішньої торгівлі	Не більше 30	27,6	27,1

* Джерело: [3].

Аналіз індикаторів щодо стану експортної безпеки України в 2007 р. та трьох кварталах 2008 р. дає змогу констатувати зростання загроз втрати позицій держави на міжнародних ринках. Значне скорочення експорту внаслідок падіння попиту на світових ринках та зниження конкурентоспроможності товарів, від'ємне сальдо торгівлі товарами, яке за січень-серпень 2008 р. становило 12 489,1 млн дол. і має тенденцію до зростання [4, с. 6], вкрай негативно позначаються на стані економіки держави, призводять до знецінення національної валюти, зупинки металургійних підприємств, загострюючи соціальні проблеми країни.

Зазначені загрози економічній безпеці держави слід прогнозувати і вживати відповідних заходів щодо запобігання значним втратам у процесі здійснення зовнішньоторговельних операцій. Реалізація цього надзвичайно складного завдання має ґрунтуватись на ретельному дослідженні середовища, в якому окремі країни та регіони взаємодіють на зовнішніх ринках, аби адекватно реагувати на виклики глобалізації. Це середовище характеризується наявністю певних суперечностей, які необхідно враховувати для того, щоб посісти гідне місце у системі міжнародних координат. Найважливіші з них такі:

– між зростаючими темпами регіоналізації і одночасним збільшенням спеціальних заходів захисту національного ринку (антидемп-

пінгове, компенсаційне та спеціальне мито), технічних і санітарних норм та стандартів;

– між тенденцією до ліквідації торговельних бар'єрів, лібералізацією світової торгівлі і домінуванням промислово розвинених країн світу в зовнішній торгівлі;

– між прискореними темпами просування до відкритості зовнішньої торгівлі країн СНД і набагато нижчими темпами перебудови структури економіки;

– між необхідністю використання конкурентних переваг, що ґрунтуються на застосуванні сучасних досягнень науки і техніки, та заснованих на використанні природних ресурсів, домінуючих у багатьох країнах світу.

Захист економічної безпеки України у сфері експорту вимагає активізації роботи щодо гармонізації українського законодавства з міжнародним. Слід зазначити, що, незважаючи на значну законодавчу роботу в цьому напрямку, спостерігається відчутне відставання адаптації українського законодавства до законодавства ЄС і гармонізації національних стандартів з міжнародними та європейськими. Відомо, що процес лібералізації сучасної міжнародної торгівлі активізується одночасно із застосуванням зовнішньоторговельного протекціонізму при підвищенні ролі спеціальних заходів захисту національного ринку (антидемпінгове, компенсаційне та спеціальне мито), технічних і санітарних норм та стандартів, обсяг і значення яких зростає

На сьогодні із 2,5 тис. європейських і міжнародних стандартів, необхідних для впровадження технічних регламентів, що розроблені на основі європейських директив, прийнято менше третини гармонізованих стандартів [4, с. 5]. Така ситуація не дозволяє вітчизняним товарам відповідати сучасним вимогам світового ринку і негативно позначається на їх конкурентоспроможності. Отже, протягом трьох років необхідно виконати удвічі більший обсяг роботи щодо гармонізації, ніж за сім попередніх років.

Голова Держспоживстандарту України Лариса Лосюк зазначила: «...окремі галузі української промисловості за технічними та технологічними показниками не готові до випуску продукції відповідно до вимог міжнародних стандартів, норм і правил. Але для цього необхідні інвестиції у виробництво та оновлення технологій. Через це підприємства не виявляють зацікавленості у фінансовій підтримці з розроблення прогресивних стандартів, крім того, в Україні товаровиробники не виконують вимоги національних стандартів» [5, с. 5].

Тому не випадково з причин невідповідності стандартам виникають проблеми експорту української м'ясної та молочної продукції в Росію, зернових у країни, що розвиваються, або олії на світові ринки.

Серед чинників, що не сприяють підвищенню конкурентоспроможності українських товарів, слід відмітити насамперед застарілу технологію виробничих процесів, яка не дає змоги перейти на енергота матеріалозаощаджуючий типи виробництва. У структурі витрат на виробництво української економіки матеріальна складова становить надзвичайно високу цифру — 57,4 %. У промисловості матеріаломісткість досягла 70, 2 %. В Україні неприпустимо низька ефективність використання енергоносіїв. Енергомісткість українського ВВП у 2–3 рази вища, ніж у промислово розвинених країнах.

Якщо оновлення й удосконалення обладнання і технологій як чинник підвищення конкурентоспроможності товарів та послуг — проблема переважно мікроекономічного характеру, то перехід на відновлювальні джерела енергії (ВДЕ) значною мірою залежить від енергетичної політики держави. Наразі в розвиток альтернативних енергетичних джерел провідні країни світу вкладають значні бюджетні кошти. Наприклад, Німеччина на розроблення нових технологій з використання ВДЕ щорічно витрачає 90 млн дол., Японія — 120 млн, США — 230 млн. [6, с. 8].

Сучасна вітрова енергетика високими темпами розвивається не тільки в європейських країнах, а й у США. До 2012 р. половина нових потужностей, які вводять в експлуатацію в американській енергетиці, припадатиме на вітрові турбіни. Унаслідок цього до 2020 р. за допомогою вітру в країні вироблятиметься 15 % від усієї електроенергії. Важливо й те, що виділення під вітрові турбіни площі майже у 10 соток може принести в США дохід у 10 тис. дол. на рік, тоді як відведення такої площі під кукурудзу з метою виробництва біоетанолу — лише 300 дол. [7, с. 9]. Останніми роками посилюється увага до застосування сонячних батарей.

На кількісні та якісні характеристики експорту України негативно впливає відсутність ефективної програми підтримки експорту в країні, яка, на наш погляд, мала б містити такі методи активізації експорту:

- забезпечення державної підтримки експорту наукомісткої продукції;
- застосування міжнародно-політичних методів: організація переговорів у міжнародних організаціях із метою забезпечення сприятливих умов для експортерів;

– розвиток міжнародної маркетингової діяльності, спрямованої насамперед на просування національної продукції на світові ринки шляхом активного застосування реклами, пропагандистської роботи та інших методів, що інформують іноземного споживача про якість національних товарів та їх переваги порівняно з аналогічними товарами конкурентів;

– інформаційне забезпечення експортерів. Вони повинні знати усі чинники зовнішнього середовища своїх фірм з метою застосування наукових методів ціноутворення під впливом певних чинників;

– створення системи страхування експортних ризиків з метою забезпечення стабільності підприємств на світових ринках;

– наявність податкових пільг на експорт та відповідне митне регулювання;

– створення сприятливого інвестиційного клімату з метою залучення як внутрішніх, так і зовнішніх джерел інвестування в наукомісткі виробництва, які здатні створити конкурентоспроможну продукцію з високим ступенем оброблення;

– розроблення на основі міжнародного досвіду механізму надання цільових кредитів у національній валюті іноземним державам для закупівлі ними вітчизняної продукції машинобудування. Це сприятиме експорту продукції, розширенню ринків збуту.

Аналізуючи макроекономічні та мікроекономічні чинники, що впливають на конкурентоспроможність товарів, треба враховувати ту обставину, що нині у світовій практиці відбувається перехід від використання порівняльних переваг, що полягають в існуванні низьких витрат на робочу силу та природні ресурси, до конкурентних переваг, що ґрунтуються на розвиненому інституціональному середовищі, нових організаційно-інституціональних формах, інноваційних процесах, передових товарах і технологіях.

Більш того, із плином часу, особливо за умов переходу від індустріальної до постіндустріальної економіки, чинники, що раніше визначали високу конкурентоспроможність компаній, перетворилися на свою протилежність і починають негативно впливати на конкурентні позиції. З огляду на зазначені обставини здійснити прорив на міжнародні ринки наша країна зможе тільки на основі державної підтримки експорту машинобудування та інших галузей з високим рівнем оброблення виробів.

З цією метою в Державному бюджеті України на 2008 р. передбачалося збільшення витрат на розвиток космічної галузі в 5,8 разу, літакобудівної галузі в 1,8 разу порівняно з 2007 р. [9, с. 4,5]. Здій-

снюватиметься також додаткове фінансування суднобудівної галузі. Істотно збільшуються кошти і державна кредитна підтримка, спрямовані на розвиток аграрного сектору, зокрема тваринництва.

Відомо, що в сучасних умовах лідерство на світових ринках може ґрунтуватися тільки на самостійно завойованих передових позиціях в інноваційній сфері. Саме тому слід розвивати теорію і практику інноваційного маркетингу — вивчення і формування ринкового попиту на інновації і управління їх розробленням та реалізацією на основі одержаної інформації. Найважливіша відмінність інноваційного маркетингу від його інших видів полягає у тому, що він ґрунтується на виборі найбільш платоспроможних споживачів із незадоволеними потребами, а не продукту, який необхідно продати. Інноваційний маркетинг орієнтується на здійснення нових проектів, що потребують значних початкових витрат і комплексного оновлення виробництва.

Україна і колишні республіки СРСР стикаються зі значними перешкодами у підвищенні конкурентоспроможності, оскільки не мають розвинутої системи міжнародного маркетингу. Тому вдосконалення системи маркетингового супроводу експорту є одним із засобів розв'язання суперечностей, притаманних зовнішній торгівлі транзитивних країн. Слід зазначити, що міжнародна маркетингова діяльність не передбачає використання якихось цілком нових принципів. Залишаються чинними загальні основи постановки завдань, вибір цільових ринків, визначення маркетингової стратегії (позиції), формування комплексу заходів маркетингу та проведення маркетингового контролю. Однак відмінності між країнами можуть бути настільки значними, що ця обставина вимагатиме перегляду багатьох фундаментальних уявлень про реакції людей на заходи маркетингу.

Наведені заходи сприятимуть оптимізації структури українського експорту, що дасть змогу поліпшити зовнішньоторговельний баланс і запобігти загрози перетворення держави в постачальника сировини на міжнародні ринки.

3.2. Імпортна безпека

Стан і динаміка зовнішньоторговельних операцій України та інших країн протягом останніх десятиріч значною мірою визначались якістю державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Слід відмітити, що, проводячи політику протекціонізму або фритре-

держави щодо зовнішньої торгівлі, завжди треба враховувати насамперед інтереси своєї країни та соціально-економічні наслідки відповідної політики, а також ступінь готовності країни до здійснення певних заходів, спрямованих на відкритість економіки. На жаль, зовнішньоторговельна політика України не вирізнялась оригінальністю порівняно з іншими республіками колишнього Союзу і була далекою від оптимальності, що негативно позначилося на темпах економічного зростання.

Наприклад, наприкінці 1992 р. в Україні були введені високе експортне мито і майже нульове імпорнтне. Низьке імпорнтне мито відкрило внутрішній ринок України для неякісних продовольчих і промислових товарів польського і турецького виробництва. Український споживач за умов низьких доходів віддавав перевагу хоча і неякісним, але дешевим імпорнтним товарам порівняно з вітчизняними. Скорочення попиту призвело до падіння виробництва вітчизняних товарів. Таким чином, недосконала зовнішньоторговельна політика негативно вплинула на розвиток тих галузей вітчизняної промисловості, які безпосередньо працюють на задоволення потреб людини.

Згодом у зовнішню торгівлю стали вводитися елементи протекціонізму. Але усунення майже всіх бар'єрів на шляху іноземних товарів, що надходили в Україну, знизило конкурентоспроможність вітчизняних товарів, погіршило стан економічної безпеки країни. Тому, починаючи з 1995 р., у країні предметно займаються питаннями тарифного і нетарифного регулювання імпорту.

За роки незалежності зроблені кроки до збільшення відкритості України зовнішньому світу. Однак процес розбудови зовнішньоекономічних зв'язків відбувається досить суперечливо, з величезними труднощами. Це пояснюється не тільки внутрішніми соціально-економічними проблемами, а й зовнішньоекономічними чинниками. За умови глобальної лібералізації зовнішньої торгівлі, вступу України до СОТ та євроінтеграційних прагнень особливої гостроти набуває **імпорнтна безпека держави**. Вона полягає в досягненні такого стану зовнішньоторговельних відносин, який передбачає заміну сировинного характеру імпорту його інноваційно-інвестиційним спрямуванням.

Імпорнтна безпека України реалізується через такі інтереси:

– *диверсифікація джерел постачання енергоресурсів* — багатовекторність, наявність значної кількості країн-постачальників ресурсів, яка виключає можливість негативного впливу монопольного джерела на економічний розвиток країни-споживача;

– використання відновлювальних технологій енергозабезпечення — застосування енергетичних ресурсів природи: вітру, сонця, рослинного світу для виробництва електроенергії, біоетанолу та інших відновлювальних ресурсів;

– розвиток імпортозамінних галузей — виробництво одягу, взуття, домотехніки, тобто таких товарів, якими економіка країни здатна забезпечити своїх громадян, не імпортуючи їх із-за кордону;

– інноваційно-інвестиційне спрямування імпорту — структура імпорту характеризується домінуванням високотехнологічних товарів, які здатні прискорити структурну перебудову економіки країни імпорту.

Реалізація зазначених інтересів стикається з певними проблемами, що провокують загрози імпортній безпеці. До основних загроз національній економіці України у сфері імпортової діяльності належать:

1) *значне перевищення імпорту над експортом*. Останніми роками імпорт в Україну перевищує експортні надходження. За дев'ять місяців 2008 р. імпорт товарів збільшився порівняно з аналогічним періодом 2007 р. у 1,6 разу і становив 59 366,3 млн дол., товарний експорт зріс тільки на 48,5 %. Така ситуація пояснюється не тільки високими темпами зростання імпорту та обмеженими можливостями збільшення експорту, динамікою світових цін на нафту та природний газ. Імпорт окремих споживчих товарів зростає з метою скорочення інфляції за умов недостатньої внутрішньої пропозиції цих товарів

Це стосується, наприклад, продовольчого та автомобільного ринків. У Держкомстаті України повідомляють, що негативне saldo зовнішньої торгівлі продемонстрували три товарні групи: енергетичні матеріали (9,8757 млрд дол.), автомобілі (5,21 млрд дол.) і механічне обладнання (2,984 млрд дол.). Ця тенденція зумовлена значним збільшенням споживчого попиту українського населення внаслідок підвищення реальних доходів, реконструкцією та модернізацією багатьох підприємств, які потребують імпорту машин і обладнання, тобто імпорт орієнтується на антиінфляційні та інвестиційні потреби.

Одночасно подібна практика при її тривалому застосуванні становить загрозу вітчизняному бізнесу, бо знижує конкурентоспроможність українських товарів. Отже, збільшення імпорту товарів, якими країна здатна забезпечити власне населення, має бути обмеженим у часі. За цей час необхідно створити всі умови для розвитку імпортозамінного типу економічного зростання. Актуальність цього за-

вдання зумовлена тією обставиною, що в 2007 р. в структурі українського імпорту 30,4 % припадало на продукцію машинобудування. Зазначена величина вперше перевищила питому вагу енергоносіїв в імпорті країни [2, с. 7];

2) *надзвичайно висока залежність економіки України від зовнішніх джерел постачання енергоресурсів*. Частка енергоресурсів в імпорті України перевищує 30 %. Це стосується насамперед природного газу, поставки якого у 2007 р. зросли на 54,6 %, що пояснюється попитом на нього з боку енергомістких експортних галузей — металургії та важкого машинобудування. Таким чином, спостерігається залежність імпорту від структури експорту [4, с. 3].

У загальному обсязі споживання первинної енергії Україною 60 % припадає на нафту і газ, з них 40–45 % становить газ. Маючи власний видобуток нафти і газового конденсату в обсязі, який не покриває 20 % мінімальної потреби, Україна імпортує 74,5 % нафти і газу. Таке становище призводить до загрози енергетичній безпеці держави. Світовий досвід показує, що при імпорті понад 30 % енергоресурсів втрачається незалежність у здійсненні економічної політики держави [5, с. 11–12].

НБУ констатує погіршення структури імпорту в першому кварталі 2008 р. Скорочується імпорт нафти і збільшується імпорт готових нафтопродуктів. Також у статті «Машини і устаткування» збільшується частка легкових автомобілів. На сьогодні в Україні продається більше автомобілів на душу населення, ніж у Російській Федерації;

3) *відсутність диверсифікованого постачання ресурсів з-за кордону*. Відомо, що головним торговельним партнером України є Росія. Останнім часом спостерігалися позитивні зрушення у структурі торгівлі України з цією державою. В 2007 р. російський експорт виріс на 8,9 % — до 16,3 млрд дол., а імпорт із України на 44,2 % — до 13,3 млрд дол. Міністерство економічного розвитку РФ констатує вповільнення темпів збільшення російського експорту в Україну і зростаючу активність українських експортерів. «У цілому підсумки зовнішньої торгівлі між Росією й Україною свідчать про збереження тенденції до вповільнення темпів розвитку російського експорту в Україну при зростаючій активності українських експортерів», — говорить в матеріалах МЕРТ. Загальний товарообіг між Росією й Україною порівняно з 2006 р. збільшився на 22,4 % і склав майже 30 млрд дол.

Проте Росія є більш значущим партнером для України, її частка в сумарному товарообігу становить 29 %. Частка України в загально-

му товарообігу Росії в 2007 р. склала 5,5 %. Україна є п'ятим за величиною торговельним партнером Росії після Німеччини, Нідерландів, Китаю та Італії і першим у СНД, випереджаючи Білорусь. Тобто, залежність економіки України від Росії є набагато більшою, ніж російської від української.

Більше половини російського експорту в Україну, як і раніше, репрезентовано мінеральними продуктами, хоча їх частка поступово скорочується. Значними темпами збільшується експорт металів і виробів з них: у 2007 р. він підвищив свою питому вагу до 12,6 % із 10,7 %. Поставки машин, устаткування та транспортних засобів поступають до групи металів за темпами зростання, стабільно зберігаючи свою частку в експорті на рівні 19 %. Значні темпи зростання (33 %) демонструє продукція хімічної промисловості.

У структурі експорту товарів із України в Росію поставки металів і виробів з них склали 36,4 %, машини, устаткування і транспортні засоби — 33,5 %. Експорт продовольчих товарів і сільгоспсировини в 2007 р. збільшився більш ніж у півтора рази і становив близько 10 %; частка хімічної продукції склала 9,5 %, мінеральних продуктів — 3,3 %. У 2007 р. певний вплив на показники російсько-українського товарообігу справило підвищення цін на експортовані РФ енергоносії, зокрема на природний газ. У цьому зв'язку спостерігається збільшення собівартості українських товарів основних імпортерських груп [3].

Очікується, що за показниками експорту Росія буде основним торговельним партнером України, чий товарні надходження складуть близько третини всього імпорту країни. Отже, залишається надзвичайно високою залежність економіки України від постачання енергоресурсів із одного джерела.

Успадкована Україною енергомістка структура економіки, недостатня забезпеченість власними ресурсами та залежність від розвитку технологічної кооперації широко використовується монопольними постачальниками для нав'язування нерівноправних умов зовнішньої торгівлі. Вони активізують зусилля щодо втягування нашої держави у систему не завжди вигідного для її економічних інтересів регіонального товарообміну [1, с. 76].

До цього можна додати, що монополізм імпортера часто супроводжується його намаганням забезпечити вигідні саме для нього умови реалізації корпоративних прав при здійсненні інвестиційних проектів. Така ситуація не сприяє проведенню незалежної зовнішньоекономічної політики України, спрямованої на інтеграцію у світове господарство.

Країни-постачальники енергоносіїв усвідомлюють, що наявність стратегічно важливих ресурсів дає їм змогу істотно впливати на світову економіку і зовнішню політику. Так, згідно з офіційною енергетичною стратегією Російської Федерації «потужний енергетичний сектор — це інструмент для проведення її внутрішньої і зовнішньої політики» і «роль країни на світових енергетичних ринках значною мірою визначає її геополітичний вплив» [6, с. 8].

Сутність зазначеної позиції щодо місії енергетичного сектору була відверто сформульована головою «Газпрому» О. Міллером у виступі перед послами країн ЄС у квітні 2006 р.: «Регулювання із єдиного центру умов видобутку, транспортування, підземного зберігання та продажу» [7, с. 1]. Однак така позиція і наміри світового домінування суперечать практиці міжнародних відносин, що склалися в ЄС, і не відповідає економічним та політичним інтересам держав-імпортерів російських енергоносіїв.

Саме тому, усвідомлюючи загрозу власним економічним інтересам унаслідок великих обсягів імпорту енергоносіїв переважно із одного джерела, європейські країни, які значною мірою або цілком залежать від постачання російського газу шукають шляхи диверсифікації, збільшуючи у перспективі використання енергоресурсів Кавказу та Середньої Азії. Більше того, 10 січня 2007 р. Єврокомісія подала Європейській Раді документ «Енергетична політика для Європи», в якому увагу сконцентровано на «зовнішній вразливості» — «прогресуючій концентрації вуглеводневих запасів у декількох руках», «дискримінації і зловживаннями з боку монополістів, домінуючій залежності низки держав-членів від єдиного постачальника». Було зроблено висновок щодо неприпустимості подальшого збереження такої ситуації [8].

У березні 2007 р. Європейська Рада ухвалила План дій, включивши до нього більшість рекомендацій Єврокомісії та додавши ще більш жорсткі методи регулювання. Серед них — необхідність відповідальних дій щодо впливу на внутрішні ринки вертикально інтегрованих енергетичних компаній із третіх країн та утвердження принципів взаємної вигоди в торговельних відносинах [9]. Єврокомісія пропонує ЄС висунути вимоги щодо необхідності демонополізації компаній, які планують вкладати капітал в енергетичну інфраструктуру ЄС. Під тиском цих вимог «Газпром» буде змушений змінити свою структуру, аби уникнути заборони на вкладання капіталу в енергетичну інфраструктуру ЄС;

4) *прояви негативних наслідків вступу України в СОТ.* Норми і правила СОТ створили для України нове організаційно-правове

середовище функціонування, яке також матиме неоднозначні соціально-економічні наслідки. СОТ забезпечує рівні та сприятливі умови для комерційної діяльності в іноземних державах в обмін на відкриття їх ринків для міжнародної конкуренції. Як позначиться ця конкуренція насамперед на експорті та імпорті України? Щодо імпорту, то вступ у СОТ, створення зони вільної торгівлі можуть привести до серйозних проблем в електронній, автомобільній, авіаційній, легкій промисловості, суднобудуванні, АПК, інших галузях. Може погіршитися становище банків, транспортних, страхових та інвестиційних компаній.

Зі вступом у СОТ вже склалася дуже загрозлива ситуація у вітчизняному виробництві сільгосптехніки. В умовах більшої відкритості митно-торговельних кордонів значно збільшився імпорт цієї продукції. Якщо у 2004 р. українські аграрії закупили іноземної сільгосптехніки на 459 млн дол., 2007 р. — на 1,275 млрд дол., то тільки за вісім місяців 2008 р. — на 1,956 млрд. Іноземні сільгоспмашини поки ще мають кращу якість і відомі у світі бренди. Тому машинно-тракторний парк поповнюється іноземними комбайнами і тракторами. Однак більше половини імпортованої техніки для потреб села репрезентовано машинами, що вже були у використанні. Наприклад, лише за шість місяців 2008 р. було придбано 4 тис. таких комбайнів з 7 тис. імпортованих [11, с. 8].

Структура експорту перехідних країн, як уже зазначалося, є далекою від оптимальної. Найближчим часом вона не може змінитися на краще внаслідок значного зношення обладнання та низьких темпів запровадження досягнень НТР у виробництво. Отже, сподіватися на істотне збільшення експорту за таких умов не доводиться.

Головні індикатори імпоротної безпеки за 2007 р. відображено в табл. 3.3.

Для зменшення залежності від постачання іноземних енергетичних ресурсів Україна прагне знизити імпорт енергоносіїв на 12 % до 2030 р. за рахунок розширення вітчизняної вугільної промисловості. З цієї метою передбачається перейти на нову модель фінансування галузі, яка включає надання державних гарантій на залучення кредитних ресурсів з виплатою відсотків із державного бюджету, значне збільшення державних та приватних інвестицій у вугільну галузь [10, с. 4–5].

Держава також повинна розробити комплексну програму енергозбереження, яка, крім інвестування імпортозамінних виробників енергоресурсів, включала б і систему податкових пільг, і застосуван-

ня безвідсоткових кредитів для підприємств, які розробляють і використовують енергозаощаджувальні технології. Крім того, слід розробити систему нормативів щодо споживання різних видів енергоносіїв, заохочення до їх збереження і застосування додаткової плати за понаднормативне використання. Зазначені заходи дозволять істотно скоротити залежність України від імпорту енергоносіїв, досягти позитивного торговельного сальдо, тобто забезпечити міжнародну безпеку держави.

До методів нетарифного регулювання належать ліцензування, квотування та сертифікація товарів, що імпортуються. Останній метод потребує особливої уваги, оскільки його застосування вносить багато суперечностей і непорозумінь у відносини нашої держави та міжнародних організацій. Товари, що ввозяться на територію України, повинні відповідати технічним, фармакологічним, санітарним, ветеринарним, фітосанітарним та екологічним стандартам і вимогам, установленим законодавством України.

Право кожної країни на запровадження таких технічних бар'єрів на шляху неякісної продукції визнає ГАТТ / СОТ із метою охорони життя, здоров'я, безпеки майна громадян. Основи державної системи стандартизації та суміжних видів діяльності (сертифікації, акредитації, метрології та регулювання діяльності Держстандарту, інших міністерств та відомств, що здійснюють технічне регулювання) містяться у більш ніж 40 законодавчих актах. Серед них — Закони України «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про санітарно-епідемічне благополуччя населення», «Про захист прав споживачів», «Про охорону праці», «Про дорожній рух», «Про стандартизацію», декрет Кабінету Міністрів «Про стандартизацію та сертифікацію».

Саме нетарифне, технічне регулювання ринку не дозволяє перетворити український ринок на звалище неякісної й небезпечної продукції, забракованої в інших країнах. Щомісяця органи сертифікації відмовляють у виданні сертифікатів на десятки партій небезпечної продукції: від дитячого харчування до електропобутових виробів, від медичної техніки до кранів. Адже ринок України приваблює велику кількість ділків тіньової економіки, які торгують фальсифікованою продукцією.

Для запобігання таким негативним явищам Україна активізує міжнародне співробітництво у сфері стандартизації. Так, згідно із Законом України від 17 травня 2001 р. № 2408 — III «Про стандартизацію», центральний орган виконавчої влади у сфері стандартизації представляє інтереси України у міжнародних організаціях із стандар-

тизації, вживає заходів щодо адаптації законодавства України у сфері стандартизації до законодавства Європейського Союзу, здійснює співробітництво в цій сфері з відповідними органами інших країн, приймає рішення про приєднання до міжнародних (регіональних) систем стандартизації, укладає договори про співробітництво та здійснення робіт у сфері стандартизації.

Таким чином, процес лібералізації сучасної міжнародної торгівлі активізується одночасно із застосуванням зовнішньоторговельного протекціонізму при підвищенні ролі спеціальних заходів захисту національного ринку (антидемпінгове, компенсаційне та спеціальне мито), технічних і санітарних норм та стандартів, обсяг і значення яких зростають. Політика вільної торгівлі, яка проводиться без урахування особливостей певного етапу економічного розвитку держави, особливо в умовах трансформаційних перетворень, може поглибити гостроту соціально-економічних проблем держави. Досить коротка історія розвитку зовнішньої торгівлі України вже продемонструвала як позитивні, так, і на жаль, негативні сторони впровадження вільної торгівлі.

Розуміючи всю складність процесу інтегрування України в європейські структури, ЄС дає змогу нашій державі відкривати свої ринки поступово і селективно, чим необхідно скористатися з максимальною результативністю.

3.3. Безпека у сфері міжнародного руху капіталу

Вивезення капіталу являє собою вилучення частки капіталу певної держави і переміщення його у виробництво або обіг іншої держави з метою одержання прибутку та інших вигод. Наслідком вивезення капіталу є створення зустрічного потоку капіталу у вигляді доходів, які повертаються на батьківщину.

Іноземне інвестування — це сфера життєдіяльності держави, яка значною мірою забезпечує соціально-економічний прогрес країни, впливає на темпи економічного зростання і визначає її міжнародний статус. Іноземні інвестиції значно пом'якшують соціальні негаразди перехідного періоду транзитивних держав, сприяють підвищенню конкурентоспроможності країн на основі розвитку високих технологій. Як свідчить світовий досвід, останнє у свою чергу є чинником успішного залучення ПІІ.

Сама можливість вивезення капіталу виникає при його надлишковому нагромадженні в країні-донорі. Одночасно у багатьох країнах

існує первісна потреба в капіталах. Особливо це стосується країн, які переживають циклічні та структурні кризи, здійснюють перехід до ринкової економіки. Спонукальним мотивом для вивезення капіталу є різниця у витратах виробництва в країні-донорі та країні-реципієнті. Капітал часто спрямовується туди, де можна знайти більш дешеву робочу силу та сировину.

Однак іноземні філії ТНК користуються особливими перевагами, зумовленими не тільки скороченням внутрішньозаводських витрат, а й тим, що тягар витрат на дослідження та проектування, а також значна частина загальних витрат (реклама і под.) лягає переважно на материнську фірму як постійні витрати, притаманні великому підприємству. Прибутки ТНК збільшуються і завдяки використанню об'єктів інтелектуальної власності. Утворення інтегрованих груп у вигляді ТНК дає змогу не тільки скорочувати витрати виробництва, а й проводити відповідну економічну стратегію, яка передбачає завоювання домінуючих позицій на ринку іноземних країн. Наприклад, іноземна філія ТНК може продавати у короткостроковому періоді продукцію за цінами, які навіть не покривають витрат. Однак у цілому, в масштабах усієї інтеграційної групи прибутки є значними і повертаються до материнської фірми.

В умовах глобалізації ТНК збільшили простір для розміщення капіталу і стали надзвичайно розбірливими у виборі країни-реципієнта, тобто вимогливо підходять до оцінки інвестиційного клімату в країні базування. З проведенням ринкового реформування економік країн, що розвиваються, та постсоціалістичних країн посилюється конкуренція на ринку капіталів. За таких умов для залучення іноземного капіталу країни вже не обмежуються тільки здійсненням ліберальної політики регулювання іноземних інвестицій, застосовуючи цілеспрямовані, стимулюючі заходи.

Світовий досвід не залишає сумнівів щодо можливостей іноземного капіталу позитивно впливати на економічний розвиток будь-якої держави. Іноземний капітал значною мірою забезпечив економічне зростання як промислово розвинених країн, так і нових індустриальних держав, бо сприяв створенню конкурентоспроможного експортного капіталу та розвитку наукомістких галузей.

На початку етапу міжнародної економічної інтеграції у перші післявоєнні роки головний потік інвестицій спрямовується головним чином із США як у розвинені країни, так і в такі, що розвиваються. Але, починаючи із середини 50-х років ХХ ст., спочатку Велика Британія і Франція, а потім Німеччина і Японія перетворилися на значних

експортерів капіталу спершу в країни третього світу, а згодом і у промислово розвинені країни. З другої половини ХХ ст. експорт капіталу безперервно зростає високими темпами, що перевищують темпи зростання зовнішньої торгівлі.

Як відмічено в новій доповіді ЮНКТАД «World Investments Report 2007», приплив ПІІ в цілому в світі в 2006 р. зріс на 38 % і склав 1 306 млрд дол. За даними ЮНКТАД, відплив ПІІ в 2006 р. збільшився на 45 % і склав 1 216 млрд дол. Значна частина транскордонних інвестицій здійснювалася приватними ТНК. На початок 2006 р. у світі функціонувало 78 тис. материнських компаній, які мали 780 тис. іноземних філій з персоналом 63,8 млн чол. [1, с. 1].

На промислово розвинені країни припадає 65,5 % валових ПІІ. Протягом останнього десятиріччя роль країн ОЕСР як провідних донорів ПІІ підвищилася унаслідок значних позитивних сальдо платіжних балансів за поточними операціями, що спонукає країни регіону реінвестувати кошти за кордоном.

Конкуренція за залучення ПІІ на міжнародних ринках капіталів вимагає від національних урядів запровадження спеціальних сприятливих умов для діяльності іноземних інвесторів. У цілому останні вважають привабливими східноєвропейські країни через наявність у них дешевої, але кваліфікованої робочої сили, багатих природних ресурсів, довгостроковий потенціал ринку, наближеність до ринку ЄС.

У свою чергу, залучаючи іноземних інвесторів, країни з перехідною економікою, як правило, розраховують на такі наслідки:

- зменшення дефіциту платіжного балансу;
- розв'язання проблеми дефіциту фінансових ресурсів для розвитку економіки і фінансування структурної перебудови;
- збільшення обсягів виробництва, створення новітніх експортно-орієнтованих виробництв;
- збільшення внутрішнього попиту на товари виробничого призначення;
- зростання доходів бюджету, підприємців та населення;
- зменшення потреби в імпорті; впровадження нових технологій виробництва, ввезення та освоєння нової техніки та устаткування;
- активізація конкуренції на внутрішньому ринку, диверсифікація та вдосконалення методів і форм конкуренції;
- впровадження сучасних методів управління, здобуття нових знань у сферах маркетингу, менеджменту, збагачення кадрового потенціалу управлінського та фахового персоналу, підвищення правової та управлінської культури ведення бізнесу;

– прискорення розвитку слабкорозвинених територій (з цією метою може застосовуватися механізм спеціальних економічних зон та територій пріоритетного розвитку);

– полегшення інтеграції країни до міжнародного співтовариства.

Однак асиметрія, притаманна глобальній економіці, з усією повнотою проявляється у сфері міжнародного руху капіталу, викликаючи необхідність вживати заходів щодо забезпечення економічної безпеки держави при залученні іноземних інвестицій.

Отже, *безпека України у сфері міжнародного руху капіталу* — це така організація використання іноземного капіталу, яка дає змогу забезпечити модернізацію виробництва і створити умови для зовнішньоекономічної експансії держави.

Економічні інтереси України щодо міжнародного руху капіталу полягають у такому:

– стимулювання процесу залучення іноземного капіталу;

– недопущення значної зовнішньої заборгованості при зростанні обсягів залученого іноземного капіталу;

– спрямування іноземних інвестицій на розвиток пріоритетних галузей;

– максимальне забезпечення самостійності у формуванні національної економічної політики при використанні кредитів міжнародних фінансових організацій;

– забезпечення рівномірного територіального розподілу іноземних інвестицій;

– активізація корпоративної форми інтеграції у світове господарство.

Реалізація зазначених інтересів України у сфері міжнародного руху капіталу вимагає зростання обсягів і темпів припливу капіталу з-за кордону. При потребі в іноземних інвестиціях від 140 млрд до 200 млрд дол. США, необхідних для структурної перебудови, Україна за роки незалежності станом на 1 січня 2008 р. одержала 29,5 млрд дол. ПІІ. Обсяг прямих інвестицій із України в економіку країн світу на 1 січня 2008 р. становить 6,2 млрд дол. Зазначені інвестиції з України здійснено в 52 країни світу. Переважна їх частка (94, 0 %) спрямована до Кіпру [2, с. 6].

Порівняння залучення ПІІ у різних країнах показує, що рівень інвестування в Україну ще дуже незначний. Наприклад, рекордними темпами розвивається процес іноземного інвестування у Китаї, де обсяг іноземних інвестицій за останні 20 років перевищив 600 млрд

дол. Протягом останніх років щорічний приплив ПІІ становив 50–60 млрд дол. Державні засоби масової інформації Китаю переконані, що протягом 2006–2010 рр. країна залучить близько 100 млрд дол. ПІІ [3, с. 5].

В Україні на одну особу припадає 636, 5 дол. США. Це у 17–18 разів менше, ніж у Чехії або Угорщині та в 7 разів менше, ніж у Литві. Відношення нагромаджених іноземних інвестицій до ВВП в Україні становить 4 %, у Чехії та Угорщині — близько 50 %, у Литві — 35 % [4, с. 7]. Отже, в нашій країні спостерігається суперечність між потенціалом виробництва та можливостями його інвестування із іноземних джерел.

Причини доволі скромних успіхів України в залученні іноземних інвестицій загальновідомі. Головні з них — гіпертрофована бюрократизація економіки, що живить корупцію, і недосконалість інноваційно-інвестиційного законодавства. Проте Україна із часом інтенсивно залучатиме ПІІ внаслідок переорієнтації системи державного регулювання на практичне використання науково-технічного потенціалу, зміцнення внутрішніх зв'язків у науково-технічному секторі.

Для іноземних капіталів, товарів і послуг Україна становить значний ринок збуту. Для порівняння: в ЄС три чверті країн налічують менш 10 млн населення. А Україна з 46,2 млн населення є найбільшим європейським ринком. Іноземного інвестора мусить привабити й той факт, що на території країни складаються більш низькі витрати виробництва, що дозволяють одержувати значний прибуток або маржу в фінансовому та банківському секторах. ПІІ повинні спрямовуватися на досягнення ефективної структури економіки в цілому та експорт, зокрема, розширення внутрішнього ринку, розвиток енерго- і матеріалозберігаючих технологій та інновацій.

Створюючи сприятливий інвестиційний клімат для іноземних інвестицій, слід брати до уваги загрози, які містить ця форма міжнародних економічних зв'язків:

1) *посилення залежності економіки від іноземного капіталу*. Значні загрози можуть створювати ПІІ. Передусім це стосується інвестицій у підприємства, які здійснюють переважно експортне виробництво в рамках схем виробничої кооперації ТНК. Погіршення світової економічної кон'юнктури вестиме до згорання цих виробництв незалежно від економічного становища усередині країни. ТНК байдуже ставляться до економічного комплексу країни в цілому і орієнтуються на включення у систему міжнародного розподілу праці лише високоприбуткових сегментів економіки. Наслідком такого підходу

є занепад менш дохідних галузей економіки, що посилює структурні диспропорції та конфлікт інтересів у національній економіці між рівнями підприємства, регіону та національної економіки. Небезпечними у цьому сенсі є також виробництва, які повністю забезпечуються імпортними комплектуючими і не мають ні власних технологій, ні можливості диверсифікувати джерела постачання.

Одним із важливих аспектів державної політики є забезпечення національного виробництва у зв'язку із залученням у країну ПШ. Тут завжди існує небезпека так званого «ефекту витіснення», який може мати дві форми.

Перша форма пов'язана з тим, що вітчизняні товаровиробники не витримують конкуренції з іноземними суб'єктами господарювання, пропонуючи продукцію більш низької якості та за вищою ціною. Друга форма витіснення національного виробника полягає в тому, що філії ТНК залучають фінансові та інші ресурси, позбавляючи доступу до них вітчизняні компанії. За таких умов підтримати власних виробників і захистити їх інтереси може тільки держава. Отже, обов'язком держави є здійснення постійного контролю за процесами ціноутворення у філіях іноземних фірм та їх материнських компаніях, злиття та поглинання фірм, а також обмеження доступу іноземців до місцевого фінансового ринку.

Відомо, що низькі стандарти екологічних вимог до підприємств, які застосовуються у країнах, що розвиваються, а також у державах із перехідною економікою, є однією з вагомих спонукальних причин переведення туди ресурсомістких та екологічно «брудних» виробництв, навіть з урахуванням усіх соціально-економічних та юридичних перепон у підприємницькій діяльності, які там існують. У зв'язку з цим міжнародна спільнота часто обвинувачує ТНК у тому, що вони зловживають ліберальним режимом екологічного контролю у менш розвинених країнах. Але й приймаючі країни підлягають критиці з боку міжнародних екологічних організацій за те, що використовують недосконалість свого природоохоронного законодавства для заохочення іноземних інвесторів.

Таким чином, для країн-імпортерів іноземний капітал стає джерелом індустріального розвитку, але одночасно існує небезпека сировинної спеціалізації цих країн, зокрема України, економічної та політичної залежності від постачальників капіталу, погіршенні платіжного балансу.

При значному впливі капіталу із країни також проявляються суперечності: з одного боку, вивезення капіталу сприяє розширенню товарного експорту й збільшенню доходів від іноземних інвестицій,

а з другого — експорт капіталу може позбавити господарство необхідних для структурної перебудови коштів, загальмувати темпи економічного розвитку та погіршити його платіжний баланс. З метою усунення суперечності, притаманної вивезенню капіталу, що проявляються у країн-експортерів, уряди час від часу застосовують обмеження експорту капіталу.

Зазначена суперечність проявлялась ще на етапі інтернаціоналізації в умовах чистого ринку (вільної конкуренції). У цей період, незважаючи на свої незначні масштаби, вивезення капіталу відбувалося у трьох різних напрямках: у промислово розвинені країни (європейські або США) або в колонії, які заселялися вихідцями з цих країн, наприклад, у Канаду; у колоніальні країни, наприклад, в Індію; у слаборозвинені, хоча формально незалежні країни, наприклад, в Аргентину. Після Другої світової війни значно зростає потреба в іноземному капіталі через прискорення темпів економічного розвитку в промислово розвинених державах та індустріалізацію, яка відбувається у багатьох країнах, що розвиваються;

2) *обмеження свободи використання кредитів, наданих міжнародними фінансовими організаціями, що унеможливорює процес формування незалежної національної економічної політики.* Аналіз головних напрямків участі міжнародних фінансових інститутів у процесі реформування української економіки дозволяє стверджувати, що їх проекти спрямовані на розвиток і модернізацію пріоритетних життєво важливих галузей та суб'єктів господарювання. Кредити міжнародних фінансових організацій надаються на вигідних, прийнятних умовах. Однак у багатьох країнах із перехідною економікою, включаючи Україну, з усією повнотою проявилась суперечність між створеними міжнародними організаціями вигідними умовами надання кредитів та жорсткою регламентацією напрямків їх використання.

Але за наявності переконливої аргументації і прикладів успішної реалізації певних спільних проектів можна знайти компромісне розв'язання цієї суперечності і наполягати на власному варіанті вирішення тих чи інших завдань. Надмірна увага з боку міжнародних фінансових організацій до напрямків та наслідків наданих ними позик пояснюється досить частими фактами їх неефективного використання у країнах-реципієнтах. На жаль, Україна не може похвалитися тим, що іноземні кредити завжди спрямовуються за їх призначенням, а їх використання досягає поставленої мети;

3) *посилення нерівномірності розвитку регіонів України.* Найбільшу кількість іноземних інвестицій в Україні одержали Київ,

Дніпропетровська, Київська, Запорізька, Донецька, Одеська, Львівська, Харківська області та Автономна Республіка Крим. На їх підприємства припадає 78,5 % обсягу ПІІ. Саме таке спрямування інвестицій пояснюється значною кількістю приватизованих підприємств у зазначених регіонах, добре розвинутою транспортною інфраструктурою, наявністю промислово розвинених підприємств металургійного, машинобудівного комплексів, хімічної промисловості. Слід відзначити, що у п'ятій частині міст і половині сільських районів країни не було залучено жодної іноземної інвестиції.

Отже, у процесі залучення ПІІ до нашої країни проявилась суперечність між необхідністю рівномірного розвитку регіонів на основі стимулювання інвестиційного процесу та акумуляцією залученого іноземного капіталу в незначній кількості великих міст. Суб'єктами іноземного інвестування в Україні часто виступають ТНК, фірми, які не витримали конкуренції у своїх країнах, підприємства з обмеженими фінансовими можливостями, які розраховують на швидку окупність авансованого капіталу в галузі внутрішньої торгівлі, фінансовій сфері та легкій промисловості країни-реципієнта. Однак українська економіка потребує інвестицій, спрямованих на досягнення ефективної структури економіки в цілому і експорту зокрема, розширення внутрішнього ринку, розвиток енерго- і матеріалозаощаджувальних технологій та інновацій;

4) *втрата управління фінансами держави*. Останніми роками відбулися такі позитивні зміни у структурі ПІІ: скорочується частка неvirобничого майна (меблі, комп'ютери, офісне обладнання) в іноземному інвестуванні; збільшується частка інвестицій у вигляді ВКВ; зростає обсяг реінвестицій. Це свідчить про наміри іноземних інвесторів закріпитися на українському ринку на тривалий строк; серед іноземних інвесторів зростає частка тих, кому повністю належить підприємство; одночасно скоротилася частка спільних підприємств з участю як іноземних, так і українських підприємств.

Однак у першому кварталі 2008 р. істотно зріс валовий зовнішній борг України який станом на 1 квітня становив 92, 5 млрд дол. США, з яких 77 млрд, або 83,3 %, — заборгованість приватних секторів економіки [5, с. 5]. З урахуванням сучасної світової економічної кон'юнктури подальше нарощування зовнішніх зобов'язань може привести до небезпечних наслідків.

Викликає занепокоєння й та обставина, що 40 % банківської системи України належать іноземному капіталу. Така ситуація скорочує можливості управління національними фінансами;

5) *високі темпи зростання віртуального фінансового капіталу в світовій економіці*. Відокремленим сектором світової економіки, що має більшу доходність порівняно з реальним сектором, відволікає частину виробничого капіталу, створює віртуальні гроші та кредитні обов'язки, стають глобальні фінанси [6, с. 443–444]. Глобальний фінансовий простір створює умови для економічного зростання через дію низки тенденцій:

- зростання темпів концентрації фінансового і промислового капіталів, збільшення кількості їх злиття;
- зниження значення монетарних чинників у формуванні валютних курсів і зростання руху капіталу;
- виконання фондовими ринками головної структуроутворюючої ролі у фінансовому секторі;
- зміна структури інструментів фінансового ринку — зростання частки інструментів-титулів реального сектору: корпоративних цінних паперів та їх похідних;
- посилення взаємозалежності фінансових і реальних секторів економіки [7, с. 83–84].

Отже, гроші набувають певного символічного значення. Вони стають не стільки багатством або засобом платежу, скільки символом статусу та інструментом управління світом. Прогрес такого капіталу збігається з процесами глобалізації, які супроводжуються розвитком різних мереж та інформаційних технологій, що в свою чергу стимулює віртуалізацію фінансового капіталу (існування його в комп'ютерних мережах) [8, с. 210]. Віртуальний фінансовий капітал відірваний від матеріального виробництва. Він існує у сфері трансакцій, має свій особливий зміст, а саме: є принципово мобільнішим у часі та просторі порівняно з іншими формами капіталу; має зв'язок з конкретним суб'єктом, конкретним станом в соціальному просторі-часі лише за формою власності та може змінювати свого власника швидко і часто, що й постійно здійснюється на фінансових ринках.

Постійне збільшення швидкості фінансових потоків унаслідок розвитку систем електронних трансакцій, наявність у розвинених країнах значного фіктивного капіталу у вигляді цінних паперів, які не мають реального забезпечення, уможливають значні «припливи» і «відпливи» спекулятивних капіталів та дають підстави й надалі очікувати на посилення загроз економічній безпеці держави внаслідок дії цього чинника.

Таким чином, хоча віртуальний капітал-гроші як світова супермережа може бути приватизований обмеженим колом приватних осіб,

він цілком не може контролюватися ними, що зумовлено неорганізованістю та наявністю суперечностей у колі власників корпоративно-мережевого ринку.

Отже, принцип класичної економіки «гроші-товар-гроші» замінюється віртуальною формулою «гроші-гроші», що забезпечує виникнення феномену фінансоміки.

Відбувається інтернаціоналізація фінансової сфери, яка розгортається у трьох основних напрямках: 1) інтернаціоналізація фінансових послуг з проникненням в економіку країн, що розвиваються, іноземних банків та інших фінансових установ; 2) зростання міжнародних потоків акціонерного капіталу з урахуванням ПІІ, обсяг яких останнім часом був більше, ніж потоки боргових обов'язків; 3) посилення потоків боргових обов'язків, головними індикаторами яких є рівні відсоткових ставок і валютні курси;

б) *значні масштаби нелегального вивезення капіталу.* Особливе значення для фінансової глобалізації має переміщення грошового капіталу із країни в країну. Вивезення капіталу за межі національних кордонів є найпотужнішим чинником поглиблення фінансової глобалізації, зближення рівнів розвитку різних країн, створення атмосфери взаємної довіри і поваги інтересів у міжнародному середовищі. Слід зазначити, що експорт капіталу можливий лише за наявності в господарстві країни-експортера значних грошових заощаджень (нагромаджень), які здатні трансформуватися в капітал як для внутрішніх, так і для зовнішніх інвестицій. Без створення солідних вільних фінансових ресурсів у певному колі країн фінансова глобалізація розвиватися не може [9].

Науковці Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України пропонують розглядати проблему втечі капіталу в двох аспектах. «По-перше, капітали, які вилучено із знекровленої економіки країни, починаючи з моменту проголошення незалежності, вимірюються по-справжньому величезними показниками. Процес вивезення капіталу з території держави відбувався різними шляхами, які аж ніяк не можна назвати легальними. Існують різні оцінки обсягів втечі капіталів протягом років незалежності, але найбільш поширений порядок оцінки загального обсягу втрачених грошово-фінансових ресурсів приблизно дорівнює двом десяткам мільярдів доларів.

По-друге, під втечею капіталу з України можна розуміти більш широкі за своєю природою процеси згортання підприємницької діяльності, зокрема й іноземними структурами, які вивозять за межі

держави не лише отриманий прибуток, а й вилучають кошти із статутних фондів» [10, с. 468].

Втеча капіталу в умовах обмеження внутрішніх джерел його нагромадження становить значну загрозу економічній безпеці держави. Вивозячи капітал за національні кордони, його власники керуються такими мотивами:

а) зниження собівартості та підвищення конкурентоспроможності продукції внаслідок диверсифікації виробництва, збільшення ефективності корпорації та економії на масштабах, раціоналізація окремих операцій, зменшення податкового навантаження;

б) здобуття доступу до природних чи людських ресурсів для надійного забезпечення власного виробництва;

в) подолання імпорتنих бар'єрів та завоювання нових ринків збуту своєї продукції, здобуття контролю над цими ринками, диверсифікація форм конкурентної боротьби на них;

г) завоювання перспективно вигідної позиції відносно джерел ресурсів, ринків збуту, ресурсних потоків тощо, в тому числі з метою створення підґрунтя для здійснення політичного впливу на країну-реципієнта на державному рівні;

г) досягнення мети економічного знищення реальних або потенційних конкурентів.

Визначальний вплив на міжнародний рух капіталів справляють показники прибутковості активів, у які здійснюються вкладення.

О. Білорус, О. Зернецька, О. Скаленко, Д. Лук'яненко та інші науковці зазначають, що в умовах глобалізації економіки все більш поширеними стають ідеї зміцнення симбіозу національних та міжнародної фінансових систем, відповідно до яких передбачається:

– більш ефективний контроль над економічною політикою окремих країн на основі принципів максимальної відкритості та доступності відповідної макроекономічної та фінансової інформації;

– моніторинг тенденцій в економічних відносинах між країнами окремих регіонів;

– створення більш ефективних механізмів задля врегулювання проблем, пов'язаних із заборгованістю на мікрорівні економічного життя, зокрема прийняття більш досконалих законів про банкрутство на національному рівні;

– послідовна, обґрунтована та точно вивірена політика лібералізації руху капіталів, яка повинна забезпечити розширення доступу на міжнародний ринок капіталів багатьом країнам;

– краща взаємодія національних та міжнародних інститутів кредитно-фінансової політики;

– посилення кредитної та стабілізаційної потужності міжнародних фінансових організацій, у тому числі сумарного обсягу їх фінансових ресурсів [10, с. 464].

Глобалізація фінансової системи зумовила те, що відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансування тероризму перестали бути проблемами для окремої країни. Боротьба із цим злом є міжнародною проблемою, яка вимагає застосування сучасних і ефективних методів. На ефективності співпраці усіх органів, що залучені до сфери боротьби з відмиванням коштів, насамперед правоохоронного напрямку, наголошують міжнародні організації, зокрема Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Група з розроблення фінансових заходів боротьби з відмиванням «брудних» грошей (FATF), міжнародна асоціація фінансових розвідок світу — Група «Егмонт».

Правовою основою національної системи боротьби з відмиванням «брудних» грошей став Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом».

Національна система протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, має два рівні.

Перший рівень — фінансові посередники: банки, страхові установи, професійні учасники ринку цінних паперів, інвестиційні фонди, біржі та ін. Вони зобов'язані ідентифікувати тих своїх клієнтів, які здійснюють операції, що викликають підозру, виявляти й реєструвати такі операції, а також оперативного повідомляти про них уповноважений орган.

Другий рівень — регулятори ринків фінансових послуг: НБУ, Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України і Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг, які здійснюють регулювання і нагляд за тим, як фінансові посередники виконують вимоги законодавства у сфері боротьби з відмиванням злочинних доходів.

Центром, який забезпечує нагромадження, зберігання та аналіз інформації про фінансові операції, що викликають підозру, а також за наявності достатніх підстав надає відповідні матеріали правоохоронним органам, визначено Державний комітет фінансового моніторингу України. Він оперативного збирає, обробляє та аналізує інформацію, яка надходить від фінансових посередників, обмінюється інформацією з підрозділами фінансової розвідки інших країн, а також розробляє методологію виявлення схем відмивання коштів, здобутих злочинним шляхом [11].

У табл. 3.4 наведено індикатори безпеки України у сфері міжнародного руху капіталу.

Таблиця 3.4.

Індикатори безпеки України у сфері міжнародного руху капіталу

Показник, одиниця виміру	Порогові значення	Фактичні значення	
		2006 р.	2007 р.
Відношення чистого приросту прямих іноземних інвестицій до ВВП, %	5–10	4,15	5,58
Відношення обсягу державного зовнішнього боргу до ВВП, %	Не більше 25	11,75	9,81
Відношення валового боргу до експорту, %	Не більше 165	11,3	132

Отже, проникнення до національної економіки іноземного капіталу може спричинити неоднозначні наслідки, створюючи низку загроз національній економічній безпеці країни-реципієнта. Слід особливо наголосити на тому, що у переважній більшості випадків ці загрози не є умисними, а випливають з реалізації основної цільової функції іноземної інвестиції — забезпечення максимальної прибутковості використання активів. Загрози зумовлені й особливістю інвестицій. Тому, незважаючи на загальну тенденцію до лібералізації руху капіталів, національне законодавство навіть у найбільш відкритих для іноземного капіталу країнах зберігає положення, що передбачають контроль за залученням ПІІ в економіку та їх подальшим рухом. Аналогічна ситуація спостерігається й при укладенні багато- і двосторонніх угод щодо руху капіталу між окремими країнами. Такі угоди гарантують іноземному капіталу вільний доступ до місцевих ринків, але жодна сторона не відмовляється від контролю над ПІІ.

Розв'язати суперечності, притаманні руху іноземного капіталу в Україні, забезпечивши таким чином економічну безпеку щодо цієї важливої форми міжнародних економічних зв'язків, можливо шляхом створення оптимального інвестиційного клімату, спрямованого на використання іноземного інвестування для реалізації першочергових соціально-економічних завдань економічної політики держави. Оптимізація інвестиційного клімату в Україні має відбуватися за такими напрямками:

– обов'язкове виконання міжнародно-правових зобов'язань України щодо двосторонніх міжнародних угод про взаємний захист інвестицій;

- широке запровадження такого методу іноземного інвестування, як концесія;
- створення умов для залучення іноземних банків у процес інвестування;
- посилення контролю за використанням кредитів, наданих під гарантію держави;
- застосування цілеспрямованих стимулюючих заходів щодо забезпечення інноваційного характеру іноземного інвестування;
- створення преференцій для іноземного венчурного капіталу.

3.4. Безпека у процесі міжнародної трудової міграції

Міжнародна міграція робочої сили — це переміщення працездатного населення із одних держав до інших на певний строк з метою вступу в трудові відносини з роботодавцями в іншій країні. Характерними ознаками міжнародної трудової міграції є добровільність, тимчасовість та економічна доцільність.

Трудова міграція може бути викликана різними чинниками — політико-правовими, воєнними, релігійними, етнічними, національними, расовими, родинними, екологічними та ін. Однак більшість науковців визнають її економічне походження, пов'язуючи його з істотними регіональними (національними) відмінностями у попиті та пропозиції робочої сили, умовах праці і підприємницької діяльності, рівні заробітної плати, рівні життя тощо. 33 млн із 36 млн чол., які залишили свою батьківщину в 1990–2005 рр., емігрували в промислово розвинені країни — США, Канаду, Австралію, західноєвропейські країни, а також країни з високими доходами від продажу нафти та інтенсивним економічним зростанням (Саудівська Аравія, Бахрейн, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати).

Міжнародна трудова еміграція є формою мобільності й українських працівників. Утім, оцінити її розміри доволі важко. В доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини називається цифра — 5 млн трудових мігрантів, за даними ОЕСР — 4,8 млн, а за експертними оцінками Інституту народознавства НАН України за кордоном на заробітках працює 4,5 млн українців. Фахівці Міністерства праці та соціальної політики України оцінюють трудову міграцію тільки в країни ЄС на рівні 2,7 млн чол.

Відзначається значна асиметричність у розподілі українських мігрантів за країнами світу. Найбільше з них працюють у Росії —

2 млн, США та Італії — 500 тис., Польщі — понад 450 тис., Іспанії — 250 тис., Чехії — 200 тис. Водночас спостерігаються часткове повернення мігрантів в Україну, переважно із Греції та Португалії, та переїзд із цих країн до інших [1, с. 15].

Безпека країни у сфері міжнародної трудової міграції означає такий стан економіки країни в цілому та національного ринку праці зокрема, який гарантує економічно активному (працевдатному) населенню можливість працевлаштування за бажаного рівня заробітної плати та гідних умов праці, що робить недоцільним переміщення робочої сили за кордон.

Стан і наслідки міжнародної трудової міграції оцінюються за допомогою низки статистичних показників (табл. 3.5). Спеціальних методик визначення їх порогових, гранично критичних значень поки що не існує. Однак усі показники можуть використовуватися для обґрунтування рівня економічної безпеки країни.

Таблиця 3.5

Показники економічної безпеки держави у сфері міжнародної трудової міграції

Показник	Спосіб розрахунку
Рівень трудової еміграції	(Чисельність трудових мігрантів) / (загальна чисельність економічно активного населення країни) × 100 %
Рівень трудової імміграції	(Чисельність трудових іммігрантів) / (загальна чисельність економічно активного населення країни) × 100 %
Сальдо міграції	Різниця між припливом і відпливом мігрантів у певний регіон
Співвідношення прибулих і вибулих	Чисельність іммігрантів / чисельність емігрантів
Економічні втрати від зовнішньої міграції економічно активного населення країни	$L_{\text{еміграція}} = S_x^{\text{см}} \times E_x \times W_x,$ де $S_x^{\text{см}}$ — чисельність емігрантів відповідної вікової категорії, осіб; E_x — рівень економічної активності за віковими групами; W_x — повікова продуктивність праці, грн
Економічні втрати у період адаптації мігрантів (до нових умов праці, проживання, соціальної сфери, суспільних відносин)	$L_{\text{імміграція}} = S_x^{\text{ім}} \times E_x \times (W_x / 2),$ де $S_x^{\text{ім}}$ — чисельність іммігрантів відповідної вікової категорії, осіб; E_x — рівень економічної активності за віковими групами; W_x — повікова продуктивність праці, грн

Економічні втрати від скорочення віддачі від інвестицій у людський капітал	Витрати на дошкільну та шкільну освіту на одну дитину за рік; витрати держави на вищу освіту на одну людину за рік
Співвідношення розмірів середніх виплат до держбюджету, зроблених громадянином країни та трудовим іммігрантом на рік	Має бути на користь національної робочої сили
Співвідношення соціальних трансфертів, зроблених на одного громадянина країни та одного трудового іммігранта на рік (виплати по соціальному страхуванню, соціальна допомога, субсидії на освіту тощо)	Має бути на користь національної робочої сили

Аналізуючи стан і тенденції міжнародної міграції української робочої сили, слід розрізняти її позивні та негативні наслідки.

На користь національним економічним інтересам України слугує насамперед той факт, що відплив робочої сили дає змогу тривалий час зменшувати тиск надлишкових трудових ресурсів на ринок праці і відповідно соціальної напруженості в країні. При цьому країна одержує безкоштовне навчання робочої сили новим професійним навичкам, знайомство з передовою організацією праці та інші переваги. Представники ж науки, які працюють у сучасних наукових центрах розвинених країн, мають можливість реалізувати ті наукові проекти, які роками не впроваджувалися на їх батьківщині через мізерне фінансування, чиновницькі зволікання або зазіхання адміністрації дослідних установ на авторські гонорари дійсних розробників інновацій. Експорт робочої сили з України протягом останніх десятиріч розглядається і як важливе джерело поліпшення умов життя емігрантів та членів їх родин за рахунок грошових переказів, які надсилаються на батьківщину трудовими емігрантами.

Проте трудова міграція українців за кордон має й явно негативні наслідки, створюючи загрози національним інтересам держави. Основними з них виступають:

1) *втрата найбільш кваліфікованої частини трудових ресурсів.* У 2007 р. рівень трудової еміграції населення України становив понад 22 %, тобто кожний п'ятий українець працездатного віку перебував на

заробітках за кордоном. Причому тільки у США за роки незалежності із України виїхали понад 45 тис. учених і технічних фахівців [2, с. 6]. За оцінками вітчизняних експертів, у 90-ті роки ХХ ст. через еміграцію Україна втратила від 15 до 20 % інтелектуального потенціалу, а це — скорочення можливості розвитку сучасних видів виробництва, структурної перебудови економіки, підйому національної науки, додаткові витрати з бюджету на підготовку нових фахівців тощо.

Для України інтелектуальні втрати стануть ще відчутнішими у світлі останніх рішень Єврокомісії, зокрема двох проектів Директив ЄС щодо економічної міграції. В одному проекті цього документа йдеться про допущення висококваліфікованих мігрантів в ЄС та створення європейської «блакитної картки» — спеціального дозволу на проживання та роботу, а також низку соціально-економічних прав та сприятливі умови для об'єднання родин. Головна мета другого проекту Директив — спростити та прискорити процес одержання дозволу на роботу і право на проживання як для роботодавця, так і для працівника. Для вихідців із третіх країн установлюються такі самі права, як і для європейців: однакові умови праці, рівень оплати, доступ до освіти, право на захист профспілок та соціальну безпеку [3, с. 2].

За оцінками ООН, з 2000 по 2050 роки ЄС буде потрібним щорічне «вливання» 13 млн мігрантів, аби заповнити дефіцит робочої сили. Тільки у 2008 р. Європа планує створити понад 2 млн нових робочих місць для трудових мігрантів із Східної Європи [4, с. 52];

2) *погіршення умов відтворення трудового потенціалу України.* Більшість трудових мігрантів у країні перебування опиняються на трудомістких і шкідливих для здоров'я видах робіт із набагато нижчою заробітною платою, які не користуються попитом у місцевого населення. У випадку криз і безробіття саме вони першими звільняються. В умовах сучасної світової фінансово-економічної кризи прогнозується скорочення доходів українських мігрантів не менше ніж на 25–30 %. Тільки до Івано-Франківської області очікується повернення 15–20 тис. чол. з числа найменш соціально захищених працівників віком після 50–55 років, яким Україна теж не зможе запропонувати робочі місця.

Для України важливим є й те, що більшість із мігрантів (разом із членами родин їх чисельність може дорівнювати 8 млн) виїхали на заробітки, не встигнувши одержати право на трудову пенсію в Україні. Працюючи ж навіть легально в інших країнах і сплачуючи внески до соціальних фондів, ці люди не встигають одержати таке право й за кордоном. Зараз Україна пропонує запровадити солідарну відпові-

дальність за пенсійне забезпечення цих громадян, аби можна було оцінювати сукупний страховий стаж на території як України, так і країн ЄС. При цьому за частину «українського» трудового стажу сплачуватиме Пенсійний фонд України, а за «європейську» — пенсійний фонд країни перебування [5, с. 3].

Небезпечними є й соціально-психологічні наслідки міграції. До них відносять: формування неповної родини; утворення позашлюбної родини без розриву стосунків в офіційній родині; зменшення толерантності членів родини, що зумовлює наближення до розлучення; орієнтація на малодітну родину; збільшення кількості покинутих батьками дітей та батьків похилого віку; переважання раціонального і матеріального розрахунку при створенні родини тощо [6, с. 684–685];

3) *фемінізація міграційних переміщень*. Особливої уваги суспільства потребують трудові міграції жінок, які вважаються сферою підвищеного соціального ризику. Якщо раніше жінки мігрували у складі родин, то сьогодні їх міграції стають самостійними. Видами економічної діяльності, в яких зазвичай виявляються зайнятими жінки-заробітчанки, є здебільшого обслуговування, домашній та громадський сервіс, індустрія розваг і секс-індустрія.

Уразливості соціального становища жінок — трудових мігранток на закордонному ринку праці, як вважає Н. Левчук, сприяють декілька обставин. По-перше, експорт жіночої робочої сили до сфери низькокваліфікованої праці тісно пов'язаний із загальним процесом поступової сегрегації іноземних ринків праці з виділенням секторів непрестижної зайнятості для мігрантів, які є малоконкурентоспроможними не тільки на внутрішньому, а й на зовнішньому ринку праці. По-друге, сучасна трудова міграція значною мірою витіснена зі сфери легальної зайнятості в площину нелегальних, неофіційних трудових відносин. Жіноча ж трудова міграція найчастіше здійснюється через нелегальні та кримінальні шляхи виїзду. По-третє, жіноча праця порівняно з чоловічою є більш низькооплачуваною, внаслідок чого на неї зберігається стійкий попит [7, с. 222–223];

4) *поширення випадків потрапляння мігрантів в економічне рабство, торгівля людьми*. Слід зазначити, що в 2004 р. Україна ратифікувала Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми, який доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності. У структурі МВС України діє спеціальний підрозділ з питань протидії торгівлі людьми. Більше 70 неурядових організацій допомагають державним структурам, у тому числі Міжнародна організація міграції, Ла Страда та ін.

У 2006 р. уряд України затвердив Державну програму з протидії торгівлі людьми.

Тільки у 2008 р. Міжнародна організація міграції надала допомогу більш ніж 1500 українцям — мігрантам, які постраждали внаслідок примусової праці в інших державах. Їх експлуатували у сферах сільського господарства, промислового виробництва, будівництва тощо. На відміну від сексуальної експлуатації торгівля з метою примусової праці охоплює як чоловіків, так і жінок (табл. 3.6). Викликає занепокоєння й те, що серед потерпілих — люди з різним рівнем освіти: університет закінчили 15 %, коледж або технікум — 40 %, повну середню освіту мають 12 %, неповну середню — 30 %, іншу — 1 %. З 2005 до 2008 року збільшується частка дітей — жертв работоргівлі. У 2008 р. вона склала 10 % [8, с. 8];

Таблиця 3.6.

Розподіл постраждалих від торгівлі людьми громадян України за статевою ознакою та формами експлуатації (2007–2008 рр.), %

Форми експлуатації	Жінки	Чоловіки
Сексуальна	99	1
Трудова	51	49
Змішана	100	0
Жебрацтво	67	33

5) *негативний вплив міграційного капіталу на внутрішні інвестиційні процеси в країні.* Міграційний капітал визначають як доходи мігрантів, які, за вирахуванням витрат на їх перебування в країні працевлаштування, спрямовуються на батьківщину і використовуються для зростання економічного і соціального рівнів життя рідних і близьких, відкриття власного бізнесу, розвитку місцевих територій і країни в цілому.

Оцінки розмірів міграційного капіталу, який надходить до України, різняться досить суттєво. За даними Світового банку, в 2006 р. до України надійшло лише 595 млн дол. грошових переказів. За даними НБУ, через банківську систему одержано 2,06 млрд дол., через спеціалізовані системи грошових переказів (Western Union, MoneyGram і т. п.) — близько 1 млрд дол. [9, с. 8]. За даними Міжнародного фонду сільськогосподарського розвитку (спеціалізована установа ООН), у 2006 р. величина міграційного капіталу оцінювалася у 8,5 млрд дол. на рік, що становило 8,0 % від ВВП країни [10, с. 9]. Розрахунки, виконані А. Гайдуцьким, указують на 21,3 млрд дол. загальної величини

ни щорічних надходжень міграційних коштів до України, або майже 25 % ВВП України.

Такі значні розходження в даних пояснюються відсутністю державної політики в цій сфері, непрозорістю схем переказу коштів, а також обмеженнями валютного законодавства України, яке забороняє громадянам України відкривати рахунки за кордоном. Як наслідок, абсолютна більшість коштів пересилається трудовими мігрантами через неофіційні (незареєстровані) канали (знайомих, водіїв міжнародних маршрутів), неофіційні системи грошових переказів або доставляється особисто. Це створює інфляційні ризики, підриває можливість повноцінного прогнозування грошового обігу, сукупного попиту, інвестиційних та інфляційних процесів у країні;

б) *поява на українському ринку праці нелегальних іммігрантів з інших країн.* Україна посідає четверте місце у світі за кількістю міжнародних іммігрантів, поступаючись лише США, Росії та Німеччині. Рівень трудової імміграції перевищує 4 % економічно активного населення України. Переважну більшість серед іммігрантів (81,2 %) становлять прибулі із країн СНД [11, с. 9]. У той же час в Україні сформувалися китайська, в'єтнамська, іранська, арабська, турецька, індійська і пакистанська діаспори, в процесі зародження — африканська діаспора. Імпорт праці постійно зростає: у 2006 р. в Україні працевлаштовано 9 060 чол., у 2007 р. — 16 297 чол., у першому півріччі 2008 р. — 10 924 чол. [12, с. 48]. За оцінками ж Е. Лібанової, для того, аби зберегти чисельність населення на сьогоднішньому 46-мільйонному рівні, щорічно в Україну мають приїжджати 300 тис. осіб.

Особливим джерелом напруження в суспільстві стає нелегальна імміграція. Йдеться про територіальні переміщення людей через адміністративні кордони з порушенням правил виїзду країни вибуття, правил в'їзду і/або перебування в країні прибуття або ж правил транзиту через третю країну. Розрізняють три форми нелегальної імміграції:

– нелегальний в'їзд до країни — шляхом нелегального перетину державного кордону країни призначення, обминаючи пункти пропуску на кордонах;

– незаконний в'їзд — з використанням підроблених документів або документів, одержаних у незаконний спосіб (подання неправильних даних, корупція тощо), з подальшим легальним перебуванням у країні призначення;

– легальний в'їзд, але порушення надалі умов або строків перебування. За окремими оцінками, в Україні на нелегальному становищі перебуває близько 1 млн громадян інших країн.

До основних причин використання України для нелегальної міграції належать:

- зручне географічне розташування країни, її близькість до країн ЄС;

- відсутність повноцінної системи імміграційного контролю;

- можливість використання України як транзитної території для переправлення нелегальних мігрантів до Західної Європи;

- наявність умов тривалого нелегального проживання, безконтрольного пересування територією України, підробітку в неформальному секторі економіки;

- можливість досить легко одержати статус біженця в Україні. Особа, яка одержала цей статус, має рівні з громадянами України права на пересування, вільний вибір місця проживання, право на працю, підприємницьку діяльність, охорону здоров'я, медичну допомогу, відпочинок, освіту, свободу світогляду і віросповідання [13, с. 789–790].

Поява нелегальних іммігрантів має численні негативні наслідки для національної безпеки країни: сприяє розвитку і підтриманню неформального сектору економіки та неконтрольованого ринку товарів і послуг; може бути пов'язаною з контрабандними операціями, торгівлею наркотиками або зброєю, проституцією та іншими злочинами, сприяючи тим самим криміналізації країни. Нелегальні іммігранти не сплачують податків з одержуваних доходів, а їх роботодавці не роблять відрахувань з фонду оплати праці. Щодо нелегальних працівників роботодавці можуть ігнорувати положення про мінімальну заробітну плату, вимоги охорони праці та техніки безпеки, не проводити медичні огляди і не надавати відповідної матеріальної допомоги в разі хвороби, застосовувати методи примусової праці. Збільшуючи загальну пропозицію робочої сили, імміграція стримує зростання рівня заробітної плати в країні, перерозподіляє на користь нелегалів частину робочих місць, особливо тоді, якщо кількість останніх не зростає.

У суспільстві формуються передумови міжнаціональної ворожечі, численні суперечності між місцевим населенням і трудовими іммігрантами в культурній, релігійній і соціально-побутовій сферах. За даними Міжнародного центру толерантності О. Фельдмана, співвідношення негативних і позитивних оцінок наявності в Україні мігрантів і біженців склало 51 : 20 %. На нього практично не впливають такі соціально-демографічні чинники, як стать, вік, національність,

родинний стан і національний склад родини, рівень доходу, тип зайнятості (в державному чи приватному секторі економіки). Мало впливають на це співвідношення рівень освіти, різновид занять, мова спілкування, тип населеного пункту (місто чи село). Ця схожість у ставленні до іммігрантів одержала назву «одностайного ізоляціонізму». Причому найбільш нетерпимими до іммігрантів і біженців є жителі м. Кисва (65 : 19 %) і Півдня України (63 : 14 %), тобто тих регіонів, де протягом останніх 15 років осіло багато мігрантів. Високий рівень нетерпимості виявляють також жителі прикордонних регіонів країни [14, с. 25].

У табл. 3.7 узагальнено основні загрози, що створюють міграційні процеси для національних економічних інтересів України в цілому та її трудового потенціалу зокрема.

Таблиця 3.7

Загрози національним економічним інтересам України у сфері міжнародної трудової міграції*

Групи загроз	Процеси, що характеризують сучасний стан міграції	Загрози національним інтересам у сфері зовнішньої трудової міграції
Демографічні	Готовність мігрувати та фактичний вплив великої частки економічно активного населення за кордон	Зменшення загальної чисельності та економічно активного населення, поглиблення демографічної кризи
	Виїзд більш молодій категорії економічно активного населення, повернення трудових мігрантів старшого (пенсійного) віку	Старіння населення, зниження народжуваності в молодих родинах, трансформація демографічної поведінки
	Питома вага серед іммігрантів населення з афро-азіатських країн	Зміна національного, етнічного складу країни, менталітету населення
Соціально-економічні	Питома вага серед мігруючого населення осіб з високими якісними характеристиками (віковими, кваліфікаційними, освітніми, станом здоров'я)	Втрата найпродуктивнішої частки трудового потенціалу, втрата інтелектуального потенціалу країни, збільшення демо-економічного навантаження на працюючих
	Виконання заробітчанами за кордоном робіт, які не потребують застосування їх професійних знань та вмінь	Погіршення або втрата якісних характеристик працюючих (рівня кваліфікації, професійних навичок), зниження якості інтелектуального потенціалу країни
	Відсутність можливості своєчасно одержувати необхідну освіту, підвищувати кваліфікацію	

Соціально-психологічні	Періодична або постійна відсутність одного із членів родини	Посилення соціального напруження в родині, відсутність почуття «цілісності» родини, неповноцінність виховання майбутнього покоління за умови відсутності одного з батьків
	Довготривала відсутність громадянина на території держави	Втрата національної самосвідомості, загальне зневірення у майбутнє, «соціальне сирітство»
Правові	Відсутність офіційно укладеного договору	Незастережний розмір заробітної плати мігранта, не забезпечується право на соціальне страхування, відпустку, репатріацію за рахунок роботодавця
	Відсутність належного соціального захисту працюючих за кордоном, зокрема надання своєчасної та якісної медичної допомоги	Втрата здоров'я працюючих-мігрантів
	Збільшення кількості нелегальних іммігрантів на території України	Порушення міграційного, трудового, податкового та іншого законодавства України, формування передумов міжнародної ворожнечі

* Джерело: [6, с. 681–682].

Розгляд проблем міжнародної трудової міграції в контексті економічної безпеки держави має спонукати до розроблення низки заходів щодо вдосконалення державного регулювання трудової еміграції, імміграції та рееміграції з метою мінімізації негативного впливу міграційних процесів на стан економіки України. При цьому доцільно використовувати досвід зарубіжних країн.

Державна політика регулювання еміграції робочої сили в розвинутих країнах, як правило, передбачає:

– стримування еміграції шляхом забезпечення працевлаштування безробітних, створення умов для їх перекваліфікації, соціального захисту населення (страхування, пенсійного забезпечення);

– регулювання обсягів еміграції та якісного складу емігрантів (деяким із них відмовляють в еміграції через нестачу в країні кваліфікованих і висококваліфікованих фахівців, за несприятливої демографічної ситуації);

– захист прав емігрантів за кордоном шляхом укладення двосторонніх угод з країною-імпортером та створення спеціальних установ

(фондів, представництв, аташе з праці) при посольствах, які контролюють додержання основних прав емігрантів.

Регулювання трудової імміграції має базуватися на визначенні корисності для держави зовнішніх міграційних потоків та залученні до країни лише тих іноземних фахівців і працівників, які потрібні національному ринку праці. Серед методів державного регулювання імміграції робочої сили в розвинених країнах світу поширені:

- регулювання кількісного складу іммігрантів шляхом щорічного встановлення імміграційної квоти з урахуванням статеві-вікової структури, рівня освіти, безробіття, наявності ринку житла та інших параметрів. Квоти на імміграцію до України, наприклад, щороку знижуються: 2003 р. — 23 982 чол., 2004 р. — 15 130 чол., 2005 р. — 12 022 чол., 2006 р. — 9 514 чол., 2007 р. — 7 323 чол. [15, с. 21];

- регулювання якісного складу іммігрантів через запровадження професійних та особистих (стосуються стану здоров'я) обмежень;

- встановлення юридичного статусу мігрантів, який визначає їх соціально-економічні, трудові та інші права, закріплені як у міжнародних угодах, так і в національних законодавствах;

- фінансові обмеження для роботодавців на залучення до країни іммігрантів. Зокрема, в деяких країнах фірми мають право наймати іноземну робочу силу тільки по досягненні певного обсягу обороту і продажів або після внесення встановлених платежів до державного бюджету. З такою ж метою іммігрантів зобов'язують платити за оформлення імміграції та працевлаштування на місцеве підприємство;

- встановлення конкретних строків перебування іноземних працівників на території держави;

- встановлення географічної та національної структури імміграції за допомогою кількісних квот на в'їзд іммігрантів з певних країн;

- заборони (явні, приховані та умовні) наймати іноземну робочу силу на деякі професії та роботи, виходячи з інтересів національної, у тому числі економічної, безпеки держави;

- заходи щодо нелегальної імміграції — посилення рівня захисту віз та інших в'їзних документів; організація попереднього контролю в країнах виїзду; застосування жорстких санкцій до перевізників іммігрантів (транспортних, туристичних компаній) та інших організаторів нелегальної імміграції; фізичне зміцнення кордонів; своєчасне виявлення, покарання та депортація іммігрантів; запровадження кримінальної відповідальності роботодавців за використання праці нелегальної робочої сили та ін.

Уряди багатьох західних країн з початку 70-х років ХХ ст. вживають активних заходів щодо *стимулювання рееміграції* — повернення іммігрантів на батьківщину. Серед них:

– виплата вихідної допомоги, відшкодування транспортних та інших витрат при добровільному звільненні іммігрантів з роботи та їх поверненні на батьківщину;

– програми професійної підтримки іммігрантів — надання можливості іммігрантам, які одержали освіту в розвиненій країні, працевлаштуватися на більш високооплачувану і престижну роботу на батьківщині;

– програми економічної допомоги країнам із масовою еміграцією.

Державна міграційна політика України базується на таких державних нормативно-правових документах і міжнародних правових актах, як: Закони України «Про громадянство України», «Про правовий статус іноземців», «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України», «Про біженців», «Про зайнятість населення», «Про адміністративні правопорушення»; «Про ратифікацію Угоди про співробітництво в галузі трудової міграції і соціального захисту трудящих-мігрантів»; постанова Кабінету Міністрів України «Про правила в'їзду іноземців в Україну, їх виїзду із України та транзитного проїзду через її територію»; угода між урядами Росії та України про співробітництво прикордонних областей, двосторонні угоди про трудову діяльність і соціальний захист громадян, які працюють за межами своєї країни; Міжнародна Конвенція ООН про захист прав трудящих-мігрантів і членів їх родин.

У процесі регулювання нелегальної міграції Україна активно співпрацює з міжнародними організаціями, ініціює проведення різноманітних форумів з метою розширення міжнародного співробітництва у боротьбі з незаконною міграцією. У червні 2007 р. Україна уклала угоду з ЄС про реадмісійний простір. Для України участь у такому об'єднанні означає дві речі: примусове повернення українців, які незаконно працюють за кордоном, та іноземців-нелегалів, які потрапили до Європи через Україну.

Необхідна увага приділяється й інституту ліцензування посередницької діяльності з працевлаштування на роботу за кордоном. Станом на 1 липня 2008 р. в Україні зареєстровано 669 суб'єктів господарської діяльності, яким Міністерство праці та соціальної політики України видало відповідну ліцензію. Ведуться переговори зі Світовим банком з приводу започаткування пілотного проекту щодо створення стимулів зворотної міграції шляхом активної політики зайнятості, політики доходів, розвитку соціального діалогу і зайнятості.

Наступним кроком має стати розроблення Концепції державної міграційної політики України, що передбачено Указом Президента України від 19 вересня 2007 р. № 895/2007 та рішенням Ради національної безпеки і оборони України.

РОЗДІЛ 4. ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ІННОВАЦІЙНОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

4.1. Система структурних зрушень в економіці України та необхідність структурно- інноваційної безпеки

Формування системи економічної безпеки України потребує розроблення нової загальнодержавної програми структурно-інноваційних зрушень в економіці країни, позитивні наслідки від реалізації якої дозволять зробити обґрунтований висновок про досягнення такого рівня економічного потенціалу, який притаманний країнам із постіндустріальним типом розвитку економіки і суспільства.

Нагадаємо, що поняття «структура» (від лат. *structura* — будова, розташування, порядок) являє собою сукупність стійких зв'язків об'єкта, що забезпечують збереження його основних властивостей при різних зовнішніх і внутрішніх змінах, а також будову, сукупність відносин, частин і елементів, з яких складається певне ціле.

Структура економіки — це співвідношення, які відображають взаємозв'язки та взаємозалежності між окремими складовими економіки в процесі її розвитку. Структурний аналіз економіки припускає розгляд усіх комбінацій елементів її втримування, що визначає існування різних видів структур національної економіки.

Галузева структура економіки характеризує внесок окремих галузей у створення ВВП. При цьому структуру економіки можна розглядати як сукупність двох сфер: сфери матеріального виробництва

(галузі, які випускають матеріальні блага (товари) і сфери послуг для населення (культура, освіта, медичне і побутове обслуговування) та виробництва (транспорт і зв'язок, фінанси і кредит, торгівля, страхування, наука, управління). У галузевій структурі національного господарства України сфера матеріального виробництва переважає сферу послуг (відповідно 65 % і 35 %). У сфері матеріального виробництва домінують промисловість (72 % вартості всіх вироблених товарів) і сільське господарство (23 %).

Галузева структура промисловості України не раціональна: в ній значна частка належить важкій промисловості, галузям, які обслуговують військово-промисловий комплекс; набагато менша частка припадає на галузі, що виробляють товари народного споживання. Якщо на початку 90-х років ХХ ст. в Україні випуск кінцевої продукції складав лише 15–20 %, а в Росії — 77 % [1, с. 29], то нині її питома вага суттєво підвищилася — у середньому до 40 — 45 %. Утім, цього недостатньо для ефективної галузевої структури. Економіка потребує пріоритетного розвитку галузей легкої і харчової промисловості, виробництва переважно кінцевої продукції порівняно із проміжною продукцією (проміжним споживанням).

Зарубіжні економісти розглядають галузеву структуру економіки як співвідношення трьох секторів:

- первинного — до нього належать ті галузі, виробництво продукції в яких тісно пов'язано з природою (сільське і лісове господарства, рибальство, добувні галузі промисловості);

- вторинного — включає галузі, які переробляють первинну продукцію і доводять її до споживача у вигляді кінцевих матеріальних благ (індустріальні галузі — обробна промисловість і будівництво);

- третинного — охоплює галузі сфери послуг.

В Україні частка первинного сектору складає понад 22 %, вторинного — понад 45 % та третинного — близько 33 %, що свідчить про індустріальний тип розвитку структури економіки країни. Тому подальші зміни галузевої структури економіки мають бути спрямовані у бік посилення ролі інтенсивних чинників у розвитку галузей національної економіки, пріоритету знань, інтелектуальної, творчої праці.

Відтворювальна структура економіки відображає оборот і кругообіг чинників виробництва, співвідношення між виробництвом засобів виробництва (І підрозділ суспільного виробництва, або група «А» промисловості) і виробництвом предметів споживання (ІІ підрозділ суспільного виробництва, або група «Б» промисловості), між споживанням та нагромадженням.

Технологічна структура свідчить про співвідношення функціонуючих технологічних укладів; територіальна — про розташування різних видів економічної діяльності відповідно певних територій, регіонів, областей, районів країни; ринкова — про взаємодію окремих видів ринків.

За формами власності економіку можна представити як сукупність секторів: державного, комунального, приватного, колективного, зі змішаною власністю, а також з участю іноземного капіталу.

Інституціональна структура означає сукупність інституційних одиниць, які поділяються на дві великі групи: юридичні особи, що створені та здійснюють свою діяльність відповідно до законодавства, та фізичні особи, або групи осіб у формі домашніх господарств тощо.

Структуру економіки характеризують пропорції, які виражають кількісні відносини між макроекономічними показниками, а також структурні зв'язки в економіці. Різноманіття видів структур економіки обумовлює й різні види пропорцій:

- загальні — пропорції між агрегатами (НП і національним доходом, нагромадженням і споживанням, виробництвом і споживанням, темпами зростання заробітної плати і продуктивності суспільної праці, обсягами і темпами виробництва засобів виробництва (I підрозділ) і виробництва предметів споживання (II підрозділ) та ін.);

- міжгалузеві — пропорції між галузями національної економіки, які характеризують частку галузі у виробленому ВВП;

- внутрішньогалузеві — співвідношення між підгалузями виробництва (виробництво винограду, вина і соку з нього; нафти і нафтопродуктів; електрики, вугілля і газу та ін.);

- територіальні — співвідношення виробництва і споживання певних видів товарів і послуг, доходів і витрат між різними регіонами країни;

- міждержавні — співвідношення обсягів експорту та імпорту, рівнів доходів працівників певних галузей, питомо вагу виробництва продукції на душу населення в різних країнах тощо.

Структура економіки є ефективною, якщо заплановані суб'єктами господарювання і досягнуті пропорції здатні забезпечити раціональні (збалансовані) співвідношення між виробництвом, розподілом, обміном та споживанням товарів і послуг, галузями, секторами, комплексами, підприємствами, фірмами та інститутами національної економіки, дають змогу підвищувати кінцеві результати економіки, її зростання та розвиток. Економічна структура, якій прита-

манні диспропорції, незбалансованість, буде лише породжувати та загострювати ризики, створювати загрози для економічної безпеки країни.

Взаємодія внутрішніх елементів структури економіки має свої імпульси, напрямки і наслідки (еволюційні, трансформаційні, прогресивні і регресивні, позитивні і негативні), що потребує використання таких понять, як «структурні перетворення» та «структурні зрушення».

Структурні перетворення є супутником еволюційного економічного розвитку і мають постійний динамічний характер. Для них характерні поступові зміни, перетворення [2], пристосування, реструктуризація і перебудови [3].

Структурні зрушення — це поняття і процес, який має більш складний зміст та різкі наслідки, бо це стрибок, результати якого можна спостерігати лише в майбутньому. Структурним зрушенням притаманні різкі зміни [4–6], трансформації, модифікації та інновації [6–10] відповідних сторін, економічних зв'язків, відносин між елементами економічної системи. Структурні зрушення є завершеними, коли досягається економічний ефект, а подальше проведення таких зрушень суперечить механізму діючої економічної системи, що породжує негативні наслідки. Тому важливо вчасно завершити структурні зрушення, які вже досягнуті, і проводити політику їх подальшого регулювання, але вже в нових умовах та іншими засобами і механізмами.

Структурні перетворення і зрушення тісно пов'язані з фазами циклічного економічного і технологічного розвитку, сприяють створенню відповідних умов для підвищення економічної і соціальної ефективності. Однак у період криз, які явно загрожують економічній безпеці держави, досягнення збалансованості має відбуватися шляхом саме структурних зрушень, переходу до принципово нових форм і систем господарювання, інноваційних технологій, засобів виробництва.

Дослідженню проблеми структурних перетворень і зрушень економіки присвятили свої праці багато вітчизняних та зарубіжних економістів. На особливу увагу заслуговують роботи українських і російських учених: В. Гейця, С. Глазьєва, Р. Гринберга, А. Гриценка, Б. Кваснюка, Ю. Кіндзерського, І. Крючкової, М. Кондратьєва, Б. Кузика, В. Маєвського, Л. Федулової, А. Шаститка, Й. Шумпетера, Ю. Яківця та ін. Однак питання ефективного впровадження структурно-інноваційних зрушень в економіку України набувають особливої актуальності саме в контексті її економічної безпеки.

По-перше, зниження рівня економічного потенціалу України за роки незалежності стало наслідком системної кризи, тактичних і стратегічних помилок в управлінні процесами переходу до ринкової економіки, нового типу соціально-економічної системи в цілому. Невірно обрані пріоритети етапів і методів у проведенні самих реформ призвели до руйнації більшості економічних переваг, які здобула країна ще при пануванні адміністративно-командної системи. Наприклад, поява нових секторів, суб'єктів та об'єктів у межах старої економіки шляхом «шокової терапії» спричинила затяжні трансформаційні процеси, які частково зруйнували структуру старої системи, зміну форм власності, характеру виробничих відносин, форм управління, механічне виникнення інструментів ринкової економіки при відсутності у населення адекватного мислення, менталітету, способу життя.

По-друге, монополія державної власності в економічному житті була замінена монополією вузьких корпоративних інтересів її спадкоємців — олігархів. Тобто, небезпека у вигляді державного монополізму змінилася на панування олігархічних груп. Останні роблять усе для подальшого нарощування своєї влади в економіці, політиці та державному житті в цілому. Інтереси олігархічних груп, кількість яких збільшується в міру зростання бідності населення, утворили таку загрозу для економічної безпеки держави, як висока питома вага тіньової економіки, корупції, правового нігілізму та ін. Олігархи всіляко гальмують інноваційні перетворення, перехід національної економіки і суспільства до цивілізаційних методів господарювання і життя, тобто досягти прогресивних структурних зрушень, про які говорять та приймають відповідні програми всі останні уряди країни, в існуючих умовах дуже проблематично. В Україні спостерігається економічне зростання не заради людей і навіть держави, а на користь окремих груп мільярдерів, значних мільйонерів і представників верхівки державної влади.

По-третє, наприкінці першого десятиріччя XXI ст. Україна зіткнулася з такими структурними проблемами, які реально загрожують усій системі економічної безпеки держави, суспільства і людини: посиленням інфляційних процесів, застарілістю основних фондів, «утечою» капіталів і робочої сили за кордон, зростанням корупції, падінням конкурентоспроможності вітчизняного виробництва, залежністю вітчизняного ринку від імпорتنих товарів та послуг, низькою платоспроможністю більшості населення країни, зменшенням тривалості його життя та ін. Про це свідчать насамперед зміни стану системи індикаторів (показників) економічної безпеки [11, с.151], збільшення

зовнішнього боргу країни тільки за 2007 р. на 55 %, ревальвація гривни в 2005 та 2008 рр. в умовах зростаючої інфляції.

Отже, структура економіки вступила в суперечність зі старими галузями, підходами та методами господарювання. За таких умов забезпечити ефективні структурні зрушення макроекономічного рівня можна лише в разі підвищення ролі державної виконавчої влади, використання антимонопольного і антикорупційного законодавства, реалізації стратегії інноваційно-інвестиційного розвитку, пріоритетного розвитку галузей науки, освіти, культури, охорони здоров'я тощо.

Варто суттєво переглянути ставлення державних інституцій, підприємств і банківської системи до тих галузей національної економіки, які за сучасного стану світової ринкової кон'юнктури стають пріоритетними для держави. Йдеться насамперед про збільшення обсягів виробництва продукції сільського господарства і електроенергетики. Реалізація продукції цих галузей за зростаючими світовими цінами може дати країні необхідні кошти для інвестування розвитку не тільки згаданих, а й інших галузей. Тобто, потрібно принципово і відповідально використовувати в практиці економічного розвитку не тактику, яка колись мала назву «крок назад, для того аби зробити два кроки уперед», а стратегію сталого розвитку вперед до постіндустріальної економіки і суспільства на основі переважно інтенсивного розвитку існуючого потенціалу країни.

Необхідний збалансований розвиток прибуткових видів господарської діяльності, які щорічно здатні виробляти і реалізовувати кінцеву продукцію в обсягах, що відповідають попиту не тільки зовнішнього, а й внутрішнього ринку. Кардинальна зміна орієнтації держави на насичення внутрішнього ринку за рахунок імпортованих товарів і послуг, а також експорт ресурсів (проміжних товарів) має стати наслідком вступу країни до СОТ тому, що очікується істотне підвищення конкуренції за ринки збуту, а український ринок та виробництво стають ще більш незахищеними від світових ринкових тенденцій, як позитивних, так і негативних.

В умовах сучасної світової фінансово-економічної кризи України вкрай потрібні науково обґрунтовані, системні дії усіх суб'єктів економіки і суспільства, спрямовані на реалізацію ефективних структурних економічних зрушень, причому як у перспективі, так і в найближчий строк. Це важливо тому, що в момент прийняття рішення про впровадження структурних зрушень ще невідомий реальний характер їх майбутніх наслідків, а в умовах відсутності в країні налагодженої системи наукового стратегічного планування та про-

гнозування розвитку економіки ми можемо одержати загострення проблеми економічної безпеки країни. Наприклад, сучасна інфляція має структурний характер, що не суперечить розвитку і зростанню економіки. Проте монетарна політика обмеження фінансових коштів, кредитів, потенційних інвестицій, яку застосовує НБУ для боротьби з інфляцією, може на короткий строк погасити рівень інфляції, а в тривалому періоді загальмувати темпи зростання економіки. Актуальним є також законодавче обґрунтування відповідальності тих інститутів державної влади, які розробляють стратегії, програми структурних зрушень в економіці, політиці і конституційному устрої.

З метою зміцнення економічної безпеки України структурні зрушення мають супроводжуватися інноваційними процесами в економіці. Невипадково останнім часом дослідники використовують у своїх працях термін «*структурно-інноваційні зрушення*» в економіці [3, с.13; 12, с.123–125; 6, с.73]. На наш погляд, це поняття здатне характеризувати процеси кардинальних зрушень у структурі економіки, які супроводжуються інноваційними кінцевими результатами — новими товарами, послугами, технологіями, засобами праці, галузями, видами професій та ін. Тільки такі зрушення у структурі економіки можуть забезпечити принципово новий, сталий інноваційно-інвестиційний розвиток та новий тип соціально-економічного зростання в сучасній Україні. На користь цього висновку свідчать також часті невдалі спроби українських урядів вивести економіку країни на новий якісний рівень тільки шляхом перетворень, перебудов, які можуть привести в кращому варіанті тільки до економічної стабільності.

Доцільність структурно-інноваційних зрушень в економіці України вимагає розроблення і реалізації системної *структурно-інвестиційної* та *інноваційної політики*, яку мають активно та послідовно впроваджувати держава та її власні інститути. Нова структурна політика держави повинна:

- складатися із обґрунтування цілей та структурних зрушень або перетворень інноваційного характеру, визначення механізму ефективного розвитку і соціально-економічного зростання на основі акумуляції інвестиційних засобів для організації виробництва і використання інноваційних технологій, товарів та послуг;

- передбачати прорив до інноваційного типу економічного розвитку, що потребує більш ретельного аналізу механізму структурно-інноваційних зрушень, їх можливих наслідків для всієї економіки та

суспільства, передбачення ризиків подальшого гальмування переходу до європейських соціальних стандартів, підвищення конкурентоспроможності вітчизняних виробників товарів, наукових, інформаційних, освітніх та медичних послуг;

– приділяти першочергову увагу проблемам завершення індустріальної стадії розвитку економіки країни та входження в постіндустріальний етап розвитку, котрому притаманні такі орієнтири, як переважний розвиток послуг, інформаційного суспільства, нової, креативної економіки;

– обов'язково супроводжуватися позитивною динамікою макроекономічних показників — зростанням реального ВВП, чистого національного продукту, національного доходу як у цілому, так і на душу населення.

Структурна перебудова економіки є необхідною умовою впровадження інноваційної моделі економічного зростання та гарантує *структурно-інноваційну економічну безпеку України*.

4.2. Інноваційна модель соціально-економічного розвитку і забезпечення національної економічної безпеки

Формування інноваційної моделі соціально-економічного розвитку суспільства є найважливішим напрямком та підґрунтям забезпечення економічної безпеки держави в умовах як сучасної ринкової економіки, так і трансформаційної економіки інверсійного типу.

У країнах з розвиненою ринковою економікою на етапі становлення постіндустріального (інформаційного) суспільства інновації перетворилися на домінуючий чинник економічного зростання, інноваційна діяльність — на базову умову суспільного розвитку, а інноваційна сфера економіки — на пріоритетний об'єкт державної політики, спрямованої на забезпечення національної економічної безпеки. Для України, економіці якої притаманна значна питома вага індустріального технологічного укладу, перехід до інноваційного типу розвитку економіки є тим важелем, ефективне використання якого в умовах світу, що глобалізується, забезпечить органічне включення в систему світогосподарських відносин, що є одним з найважливіших чинників економічної безпеки держави.

Розкриття змісту інноваційної моделі соціально-економічного розвитку та її ролі у забезпеченні якісно нового рівня національної економічної безпеки базується на визначенні низки категорій: інновації, інноваційний процес, інноваційна діяльність, інноваційна сфера, інноваційні системи, інноваційний потенціал, інноваційна економіка та інноваційна політика.

Підвалини досягнення нової якості національної економічної безпеки становлять інновації, що виступають чинником науково-технічного і соціально-економічного відновлення всіх сторін господарського життя сучасного суспільства. Важливо підкреслити необхідність розмежування понять «науковий продукт-новація» і «інновація». *Новація* — це оформлений результат фундаментальних і прикладних досліджень, розробок або експериментальних робіт у якій-небудь сфері діяльності з підвищення її ефективності. *Інновація* у вузькому розумінні є кінцевим результатом впровадження новацій з метою зміни об'єкта управління і одержання економічного, соціального, екологічного, науково-технічного чи іншого ефекту. В широкому розумінні інновація — це не тільки науково-технічне, а й соціально-економічне явище, результат сучасного інноваційного процесу в цілому.

Інноваційний процес являє собою послідовний ланцюжок подій, що сприяють нібито «дозріванню» інноваційної ідеї до конкретного продукту, технології або послуги, а далі — і поширенню результату на практиці господарювання згідно з інтересами підприємця-новатора, поєднуючи науку, техніку, економіку, підприємництво та управління [1, с. 84]. Основними стадіями сучасного інноваційного процесу є: а) зародження інноваційної ідеї внаслідок технологічного поштовху або виклику попиту, а також спільного впливу технологічного розвитку і ринку; б) втілення цієї ідеї в новацію, що приймає різні форми; в) комерціалізація новації; г) впровадження в господарську практику новації — нововведення; г) рутинізація нововведення, тобто його реалізація в стабільних умовах господарювання; д) дифузія (тиражування) нововведення.

Важливо підкреслити, що у сучасному інноваційному процесі комерціалізація, яка забезпечує ринкове визнання інноваційної ідеї, новації, нововведення, інтегрована (вбудована) в усі його стадії. Вона здійснюється з моменту зародження інноваційної ідеї і триває аж до дифузії нововведення, швидкість і масштаби якої безпосередньо залежать від попиту на ринку інновацій. Комерціалізацію

новації вирізнено в окрему стадію, оскільки вона разом із зародженням інноваційної ідеї та її втіленням в інтелектуальному продукті — новації, впровадженням останньої, рутинізацією та дифузією нововведення в рамках інноваційного процесу виступає особливим видом діяльності, зміст якої становить надання новації товарної форми.

Стадії інноваційного процесу узагальнюються в його моделях, які використовуються теорією інновацій. Наприклад, *лінійна інноваційна модель*, запропонована Д. Романом, включає таку послідовність дій: поява ідеї — її обговорення та експертиза — вивчення ринку — попередні дослідження та оцінка технічної здійсненності — оцінювання витрат, ринкового потенціалу та цін — НДДКР — проектування — дрібносерійне виробництво — повномасштабне виробництво — масова реалізація. За класифікацією інноваційних моделей Р. Росвелла, лінійні інноваційні моделі застосовувалися з 1955 р. до початку 70-х років ХХ ст. Потім вони були змінені на *нелінійні моделі*: а) *сполучену* (початок 70-х — середина 80-х років ХХ ст.); б) *японську передового досвіду*, що акцентує увагу на паралельній діяльності інтегрованих груп і зовнішніх горизонтальних та вертикальних зв'язках (середина 80-х років ХХ ст. — сьогодні); в) *стратегічних мереж*, особливістю якої є додавання до нелінійного інноваційного процесу нових функцій, використання новітніх інформаційних систем (даний час — майбутнє).

Сучасна нелінійна модель інноваційного процесу, якій притаманні риси японської та стратегічних мереж, базується на системному підході до інноваційного процесу, враховує спільний вплив на нього технології та ринку. Треба підкреслити, що складовою частиною нелінійних моделей (окремим випадком) є інноваційний ланцюжок, прикладом якого може слугувати модель Д. Романа. Зміст стадій інноваційного процесу лінійних і нелінійних моделей відображено в табл. 4.1, з якої видно, що вони (як у лінійних, так і у нелінійних моделях) тісно взаємопов'язані, а відсутність хоча б однієї стадії свідчить про незавершеність інноваційного процесу в цілому.

Характеристика сучасного інноваційного процесу та його результату — інновацій є підґрунтям змістовної структуризації та обґрунтування критеріїв інноваційної діяльності, перетворення якої на вирішальний чинник економічного зростання виступає відмінною ознакою інноваційної моделі соціально-економічного розвитку.

Зміст стадій інноваційного процесу

Стадія інноваційного процесу	Лінійна модель	Сполучена модель	Сучасна нелінійна модель
Зародження інноваційної ідеї	Поява ідеї, її обговорення та експертиза	Зародження ідеї під впливом нової потреби, нової технології	Технологічна можливість, потенційний ринок, ідея, концепція
Втілення ідеї в новачію	Попередні дослідження та оцінка технічної здійсненності, НДДКР, проектування	Розроблення наукового продукту-новації	Наукові дослідження, розробки, проектування.
Комерціалізація новацій	Вивчення ринку, оцінка витрат, ринкового потенціалу та цін	Ринок	Дослідження ринку
Впровадження новації — нововведення	Дрібносерійне виробництво, збут експериментальної партії	Дослідне виробництво	Виробництво і його відновлення
Рутинізація нововведень	Повномасштабне виробництво	Виробництво	Виробництво
Дифузія нововведень	Масова реалізація	Маркетинг і збут	Маркетинг, збут, сервіс

Змістом *інноваційної діяльності* є здійснення системного інноваційного процесу від моменту зародження інноваційної ідеї до рутинізації та дифузії нововведень на підставі інтеграції їх наукових, виробничих і ринкових чинників.

Виробнича діяльність є інноваційною, якщо вона базується на впровадженні новацій. При цьому, оскільки інноваційний інтелектуальний продукт можна придбати чи зробити його копію, розроблення новації не є обов'язковим складником інноваційної діяльності фірм виробничої сфери. Науковій діяльності притаманний інноваційний характер, якщо вона, по-перше, орієнтована на створення інтелектуальних продуктів-новацій, на які є потенційний або реальний ринковий попит, що відображає потреби господарської практики, по-друге, якщо новації (відкриття, вина-

ходи, ноу-хау, раціоналізаторські пропозиції тощо) трансформуються в інновації, тобто залучаються і впроваджуються у виробництво господарюючими суб'єктами, приносять соціально-економічний ефект.

У системному інноваційному процесі функцією наукової діяльності є створення інноваційного інтелектуального продукту-новації, основною функцією інноваційної діяльності — трансформація новацій в інновації, функцією виробничої діяльності — виробництво інноваційної продукції.

Важливо підкреслити, що інноваційна діяльність є формою інвестиційної діяльності, як і просте та розширене відтворення. Отже, її перетворення на пріоритетний вид економічної активності є напрямком формування інноваційного типу суспільного відтворення, який виступає фундаментом забезпечення національної економічної безпеки в умовах інноваційного розвитку економіки.

Сприяння інноваційній діяльності на основі інтеграції науки і виробництва є пріоритетним для *інноваційної сфери економіки*, яка становить царину діяльності виробників і споживачів інноваційної продукції (робіт, послуг), що включає створення та поширення інновацій. Спираючись на класифікацію Й. Шумпетера функцій інноваційної сфери (комерційний аналіз потенційних споживачів інновацій, пошуки перспективних ідей, джерел функціонування, організація створення і впровадження нововведень, тиражування, підтримка та утилізація), можемо зробити висновок про те, що роль інноваційної сфери в сучасному інноваційному процесі полягає в інтеграції наукової та виробничої царин економіки, трансформації продукту наукової сфери — новації на нововведення у виробничій сфері.

По-перше, для науки інноваційна сфера, будучи джерелом інформації про потреби в інноваціях виробництва і суспільства в цілому, виконує функцію провідника сигналів ринкового попиту на останні. По-друге, найважливіше завдання інноваційної царини полягає в здійсненні комерціалізації наукових продуктів-новацій, їх перетворенні на об'єкти купівлі-продажу на ринку інновацій.

Для виробництва інноваційна сфера виступає постачальником інформації про досягнення в науці, є посередником, який забезпечує передавання наукових продуктів-новацій, що мають певний ринковий потенціал, їх безпосередньому споживачеві — виробництву, а також їх впровадження, рутинізацію та дифузію нововведень.

Головне функціональне призначення інноваційної сфери в забезпеченні інноваційного розвитку економіки полягає в трансформації інноваційних ідей і наукових продуктів-новацій в інноваційний продукт з метою задо-

волення суспільних потреб в інноваціях на підставі забезпечення на ринкових засадах взаємозв'язку і взаємодії наукової та виробничої царин економіки в інноваційному процесі як єдності стадій зародження інноваційної ідеї, її реалізації в новачках, комерціалізації і впровадження новачків, рутинізації та дифузії нововведень. Сприяючи системному інноваційному процесу, інноваційна сфера, з одного боку, є об'єктом економічної безпеки держави, а з другого — ефективна реалізація її функціонального призначення виступає чинником формування технологічної структури економіки, що відповідає вимогам інноваційного економічного розвитку та сприяє захисту економічного суверенітету.

Інтегруюча та трансформуюча роль інноваційної сфери в сучасному нелінійному інноваційному процесі системного типу знаходить свій узагальнений теоретичний вираз у науковій *концепції національних інноваційних систем (НІС)*, що сформувалася наприкінці ХХ ст. у результаті дослідження проблем становлення економіки знань, і широко використовується представниками економічної науки як методологічне підґрунтя аналізу проблем соціально-економічного розвитку в умовах перетворення знань та інформації на вирішальні чинники суспільного прогресу. Згідно з Методологією Всесвітнього банку щодо оцінки економіки знань НІС є однією з чотирьох її засад поряд з освітою і наявністю в населення навичок зі створення, поширення та використання знань; інформаційною і комунікаційною інфраструктурами, що сприяють ефективному поширенню та переробленню інформації; інституціональним режимом, що створює мотиви ефективного використання існуючого і нового знання та розвитку підприємництва [2, с. 67].

Поняття «національна інноваційна система» вперше було запропоновано професором К. Фріменом, творцем Центру вивчення наукової політики при Сассекском університеті (Велика Британія) в 1987 р. у роботі «Technology Policy and Economic Performance» для обґрунтування національних розходжень у технологічному розвитку окремих країн. Наприкінці ХХ ст. концепція НІС розроблялася також Б. Лундваллом, професором університету м. Упсала (Швеція), Р. Нельсоном, професором Колумбійського університету (США). Перше наукове тлумачення ця концепція одержала в 1988 р. в роботі Г. Досі, К. Фрімена, Р. Нельсона та ін. «Technical Change and Economic Theory».

Згідно з підходом К. Фрімена *НІС* — це сукупність організаційних та інституціональних структур у державному та приватному секторах економіки в рамках національних меж, активність і взаємодія яких ініціюють, створюють, модифікують і сприяють дифузії інновацій. У сучасній теорії інноваційного розвитку НІС визначається як сукуп-

ність різних інститутів, котрі спільно і кожний окремо роблять свій внесок у створення й поширення нових технологій, складаючи фундамент, що слугує урядам для формування і реалізації політики, впливаючої на інноваційний процес. Стратегічною метою (призначенням) НІС є організаційне та інституціональне забезпечення інноваційного розвитку національної економіки.

НІС характеризуються доволі складною структурою. У більшості робіт, присвячених їх структуризації, переважає поділ НІС на організаційний та інституціональний складники (або рівні), що враховують елементи як приватного, так і державного секторів економіки (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Структура національних інноваційних систем

Головні елементи НІС	Джерела
1	2
1) <i>Основні елементи</i> : (а) комплекс інститутів, що беруть участь у виробництві, передаванні та використанні знань; (б) фірми і створенні ними мережі та комунікації; (в) наукова система; (г) елементи ринкової інфраструктури; (ґ) макроекономічна політика і форми державного регулювання; (д) система освіти та професійної підготовки; (е) товарні ринки, ринки чинників виробництва, праці; (є) система фінансування інновацій і 2) <i>структуруючі блоки</i> : підприємства, науково-технічна сфера, інноваційна інфраструктура	Шарко, М. В. Модель формування національної інноваційної системи України / М. В. Шарко // Економіка України. — 2005. — № 8. — С. 25–30.
Підсистеми: (а) генерація знань — сукупність організацій, що виконують фундаментальні дослідження і розробки, а також прикладні дослідження; (б) освіти і професійної підготовки; (в) виробництва продукції та послуг, що охоплює насамперед виробництво наукомісткої продукції, яке здійснюється великими корпораціями, малими та середніми підприємствами, що працюють у сфері наукомісткого бізнесу; (г) інноваційної інфраструктури, що містять такі елементи, як бізнес-інноваційні, телекомунікаційні та торговельні мережі, технопарки, бізнес-інкубатори, інноваційно-технологічні центри, консалтингові фірми, фінансові структури тощо	Федулова, Л. І. Інноваційна економіка: [підруч.] / Л. І. Федулова. — К. : Либідь, 2006. — 480 с.
(а) Сукупність взаємопов'язаних організацій (структур), зайнятих виробництвом і комерційною реалізацією наукових знань і технологій у рамках національних меж: малих і великих компаній, університетів, держлабораторій, технопарків та інкубаторів; (б) комплекс інститутів правового, фінансового та соціального характеру, що забезпечують інноваційні процеси і мають міцні національні корені, традиції, політичні та культурні особливості	Инновационная экономика / А. А. Дынкин, Н. И. Иванова, Л. П. Грачев и др. — 2-е изд., испр. доп. — М. : Наука, 2004. — 352 с.

<p>Два основних структурних елементи: перший — організації науково-технічної й інноваційної сфер: великі і дрібні інноваційні фірми й компанії; виробничі підприємства, які мають власні науково-дослідницькі й технологічні підрозділи, зайняті створенням інноваційного продукту; науково-дослідні організації й університети; технопарки й інкубатори, фірми, що становлять інфраструктуру науково-дослідної й інноваційної сфер; другий — комплекс інститутів правового, фінансового й соціального характеру, які забезпечують інноваційні процеси, спрямовані на реалізацію стратегії інноваційного розвитку й базуються на національних традиціях, політичних і культурних особливостях країн</p>	<p>Нікіфоров, А. Національна інноваційна система: вибір України / А. Нікіфоров // Економіст. — 2005. — № 12. — С. 35–41.</p>
<p>Системи: (а) підготовки фахівців для інноваційної діяльності; (б) фінансування й організації фундаментальних і прикладних наукових досліджень; (в) фінансування й організації прикладних технологічних розробок; (г) організації комерційного застосування і поширення нових розробок у виробництві; (д) науково-технічної інформації; (е) національної координації інноваційної діяльності</p>	<p>Экономика знаний и инноваций: перспективы России / А. В. Бузгалин, М. Ю. Павлов, Н. Л. Фролова и др. ; под. ред А. В. Бузгалина. — М.: Экон. ф-т МГУ, ТЕИС, 2007. — 364 с.</p>
<p>Комбінація двох основних складових: — по-перше, інститутів, що забезпечують реалізацію стратегічних інноваційних проектів на базі великих організацій державного і корпоративного секторів; — по-друге, інститутів, що забезпечують розвиток широкого кола новаторських проектів на базі малих організаційних форм</p>	<p>Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: у 3 т. / В. М. Геєць, В. П. Александра, Ю. М. Бажал та ін. ; за ред. В. М. Гейця, В. П. Семиноженка, Б. С. Кваснюка. — К. : Фенікс, 2007. — Т.1: Економіка знань — модернізаційний проект України. — 2007. — 544 с.</p>

Організаційний складник НІС — це сукупність взаємопов’язаних організацій державного і приватного секторів економіки, які безпосередньо беруть участь у системному інноваційному процесі. Це: а) організації наукової сфери, б) спеціалізовані інноваційні організації, в) інноваційні та інноваційно активні фірми виробничої царини, г) організації інфраструктури інноваційної діяльності.

Інституціональний складник — комплекс інститутів, що забезпечують та регулюють інноваційну діяльність на національному рівні.

Отже, НІС — це сукупність взаємопов'язаних організацій державного і приватного секторів економіки, що безпосередньо беруть участь у сучасному нелінійному інноваційному процесі, та інститутів, що забезпечують і регулюють інноваційну діяльність на національному рівні.

Виходячи із взаємозв'язку і взаємодії в інноваційному процесі наукової, інноваційної та виробничої сфер економіки, узагальнюючи наявні в науковій літературі основні підходи до структуризації НІС та визначення завдань їх певних складників, можемо вирізнити такі *функціональні блоки НІС*:

- 1) організації наукової сфери (у тому числі її заводський сектор);
- 2) спеціалізовані інноваційні організації;
- 3) інноваційні та інноваційно активні фірми виробничої сфери;
- 4) організації інфраструктури інноваційної діяльності;
- 5) інституціонально-функціональний складник, що забезпечує системний інноваційний процес.

Функціональна структура відображає підхід до інновацій як до соціально-економічного, а не тільки науково-технічного явища, системний характер сучасного нелінійного інноваційного процесу, відповідає інтерпретації інноваційної сфери економіки як ланки, що забезпечує продуктивні зв'язки наукової і виробничої царин в останньому, визначенню інноваційної діяльності як своєрідної продуктивної сили, що інтегрує науку і виробництво, реалізує техніко-економічні потреби економічних агентів за допомогою використання наукової продукції.

Функції основних блоків НІС спрямовані на реалізацію стратегічної мети — забезпечення інноваційного розвитку економіки.

Перший функціональний блок НІС охоплює організації академічної, галузевої, вузівської, заводської науки державного і приватного секторів економіки, що здійснюють фундаментальні та прикладні наукові дослідження. Його головною функцією як структурного складника НІС є створення наукового продукту — новації, що має ринковий потенціал.

Другий функціональний блок НІС становлять спеціалізовані організації (структури) різних форм власності, що діють в інноваційній сфері. Це технопарки, галузеві кластери, які є формою науково-промислових комплексів, що належать до територіальної інноваційної інфраструктури, інноваційні центри, інноваційні бізнес-інкубатори, венчурні фонди та ін. Зазначені організації

необхідно виокремлювати в особливий функціональний блок НІС, оскільки їх функціональне призначення є подвійним: а) вони можуть виступати безпосередніми учасниками усіх стадій інноваційного процесу, виконувати функції продукування, впровадження новачій, забезпечення рутинізації та дифузії нововведень, тобто здійснювати інноваційну діяльність на підставі інтеграції наукових, виробничих і ринкових чинників нововведень; б) виконують також функції інноваційної інфраструктури, спрямовані на створення необхідних умов для ефективної діяльності всіх учасників інноваційного процесу.

Саме специфічність ролі розглядуваних організацій у сучасному інноваційному процесі, що здійснюють як інноваційну діяльність, так й її інформаційно-організаційне обслуговування та підтримку, дає підставу для відокремлення їх в особливий функціональний блок НІС — спеціалізовані інноваційні організації.

Третій функціональний блок НІС становлять фірми різних форм власності, що діють у реальному секторі економіки і здійснюють інноваційну діяльність (рис. 4.1).

Важливо розрізнити інноваційні та інноваційно активні фірми, що становлять цей функціональний блок НІС.

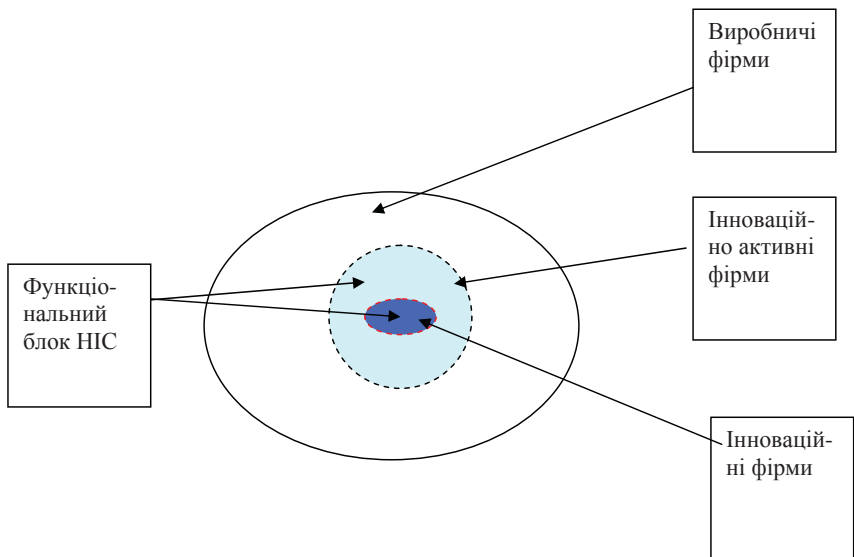

Рис. 4.1. Фірми виробничої сфери, що є складниками НІС

Інноваційні фірми (а) здійснюють самостійно або за допомогою учасників їх зовнішньої інноваційної мережі весь комплекс інноваційних технологій. Інноваційна діяльність цих фірм охоплює практично всі стадії інноваційного процесу; (б) значну питому вагу в продукції або послугах цих фірм становлять інноваційна продукція, інноваційні послуги.

Діяльність *інноваційно активних фірм* спрямована не стільки на розроблення, скільки на систематичні пошуки і здійснення певних нововведень, ринкове освоєння наукових продуктів-новачій, які розглядаються як найважливіший чинник зростання ефективності та конкурентоспроможності бізнесу. Інноваційно активні фірми (як і інноваційні) є інновативними, тобто сприйнятливими до інновацій, здатними до запровадження нововведень. Однак для них, на відміну від фірм інноваційних, виробництво інноваційної продукції не становить головний, превалюючий напрямок підприємницької діяльності.

Варто підкреслити, що інноваційними та інноваційно активними можуть бути як великі корпорації, так і організації малого бізнесу, особливо ті, що є складниками системи венчурного інвестування. Відповідно і державна стратегія щодо розвитку НІС є двовекторною, її орієнтирами виступають прискорений розвиток однієї чи декількох потужних високотехнологічних корпорацій і прошарку малого інноваційного підприємництва.

Для фірм, що становлять даний функціональний блок НІС, впровадження нововведень — це не кінцева мета інноваційної діяльності, а засіб досягнення якісно нового рівня ефективності та конкурентоспроможності.

Зміст інноваційної діяльності фірм цього функціонального блоку НІС становить комплекс взаємопов'язаних технологій.

1. НДДКР-технології, які здійснює внутрішньофірмовий сектор науки. Сьогодні ці технології, що вимагають, як правило, значних інвестицій, здійснюються переважно великими корпораціями, котрі мають у своїй структурі значний науково-дослідний сектор. Науковий сектор концерну ІБМ за своїми масштабами перевищує сукупні дослідницькі ресурси великих наукомістких галузей США, наприклад, усієї авіаційної промисловості. У цілому ж частка витрат корпорацій на НДДКР (у загальному обсязі національних) для більшості розвинених країн перевищує 65 %, а в середньому по країнах ОЕСР вона наближається до 70 % [3, с. 62–63].

2. Ринкові технології інноваційної діяльності фірм, що спрямовані, з одного боку, на пошук, оцінку, комерціалізацію, придбання но-

вацій, впровадження яких забезпечить розв'язання господарських проблем підприємницьких організацій, з другого — забезпечують ефективний продаж інноваційної продукції, поширення нововведень, їх довгострокову прибутковість.

3. Інвестиційні технології, метою яких є забезпечення інноваційного процесу необхідними інвестиційними ресурсами. Що стосується основних стадій інноваційного процесу, то слід виділити інвестиційні технології, які забезпечують розроблення інноваційної ідеї, продукування, комерціалізацію і впровадження наукових продуктів-новацій, рутинізацію та дифузію нововведень.

4. Впроваджувальні технології, що охоплюють стадії інноваційного процесу: впровадження новацій, рутинізація та дифузія нововведень.

5. Виробничі технології, пов'язані з виробництвом інноваційного продукту (продукції). Виробнича й інноваційна діяльність фірм, що становлять даний функціональний блок НІС, тісно взаємопов'язані. З одного боку, здійснення ефективної інноваційної діяльності диктує необхідність постійного відновлення, вдосконалення виробничої діяльності відповідно до завдань інноваційного процесу, оскільки впровадження новацій, рутинізація нововведень базуються на виробничому потенціалі фірм, а з другого — виробнича діяльність може бути каталізатором інноваційної діяльності, давати поштовх зародженню інноваційної ідеї.

6. Управлінські технології, спрямовані на забезпечення організаційно-економічних і соціальних умов ефективної інноваційної діяльності фірм, формування їх зовнішніх інноваційних мереж, координацію діяльності її учасників.

Інноваційна діяльність фірм цього функціонального блоку НІС становить здійснення комплексу інноваційних технологій з метою досягнення нової якості бізнесу на базі інновацій. Отже, *інноваційна діяльність* — це цілеспрямований комплексний процес зміни і відновлення різних аспектів діяльності фірми, спрямований на максимальну реалізацію її інноваційного потенціалу, насамперед інтелектуального капіталу, результатом якого є інновація, що забезпечує новий рівень ефективності і конкурентоспроможності фірми як цілісної господарської системи.

Четвертий функціональний блок НІС становлять організації, до функцій яких належить забезпечення сучасного нелінійного інноваційного процесу на базі інтеграції наукової, інноваційної та виробничої сфер економіки — організації інноваційної інфраструктури. Зміст

поняття інноваційної інфраструктури слід тлумачити у вузькому та широкому значеннях як: у вузькому — це інфраструктура інноваційної сфери економіки, представлена спеціалізованими інноваційними організаціями, що забезпечують інноваційний процес; у широкому — це інфраструктура інноваційної діяльності, яка разом з організаціями інфраструктури інноваційної сфери включає організації наукової, ринкової та виробничої інфраструктур, котрі забезпечують ефективну взаємодію суб'єктів інноваційного процесу, що діють у науковій, інноваційній і виробничій царинах економіки.

Взагалі ж функціональним блоком НІС є не інфраструктура інноваційної сфери, а саме інфраструктура інноваційної діяльності, яка: а) виступає сполучною ланкою між наукою і ринком, забезпечує комерціалізацію результатів наукових досліджень, перетворення наукових продуктів-новацій на об'єкт ринкових відносин; б) сприяє інтеграції науки і підприємництва в реальному секторі економіки, виступає чинником інтелектуалізації підприємницької діяльності, її інновативності, оскільки спрямована на інформаційну підтримку інноваційного бізнесу, навчання початківців-інноваторів; в) забезпечує розширення і зміцнення зв'язків між наукою, бізнесом і державою, яка проводить певну інноваційну політику, здійснює фінансування, організацію, регулювання та програмування інноваційного розвитку економіки.

Структурними елементами цього функціонального блоку НІС є: 1) інфраструктура науки; 2) інфраструктурні послуги спеціалізованих інноваційних організацій, що здійснюють інформаційне обслуговування учасників інноваційного процесу, а також їх підтримку у формі надання різних консалтингових послуг, у тому числі послуг навчального консалтингу, а також передавання у користування приміщень, устаткування та ін.; 3) організації ринкової інфраструктури, насамперед ринку інновацій, на якому здійснюється комерційний обмін різними об'єктами інноваційного продукту. Зазначені організації є найважливішим складником інфраструктури інноваційної діяльності, забезпечують просування продуктів наукової сфери їх безпосереднім споживачам — фірмам виробничої сфери, в інноваційній діяльності яких задіяні послуги банків, бірж, консультантів з маркетингу. Інформаційну та підтримуючу функції щодо інноваційної діяльності виконують організації кредитно-банківської системи, служби стандартизації і сертифікації, патентування і ліцензування, організації, що здійснюють страхування інноваційних ризиків, охорону прав інтелектуальної власності тощо; 4) елементи загальної виробничої інфра-

структури, що забезпечують ефективне впровадження наукових продуктів-новацій, рутинізацію та дифузю нововведень, виробництво і реалізацію інноваційної продукції — транспорт, зв'язок, складське господарство, загальні комунікаційні і інформаційні системи, виробничий консалтинг та ін.

Отже, *інфраструктура інноваційної діяльності* як функціональний блок НІС — це інноваційна інфраструктура в широкому розумінні, сукупність організацій, обслуговуючих наукову, інноваційну, виробничу сфери і ринок, що підтримують інформаційно й організаційно інноваційний процес.

Розглянуті функціональні блоки НІС — організації науки, спеціалізовані інноваційні організації, інноваційні та інноваційно активні фірми виробничої сфери, інфраструктура інноваційної діяльності — формують їх організаційний складник, що виконує функції безпосереднього здійснення, обслуговування та підтримки інноваційного процесу, сприяє оптимальному використанню інноваційного потенціалу національної економіки, залученню інновацій в економічний оборот, підвищенню інноваційної активності бізнесу.

Важливим елементом НІС є їх *п'ятий блок* — *інституціонально-функціональний*, що забезпечує реалізацію призначення блоків НІС, їх взаємозв'язок і взаємодію в сучасному нелінійному інноваційному процесі в умовах певних політичних, економічних, соціальних, національних відносин, правил і норм, притаманних різним країнам. Його головними елементами виступають: нормативні акти державно-правового регулювання інноваційної діяльності, принципи міжфірмового інноваційного співробітництва, правила і норми корпоративного управління інноваційним процесом, інноваційна культура та інноваційне мислення.

Державному регулюванню належить пріоритетна роль у становленні і розвитку НІС країни. Держава, провадячи певну інноваційну політику, формує необхідні інституціональні умови для інноваційної діяльності, інтеграції наукової, інноваційної та виробничої сфер економіки, розвитку інноваційного підприємництва.

Саморегулювання міжфірмового інноваційного співробітництва з боку його учасників на базі науково-технічної, впроваджувальної кооперації та аутсорсингу забезпечує формування і функціонування зовнішніх інноваційних мереж господарюючих суб'єктів як організаційного підґрунтя їх взаємодії на різних стадіях інноваційного процесу.

Корпоративне управління інноваційним процесом — невід'ємний елемент інституціонально-функціонального складника НІС, що за-

безпечує здійснення фірмою комплексу інноваційних технологій. Корпоративне управління охоплює всі стадії інноваційного процесу на мікроекономічному рівні, включає такі управлінські дії, як управління інноваційними технологіями, інноваційним потенціалом, змінами, інноваційною мережею, знаннями та інтелектуальним капіталом фірм.

Фундаментом інноваційної діяльності є інноваційна культура, котра як складник інституціонально-функціонального блоку НІС, по-перше, становить одну із форм економічної культури, а по-друге, в умовах ринкової економічної системи виступає формою культури підприємницької діяльності, оскільки підприємницька функція нерозривно пов'язана з нововведеннями.

Інноваційна культура — це система цінностей, норм, знань і навичок, мотивів інноваційної діяльності, яка об'єднує інноваційне підприємництво і культуру в єдине ціле, виступає фундаментом інноваційного мислення. Будучи формою економічної культури, вона виконує такі функції: а) регуляторно-мотиваційну, виступає регулятором інноваційної діяльності господарюючих суб'єктів, є основою формування мотивації до інновацій, інноваційних підходів; б) трансляційну, яка забезпечує передавання цінностей і мотивів інноваційної поведінки, їх спадкоємність; в) селекційну, спрямовану на відбір найперспективніших цінностей і мотивів інноваційної діяльності та подолання безперспективних, застарілих; г) інноваційну, змістом якої є оновлення цінностей, мотивів інноваційної поведінки шляхом вироблення нових цінностей або запозичення цінностей інноваційної культури інших країн; ґ) світоглядну, реалізація якої сприяє усвідомленню господарюючими суб'єктами свого місця і ролі в інноваційному процесі.

Оскільки мотивація до інноваційної діяльності в умовах ринкової економічної системи базується на певних судженнях про економічну доцільність інновацій, визначенні мети, оцінці майбутніх результатів, виборі засобів, інноваційна культура виступає важливим чинником творчої, суспільно корисної спрямованості *інноваційного мислення*, котре як одна із форм підприємницького мислення орієнтоване в першу чергу на комерційно ефективне здійснення нововведень.

У сучасних умовах ефективне функціонування НІС і кожного її блоку є фундаментом забезпечення економічної безпеки держави, рівень якої безпосередньо залежить від інноваційної активності всіх учасників інноваційного процесу, державного і корпоративного регулювання інноваційної діяльності, розвитку інноваційної культури.

Перехід до інноваційного типу економічного розвитку безпосередньо пов'язаний з нагромадженням та ефективним використанням *інноваційного потенціалу національної економіки* як сукупності чинників інноваційного економічного розвитку, що охоплює рівні: (а) ресурсний (ресурсний потенціал) — сукупність ресурсів, використовуваних у певних соціально-економічних формах для виробництва інноваційної продукції, що задовольняє суспільні потреби; (б) результативний — результат реалізації наявних можливостей здійснення сучасного інноваційного процесу і (в) внутрішній — здатність економічної системи ефективно перетворювати ресурси на інноваційний продукт, сприймати і впроваджувати інновації. Важливо підкреслити, що інноваційний потенціал є складником економічного потенціалу забезпечення безпеки національної економіки.

Зростання ролі інновацій в соціально-економічному прогресі суспільства є, з одного боку, закономірним наслідком переходу до інноваційного типу економічного розвитку, а з другого — найважливішою умовою формування і сутнісною ознакою *інноваційної економіки*, що ґрунтується на знаннях, інноваціях, позитивному сприйнятті нових ідей, машин, систем і технологій, готовності до їх практичної реалізації в різних сферах людської діяльності [1, с. 469].

Спираючись на обґрунтування змісту інновацій, інноваційного процесу, функцій інноваційної сфери, інноваційної економіки, стратегічного призначення НІС та ролі інноваційного потенціалу суспільства, можемо виділити *сутнісні характеристики інноваційної моделі соціально-економічного розвитку, що формується*:

- головний чинник економічного зростання — інновації як науково-технічне і соціально-економічне явище, результат системного інноваційного процесу ринкового типу;

- основа досягнення господарюючими суб'єктами і суспільством у цілому цілей соціально-економічного розвитку — інноваційна діяльність як здійснення системного інноваційного процесу на підставі інтеграції наукових, виробничих та ринкових чинників нововведень;

- пріоритетна сфера економіки — інноваційна, головною функцією якої є трансформація наукових новацій на інноваційні продукти і технології на підставі інтеграції науки та виробництва;

- організаційно-інституціональна основа інноваційного розвитку економіки — національні інноваційні системи;

- ресурсна основа — інноваційний потенціал суспільства.

У контексті зазначених характеристик *формування інноваційної моделі соціально-економічного розвитку суспільства* становить комп-

лексний науково-технічний і соціально-економічний процес перетворення: (а) інновацій — на головний чинник економічного зростання, (б) інноваційної діяльності — на пріоритетний вид економічної активності, (в) інноваційної сфери — на найважливішу сферу економіки, розвиток якої є одним з головних об'єктів державної економічної політики, (г) національних інноваційних систем — на провідний сегмент сучасного господарства.

Формування інноваційної моделі є метою *інноваційної політики держави* як системи цілеспрямованих заходів органів державної влади щодо забезпечення інноваційного розвитку національної економіки.

В Україні принципи та напрямки державної інноваційної політики визначено в Законі України «Про інноваційну діяльність», Концепції науково-технологічного та інноваційного розвитку, що затверджена постановою Верховної Ради України від 13 липня 1999 р. № 916-XIV. Принципами інноваційної політики України є орієнтація на інноваційний шлях розвитку економіки; визначення державних пріоритетів розвитку; формування нормативно-правової бази в галузі інноваційної діяльності; створення умов для збереження, розвитку і використання вітчизняного науково-технічного та інноваційного потенціалів; забезпечення взаємодії науки, освіти, виробництва, фінансово-кредитної сфери в розвитку інноваційної діяльності; ефективне використання ринкових механізмів для сприяння інноваційній діяльності, підтримка підприємництва в науково-виробничій сфері; здійснення заходів, спрямованих на підтримку міжнародної науково-технологічної кооперації, трансферу технологій, захисту вітчизняної продукції на внутрішньому ринку та її просування на зовнішній ринок; фінансова підтримка, здійснення сприятливої кредитної, податкової та митної політики в галузі інноваційної діяльності; сприяння розвитку інноваційної інфраструктури; інформаційне забезпечення суб'єктів інноваційної діяльності; підготовка кадрів у сфері інноваційної діяльності.

Формування інноваційної моделі і забезпечення національної економічної безпеки є взаємозалежними та взаємопов'язаними цілями державної інноваційної політики: з одного боку, інноваційний розвиток є найважливішим чинником подолання загроз економічній безпеці, обумовлених сучасною технологічною структурою економіки України, що не відповідає вимогам інформаційної економіки; з другого — забезпечення безпеки інноваційної діяльності, яка є складником національної економічної безпеки, в умовах переходу

до інноваційного типу розвитку економіки набуває пріоритетного значення.

Роль інноваційної моделі соціально-економічного розвитку в забезпеченні національної економічної безпеки відображено на схемі (рис. 4.2).

Рис. 4.2. Роль інноваційної моделі соціально-економічного розвитку в забезпеченні економічної безпеки держави

Вплив інноваційної моделі соціально-економічного розвитку на стан і рівень економічної безпеки держави охоплює такі головні напрямки:

1) підвищення інноваційної активності господарюючих суб'єктів, розвиток інноваційної діяльності сприяють формуванню інноваційного типу суспільного відтворення, який є фундаментом досягнення якісно нового рівня національної економічної безпеки, що базується на інноваціях;

2) формування ефективної технологічної структури економіки на базі розвитку і інтеграції наукової, інноваційної, виробничої сфер та ринку є підставою забезпечення конкурентоспроможності економіки України в світі, що глобалізується, як найважливішого чинника економічної безпеки держави;

3) становлення і функціонування національної інноваційної системи є фундаментом подолання наявних і потенційних загроз у науково-технічній та технологічних сферах: а) недосконалість системи організації НДДКР і зв'язків між академічною, вузівською, галузевою та фірмовою науками; б) невідповідність інфраструктури науки і техніки рівню та складності першочергових проблем економічного розвитку; в) відсутність ефективного механізму реалізації науково-технічних досягнень; г) відставання від розвинених країн у темпах та масштабах впровадження нововведень тощо;

4) нагромадження і ефективне використання інноваційного потенціалу економіки України є важливим напрямком розв'язання проблеми ресурсного забезпечення необхідного рівня національної економічної безпеки;

5) інноваційна модель соціально-економічного розвитку сприяє подоланню соціальних загроз економічній безпеці, оскільки її реалізація забезпечує досягнення в країні якісно нового рівня суспільного добробуту.

Економічна безпека України в умовах формування інноваційної моделі соціально-економічного розвитку безпосередньо пов'язана із структурними зрушеннями в економіці.

4.3. Розвиток національної інноваційної системи в Україні. Інформаційна безпека суб'єктів інноваційної діяльності

Національні особливості інноваційних систем різних країн обумовлені безліччю чинників, починаючи з місцерозташування і території країни, наявності матеріальних, трудових, фінансових та інтелектуальних ресурсів і завершуючи співвідношенням і роллю державного та приватного секторів в інноваційному процесі, особливостями державної інноваційної політики.

У сучасний період стан НІС Україні характеризується тим, що, з одного боку, зруйновано механізм здійснення неринкової моделі інноваційного процесу, характерної для командно-адміністративної

системи СРСР, а з другого — ще не створено необхідних економічних та інституціональних умов для ринкової інноваційної діяльності, наприклад, ринки інновацій, інформації, об'єктів інтелектуальної власності, консалтингових послуг знаходяться на етапі свого становлення. Сьогодні в Україні НІС тільки формується. Тому, актуальним є, поперше, вибір її моделі, яка найбільш адекватно відповідати національним особливостям країни і забезпечуватиме її інноваційний розвиток; по-друге, проведення державою дієвої інноваційної політики, спрямованої на оптимальну реалізацію цієї моделі.

На сучасному етапі НІС України властиве успадковане від командно-адміністративної системи і не подолане ще й дотепер відокремлення, а саме:

- науки від виробництва і ринку;
- фундаментальної науки від інноваційної сфери та ринкового інноваційного процесу;
- вищої школи від інноваційної діяльності;
- підприємств виробничої царини від науково-технічної діяльності та інноваційної сфери.

Підприємницький сектор економіки України відокремлений від НДДКР, а державні наукові організації і вузівська наука практично не розвивають ринкові форми взаємозв'язків з інноваційно активними фірмами, що діють у виробничій царині, не є діяльними суб'єктами ринку інновацій. Брак тісних взаємозв'язків і взаємодії між елементами та функціональними блоками НІС обмежує можливості ефективної інноваційної діяльності, гальмує перехід до інноваційного типу розвитку економіки України. У цілому ж інтеграція наукової, інноваційної, виробничої сфер економіки України ще не досягла рівня, який забезпечував би системний інноваційний процес ринкового типу. Взаємодія організацій, що становлять функціональні блоки НІС, ще не набула стійкого, комплексного, збалансованого та цілеспрямованого характеру, що є наслідком як недостатнього розвитку інфраструктури інноваційної діяльності, головна функція якої в інноваційному процесі полягає в інтеграції на підставі ринкових відносин науки і виробництва, так і відсутності послідовної, науково обґрунтованої державної інноваційної політики, спрямованої на створення необхідних умов для становлення і розвитку НІС. На сьогодні в Україні не існує на державному рівні комплексного підходу до формування НІС.

Відсутність належного рівня інтеграції інституційних учасників інноваційного процесу зумовлена також недостатнім рівнем розвитку функціональних блоків НІС України.

Діяльність наукових організацій як складників НІС ще не набула належного рівня орієнтації на ринковий інноваційний процес на базі не тільки науково-технічних, а й комерційних зв'язків з організаціями інноваційної та виробничої сфер економіки. Інституціональна структура української науки, успадкована від командно-адміністративної системи, не сприяє підвищенню її інновативності, нагромадженню та реалізації інноваційного потенціалу наукових організацій. Але, важливо підкреслити, хоча кількість організацій заводської науки за період 1991–2005 рр. зменшилася майже на 27 %, чисельність працівників — на 76 %, продуктивність цього сектору науки поступово збільшується: кількість виконаних розробок у 2005 р. порівняно з 2002 р. зросла майже на 59 % [2, с. 259–363].

У НІС України зараз ще недостатньо задіяно потенціал спеціалізованих інноваційних організацій, насамперед технопарків. Багато в чому це пояснюється тим, що спеціальний режим інноваційної діяльності даних структур було ліквідовано у зв'язку з припиненням у 2005 р. чинності Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків», відповідно до якого за три роки (1999–2002) було створено вісім технопарків (дію зазначеного Закону в новій редакції відновлено з 1 лютого 2006 р.). Перші три створені в 1999 р. на базі Інституту фізики напівпровідників — «Напівпровідникові технології і матеріали, оптоелектроніка і сенсорна техніка» (м. Київ), Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона (м. Київ), Інституту монокристалів НАН України (м. Харків). У 2001 р. до них приєднався технопарк «Вуглемаш» (м. Донецьк). У 2002 р. було створено ще чотири технопарки, розташовані у м. Київ — «Інститут технічної теплофізики», «Київська політехніка», «Інтелектуальні інформаційні технології», «Укрінфортех». З восьми технопарків реально працювали тільки чотири. Так, за підсумками 2003 р. у загальному випуску інноваційної продукції 64 % становив внесок технопарку «Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона», 34 % — технопарку «Інститут монокристалів», близько 1 % — решта [3, с. 13]. Зараз в Україні існують, крім названих восьми, технопарки «Агро-технопарк» (м. Київ), «Еко-Україна» (м. Донецьк), «Наукові та навчальні прилади» (м. Суми), «Текстиль» (м. Херсон), «Ресурси Донбасу» (м. Донецьк), «Український мікробіологічний центр синтезу та новітніх технологій» (УМБІ-ЦЕНТР, м. Одеса), «Яворів» (Львівська обл.), «Машинобудівні технології» (м. Дніпропетровськ). Для порівняння: у Китаї діють 53 національні технопарки, 50 парків — у провінціях і 30 парків — при університетах [4]. Тільки у двох найбільших

наукових парках США — Стенфордському і «Парку-трикутнику» у фірмах, що в них розташовані, зайнято понад 60 тис. працівників. У наукових парках Франції ще наприкінці ХХ ст. налічувалося 7 160 фірм із загальною зайнятістю 145 тис. осіб [5, с. 13]. Але не тільки кількісно, а насамперед якісно українські технопарки не відповідають їх призначенню в НІС. Це стосується забезпечення системного інноваційного процесу, сприяння створенню та функціонуванню новаторських фірм.

Інші види спеціалізованих інноваційних організацій — це інноваційні бізнес-інкубатори, інноваційні центри (наприклад, Донецький інноваційний центр, Інноваційний центр «MAGIC Solutions» — м. Харків, Центр розвитку інновацій. — м. Київ, Міжнародний центр високих технологій — м. Київ), метою яких є стартова допомога малому інноваційному бізнесу, вченим, винахідникам які знаходяться у стадії свого становлення, ще не в змозі виступити ефективними чинниками зростання інноваційної активності.

Ефективність діяльності спеціалізованих інноваційних організацій в Україні залежить перш за все від підтримки держави і великих підприємств, але на сьогодні вона практично відсутня.

В Україні ще не сформувалася інфраструктура інноваційної діяльності як комплекс інфраструктур науки, інноваційної сфери, виробництва та ринку. З одного боку, ці інфраструктури значною мірою відокремлені одна від одної внаслідок нерозвиненості взаємозв'язків наукової, інноваційної та виробничої сфер економіки України, а з другого — діяльність організацій, що являють собою зазначені інфраструктури, належною мірою не відповідає вимогам сучасного інноваційного процесу і міжнародних стандартів інноваційної діяльності. Крім того, деякі елементи інноваційної інфраструктури (в широкому розумінні) ще не створено або вони знаходяться у стадії свого становлення.

Центральний блок НІС України як блок інноваційних та інноваційно активних підприємств виробничої сфери не забезпечує адекватного вимогам сучасного етапу переходу до інноваційного типу розвитку економіки рівня реалізації свого функціонального призначення — здійснення нововведень, їх рутинізації, дифузії, виробництва інноваційної продукції.

Вкрай недостатнім є рівень інноваційної активності підприємств виробничої сфери, про що свідчать дані табл. 4.3.

У 2005 р. у промисловості України всього лише 11,9 % підприємств займалися інноваційною діяльністю, у 2006 р. — 11,2 %, у той

час як рівень інноваційної активності у цій царині у країнах ЄС в середньому становить 51 % [6, с. 317; 7, с. 33]. Якщо ж взяти всю економіку України, то в 2004 р. тільки 0,6 % підприємств впроваджували інновації [8, с. 192].

Таблиця 4.3

Інноваційна активність підприємств в Україні у 2000–2006 рр.

Показник	Рік						
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Кількість інноваційно активних промислових підприємств, всього одиниць	1705	1697	1808	1496	1359	1193	1118
У тому числі: малі	134	143	185	186	131	85	–
середні	230	1223	1314	1048	957	855	–
великі	341	331	310	262	271	253	–
Частка інноваційно активних підприємств у загальній кількості промислових підприємств, %	18,0	16,5	18,0	15,1	13,7	11,9	11,2
Кількість промислових підприємств, які впроваджували інновації, одиниць	1491	1503	1506	1238	958	810	999
Частка підприємств, що впроваджували інновації у загальній кількості промислових підприємств, %	14,8	14,3	14,6	12,7	9,7	8,0	10,0
Освоєно нових видів продукції (інноваційної продукції), найменувань	15323	19484	22847	7416	3978	3152	2408
З них нових видів техніки	631	610	520	710	769	657	786
Кількість впроваджених нових прогресивних технологічних процесів	1403	1421	1142	1482	1727	1808	1145

Розраховано за даними джерел: [9, с. 38; 6, с. 317–319; 10, с. 202; 8, с. 193; 11, с. 112; 12, с. 27].

Дані табл. 4.3 показують значне зниження інноваційної активності підприємств України за період 2000–2006 рр. Порівняно з 2000 р. у 2006 р. кількість інноваційно активних промислових підприємств скоротилася на 34,5 %, промислових підприємств, що впроваджували інновації, — на 33 %.

В інноваційній сфері України майже не використовується потенціал малих підприємств (за законодавством України залежно від кількості працюючих малими вважаються підприємства, на яких зайнято до 50 осіб, великими — більше 1000 осіб, середніми — від 50 до 1000 осіб.) За період 2000–2005 рр. кількість інноваційно активних малих промислових підприємств зменшилась з 134 до 85, тобто майже на 40 %. У 2002–2003 рр. їх частка від загальної кількості малих підприємств складала 6,6 %. Для порівняння: значення аналогічного показника для середнього підприємництва України становить понад 15 %, для великого — майже 40 %, для малого підприємництва розвинених країн — понад 60 % [11, с. 122].

Знижується інноваційна активність великих підприємств, яким належить провідна роль у забезпеченні інноваційного розвитку економіки. За період 2000–2005 рр. кількість інноваційно активних великих промислових підприємств зменшилась на 27 %. Така ж ситуація склалася і стосовно середніх промислових підприємств, серед яких кількість інноваційно активних зменшилась більш ніж на 30 %.

До того ж, інноваційна діяльність вітчизняних підприємств спрямована переважно на технологічну дифузю — пасивний технологічний розвиток, коли впроваджуються технології та нововведення, розроблені в інших країнах.

У цілому розвиток виробничої сфери ще не має стратегічної інноваційної спрямованості, що зумовлено нестачею інвестиційних ресурсів, нерозвиненістю інфраструктури інноваційної діяльності, складними проблемами відтворення виробничого потенціалу в умовах високого рівня зношення основних фондів, низькою інноваційною культурою на підприємствах.

Істотною негативною характеристикою сучасного етапу є низький рівень фінансування інновацій з боку як держави, так і недержавних організацій і підприємців. Українцями залишаються фінансові витрати на одного працюючого в науковій сфері України — 12 тис. грн за рік, тоді як у США — 195 тис. дол., у Японії — 142 тис. дол., у Франції — 174 тис. дол., у Росії — понад 10 тис. дол. [13, с. 77, 78].

НІС України, яка тільки формується, притаманні незавершеність і певна фрагментарність інституціональних засад інноваційної діяльності. У першу чергу ця характеристика НІС стосується державно-правового регулювання як інноваційної діяльності, так і процесів становлення і розвитку НІС. Сьогодні правовий фундамент інноваційної діяльності в Україні складають численні закони, укази, постанови. Серед них — Концепція науково-технічного та інноваційного

розвитку України, затверджена постановою Верховної Ради України від 13 липня 1999 р. № 916–ХІ, Закони України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 1 грудня 1998 р., «Про інноваційну діяльність» від 4 липня 2002 р. (статті 21 і 22 цього Закону, що присвячені особливостям оподаткування і митного регулювання інноваційної діяльності, виключено згідно із Законом України від 25 березня 2005 р. № 2505–IV), «Про пріоритетні напрямки інноваційної діяльності в Україні» від 16 січня 2003 р., «Про внесення змін до Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» та інших законів України» та ін.

Однак суттєва невизначеність правового поля інноваційної діяльності залишається, оскільки ще не створено дієвого правового механізму комплексної, взаємопов'язаної реалізації актів державного нормативно-правового регулювання інноваційного економічного розвитку. Поки ще бракує системного підходу до державно-правового регулювання інноваційної діяльності, що створює інституціональну нестабільність в інноваційній сфері.

Розвиток міжфірмового і корпоративного управління інноваційним процесом в Україні має ґрунтуватися на освоєнні досягнень у цій сфері корпорацій країн з розвинутою ринковою економікою, оскільки останні мають великий досвід ефективного управління інноваційною діяльністю, та їх адаптації до національних умов.

Інноваційна культура в Україні тільки формується. З одного боку, цінності, стимули, мотиви інноваційної діяльності, успадковані від командно-адміністративної системи, продовжують впливати на економічну поведінку та інноваційне мислення господарюючих суб'єктів, що істотно перешкоджає ефективному здійсненню ринкового інноваційного процесу. З другого боку освоєння цінностей інноваційної культури інших країн, тим більше вироблення нових цінностей, адекватних історичним, соціальним і національним особливостям України, не стало ще одним із пріоритетних завдань державного регулювання інноваційної діяльності, що негативно позначається на загальному рівні інноваційної культури.

Розглядувані особливості інноваційної системи України свідчать про істотні труднощі і суперечності сучасного етапу її формування. На сьогодні стан НІС України не сприяє подоланню науково-технічних, технологічних, фінансових, соціальних загроз національній економічній безпеці, що пов'язано насамперед з браком послідовної, науково обґрунтованої державної політики переходу до інноваційного типу економічного розвитку, дезінтегруючим впливом на інноваційний

процес несистемного державного регулювання, яке не спрямоване на використання потенціалу НІС у забезпеченні національної економічної безпеки.

Ефективне функціонування НІС значною мірою залежить від рівня інформаційної безпеки учасників інноваційного процесу, яка на всіх його стадіях є важливою умовою здійснення і розвитку інноваційної діяльності, формування і функціонування інноваційних систем національної економіки.

Інформаційна безпека — це стан захищеності потреб особи, суспільства і держави в інформації незалежно від внутрішніх і зовнішніх загроз. Щодо національних інтересів інформаційна безпека означає такий стан захищеності інформаційних ресурсів особи, суспільства та держави, який забезпечує реалізацію та прогресивний розвиток життєво важливих для них інтересів [14, с. 696]. Це стан захищеності національних інтересів України в інформаційній сфері, за якого не допускаються заподіяння шкоди особі, суспільству, державі через неповноту, несвоєчасність, недостовірність інформації; несанкціоноване поширення та використання інформації; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки функціонування інформаційних технологій [18, с. 33]. Стосовно інтересів суб'єктів інноваційної діяльності інформаційна безпека — це такий рівень їх забезпеченості інформаційними ресурсами та стан захищеності останніх, який забезпечує ефективне здійснення інноваційного процесу від зародження інноваційної ідеї й її втілення в новацію до рутинізації та дифузії нововведень.

На мікроекономічному рівні до головних складників інформаційної безпеки інноваційної діяльності господарюючих суб'єктів належать: 1) інформаційне забезпечення інноваційного процесу; 2) безпека інформації — такий стан її захищеності, який забезпечує відсутність недопустимого ризику заподіяння шкоди від її несанкціонованого розголошення, витоку, модифікації або знищення [14, с. 23]; 2) безпека інформаційних технологій, що використовуються інноваторами, як стан їх захищеності, за якого не допускається (або зводиться до мінімуму) заподіяння їм шкоди.

Одним з каналів передання учасникам інноваційного процесу необхідних знань та інформації виступає *економічний консалтинг* — підприємницька діяльність фахівців з економіки і управління з надання господарюючим суб'єктам ділових послуг консультативного типу, до яких належать виробничий, фінансово-інвестиційний, бухгалтерський, оцінюючий, маркетинговий, кадровий, організаційний,

інноваційний, юридичний, корпоративний, навчальний консалтинг і консалтинг у сфері інформаційних технологій. Знання та інформація, що передаються інноваторам у процесі надання їм консалтингових послуг є, по-перше, інтелектуально-інформаційними ресурсами інноваційної діяльності — консалтинговими ресурсами; по-друге — чинниками забезпечення їх інформаційної безпеки в аспекті як надання необхідної інформації, так і захисту інформації та інформаційних технологій.

Вплив консалтингу на інформаційну безпеку інноваційної діяльності визначається змістом консалтингових ресурсів, який характеризується наявністю інформаційного та інтелектуального складників.

Консалтингова фірма, надаючи консалтингові послуги суб'єктам інноваційної діяльності, трансформує наявну в неї інформацію в професійні поради, рекомендації, висновки та ін., тобто виступає продуцентом, збирачем, зберігачем і продавцем інформації.

Інформаційний складник консалтингових ресурсів — це специфічна інформація, що передається консультантами фірмам-клієнтам у процесі консультування, тобто *консалтингова інформація*, яка, по-перше, є економічною інформацією, що відображає процеси виробництва, розподілу, обміну та споживання благ, становить основу прийняття управлінських рішень. По-друге, якщо звернутися до секторної структури світових інформаційних ресурсів — сектори інформації ділової, науково-технічної і спеціальної, масової споживчої, то консалтингова інформація може бути віднесена до сектору ділової інформації, що включає такі групи, як інформація біржова і фінансова, статистична, комерційна, ділові новини у галузі економіки та бізнесу, управлінські дані і повідомлення, оцінки і рекомендації з прийняття рішень. Оскільки економічному консалтингу притаманні ознаки науково впроваджувальної діяльності, консалтингову інформацію слід віднести як до сектору ділової, так і до сектору науково-технічної і спеціальної інформації, який включає документальну, бібліографічну, реферативну та повнотекстову інформацію про фундаментальні і прикладні дослідження, а також професійну для інноваторів певної галузі науки і виробництва.

У Законі України «Про інформацію» основними видами інформації названо статистичну, адміністративну, масову, про діяльність державних органів влади та органів місцевого і регіонального самоврядування, правову, особистісну, довідково-енциклопедичного характеру, соціологічну. Джерелом інформаційного складника консалтингових ресурсів слід вважати: а) офіційну документовану інформа-

цію, створювану в процесі поточної діяльності державних органів (законодавчої, виконавчої та судової гілок влади) та органів місцевого і регіонального самоврядування; б) інформацію правову і довідково-енциклопедичного характеру.

Не слід ототожнювати зазначені види інформації та інформаційний складник змісту консалтингових ресурсів, оскільки консультування — це не просто передавання економічної ділової або спеціальної інформації, а й її тлумачення та певна адаптація до особливостей і проблем бізнесу клієнта. Тому консалтингова фірма для клієнта є не стільки розповсюджувачем інформації, скільки її творцем.

По-третє, оскільки особливістю консалтингової інформації є її індивідуалізованість, адаптованість до специфіки бізнесу замовника, то інформаційний складник консалтингових ресурсів, навіть при оперативному консультуванні, а) не може бути тиражованим; б) завжди містить ознаки комерційної таємниці; в) належить до інформації з обмеженим доступом; г) є конфіденційним; г) являє собою відомості, що знаходяться у володінні, користуванні або розпорядженні окремих фізичних чи юридичних осіб; д) поширюється за їх бажанням відповідно з передбаченими ними умовами.

Таким чином, інформаційний складник консалтингових ресурсів (консалтингова інформація) — це адаптована до особливостей і проблем суб'єктів інноваційної діяльності конфіденційна професійна економічна інформація, яку можна віднести до ділового, науково-технічного і спеціального секторів світових інформаційних ресурсів. Її джерелами виступає інформація: а) державних органів та органів місцевого і регіонального самоврядування, б) правова та в) довідково-енциклопедичного характеру. Специфіка консалтингової інформації полягає також у тому, що вона передається інноваторам у формі і процесі консультування як складник професійної поради, рекомендації, проекту, що спрямовані на розв'язання їх проблем.

Консалтингові ресурси не слід ототожнювати з ресурсами інформаційними. Їх змісту притаманний не тільки інформаційний, а й такий інтелектуальний складник, як знання, досвід, ноу-хау тощо. До того ж, послуги консалтингової фірми, як правило, орієнтовані не на задоволення інформаційних потреб суб'єктів інноваційної діяльності, а на розв'язання їх проблем за допомогою застосування певних інформаційних ресурсів. Тому пріоритетним у змісті консалтингових ресурсів є, на наш погляд, не інформаційний, а саме інтелектуальний складник — знання, досвід, ноу-хау.

Знання виступають інтелектуальними ресурсами інноваційної діяльності, особливим видом яких є, на нашу думку, консалтингові ресурси, специфічність яких полягає у знаннях та формі їх передання.

По-перше, змістом інтелектуального складника консалтингових ресурсів є не загальні, а спеціальні знання. Це професійні знання з економіки і управління. Вони можуть бути: а) суб'єктивними (індивідуальними та колективними). В процесі консультування суб'єктивне (персональне) знання консультанта трансформується в суб'єктивне (персональне) знання інноватора. Ось чому ефективність консалтингу залежить не тільки від професіоналізму консультанта, а й від здатності і готовності учасників інноваційного процесу оволодіти переданими їм знаннями; б) кодифікованими — відокремленими від людини, репрезентованими в знаковій формі чи у формі символів, що виступають джерелом формування інтелектуального капіталу інноваторів. По-друге, ці знання є специфічними, оскільки виступають результатом перероблення фірмово-специфічної інформації, наданої суб'єктом інноваційної діяльності консалтинговій фірмі. По-третє, це знання становить (більшою чи меншою мірою) комерційну таємницю клієнта. По-четверте, формою передавання знання як інтелектуального складника консалтингових ресурсів є консультування. Вони інституційно закріплюються в процесі консультування у професійних порадах, рекомендаціях, висновках, проектах тощо. Інакше кажучи, знання, які становлять зміст консалтингових ресурсів, є інституційно закріплені, що виступає важливою умовою їх трансферу, тобто передавання на комерційних засадах, інноваторам.

Таким чином, інтелектуальний складник консалтингових ресурсів — це специфічне суб'єктивне (індивідуальне та колективне) і кодифіковане знання, що інституційно закріплене в процесі консультування, передане учасникам інноваційного процесу, завданням яких є його засвоєння, перетворення на власний інтелектуальний капітал. Це знання професійне у галузі економіки, управління бізнесом, інноваційної діяльності. Причому інтелектуальний складник консалтингових ресурсів виконує роль чинника формування інтелектуальних ресурсів інноваційних та інноваційно активних фірм у формі як індивідуального знання їх працівників, що використовується ними в процесі здійснення відповідних функцій, так і організаційного — належного фірмам знання.

Інтелектуальний та інформаційний складники консалтингових ресурсів тісно взаємопов'язані подібно взаємозв'язку знання та інформації. Ядро консалтингових ресурсів становить знання консуль-

тантом способу розв'язання проблем інноваційної діяльності, що і є метою звернення учасників інноваційного процесу до послуг консалтингової фірми. Отже, інформація слугує і джерелом, і доповненням знання як інтелектуального складника змісту консалтингових ресурсів, є супутньою стосовно знань.

Таким чином, консалтингові ресурси інноваційної діяльності — це професійні знання, які у процесі консультування інституційно закріплюються і передаються інноваторам на комерційних засадах разом з супутньою інформацією.

Використання консалтингових ресурсів суб'єктами інноваційної діяльності виступає дієвим чинником їх інформаційної безпеки.

1. Економічний консалтинг надає професійні знання та інформацію менеджменту інноваційних підприємств, тобто здійснює інформаційне забезпечення інноваційного процесу. Основними формами участі професіональних консультантів в інноваційній діяльності фірм є консультування, проектування, навчання, аутсорсинг, розроблення та передавання організаційно-управлінських новацій. Консультування може бути інноваційним, інвестиційним, маркетинговим, кадровим, організаційним та ін. Але більшість видів консалтингових послуг необхідні для здійснення практично всіх стадій і технологій інноваційної діяльності фірм. Проектування припускає участь консультантів у розробленні та реалізації інноваційних проектів. Навчання як напрямок діяльності консультантів слугує чинником формування та розвитку інтелектуального капіталу працівників, який використовується фірмою в інноваційному процесі. Аутсорсинг — це засіб підвищення ефективності здійснення фірмами інноваційних технологій шляхом часткового передавання функцій, а отже, і ризиків інноваційної діяльності консультантам як незалежним учасникам зовнішньої інноваційної мережі. Причому останні можуть приймати на себе виконання як окремих, так і багатьох функцій фірм у рамках певної інноваційної технології. При здійсненні фірмами нововведень в організаційно-управлінській сфері консультанти можуть виступати в ролі продуцентів і постачальників інтелектуальних продуктів — організаційно-управлінських новацій.

2. Консалтинг є складником усіх функціональних блоків НІС, необхідним чинником реалізації завдань як окремих блоків, так і НІС в цілому. Основні напрямки використання консалтингових ресурсів відповідно до завдань функціональних блоків НІС відображено в табл. 4.4.

Роль консалтингових ресурсів у національних інноваційних системах

Функціональний блок НІС	Головний напрямок використання консалтингових ресурсів
Організації наукової сфери	Комерціалізація наукового продукту-новації, консалтингове забезпечення взаємозв'язків сфери наукової з виробничою та ринком
Спеціалізовані організації інноваційної сфери	Консультаційна підтримка, сприяння зростанню інноваційної активності та інновативності господарюючих суб'єктів, продукування організаційно-управлінських новацій
Інноваційні та інноваційно активні фірми виробничої сфери	Забезпечення інноваційними консалтинговими послугами, здійснення інноваційних технологій та інші напрямки діяльності консультантів як незалежних учасників зовнішніх інноваційних мереж фірм
Інфраструктура інноваційної діяльності	Консалтингове забезпечення та підтримка діяльності організацій, що являють собою функціональні блоки НІС
Інституціонально-функціональний складник НІС	Розвиток державного, міжфірмового та корпоративного управління, підвищення інноваційної культури і розвиток інноваційного мислення на підставі поширення знань про міжнародні стандарти, правила та норми інноваційної діяльності, досвіду інноваційно розвинених країн тощо

Узагальнюючи напрямки використання консалтингових ресурсів у НІС, можемо виокремити основні з них: 1) забезпечення трансформації наукових продуктів-новацій в інноваційний продукт, інноваційну продукцію; 2) встановлення та посилення взаємозв'язку і взаємодії організацій різних функціональних блоків для досягнення мети НІС — сприяння інноваційному розвитку національної економіки; 3) підвищення інновативності та інноваційної активності господарюючих суб'єктів, розвиток інноваційного підприємництва; 4) забезпечення розвитку державного регулювання та міжфірмового і корпоративного управління інноваційною діяльністю; 5) розвиток інноваційного мислення, підвищення інноваційної культури всіх учасників інноваційного процесу.

Будучи складником усіх функціональних блоків НІС, консалтинг здійснює інформаційну підтримку учасників інноваційного процесу, забезпечує рух інформації у межах системи.

3. Спеціальним напрямком консалтингового обслуговування інноваторів є надання послуг, безпосередньо спрямованих на забезпечення захисту інформації та інформаційних технологій. Наприклад,

напрямами консалтингу в сфері інформаційних технологій (ІТ-консалтинг) є консультування з проблем організації та діяльності на підприємствах служб, функцією яких є інформаційна безпека, розроблення та впровадження програм захисту комерційної таємниці тощо. Інноваційний консалтинг має за мету не тільки сприяння інноваційній діяльності господарюючих суб'єктів, а й захист їх інтелектуальної власності, забезпечення конфіденційності стосунків учасників інноваційного процесу.

Отже, консалтингові ресурси є чинниками інформаційної безпеки суб'єктів інноваційної діяльності. Проте важливо розуміти, що за певних умов використання інноваторами консалтингових послуг може бути загрозою їх інформаційній безпеці. Це пов'язано з існуванням в Україні квазіконсалтингу — такої діяльності на ринку консалтингових послуг, що формально є консультаційною, а реально спрямована на задоволення попиту клієнтів на послуги, пов'язані зі сприянням у розв'язанні їх проблем методами, що суперечать професіональним та етичним нормам консалтингу, а у певних випадках і нормам права.

На даний час квазіконсалтинг в Україні репрезентовано, по-перше, фірмами і консультантами, які надають консалтингові послуги низької якості та використовують методи цінового демпінгу, що зумовлює зниження рівня інформаційної забезпеченості інноваторів. По-друге, особливим сегментом квазіконсалтингу є консультанти, що надають послуги, які формально є консультаційними, а реально — посередницькими, тіншовими. Метою звернення суб'єктів інноваційної діяльності до таких фірм є не одержання професійної консультативної допомоги, а, наприклад, комерційне шпигунство, яке належить до злочинів, пов'язаних з порушенням правил економічної конкуренції. Згідно зі ст. 231 Кримінального кодексу України комерційним шпигунством є умисні дії, спрямовані на отримання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю, з метою розголошення чи іншого використання цих відомостей.

Важливо підкреслити, що оперування консультантами методами, які суперечать діловим, професійним, етичним нормам і нормам права, не є винятковою особливістю консалтингової діяльності в умовах ринкової трансформації. Прикладом подібної практики в країнах з розвиненою ринковою економікою може бути скандал, пов'язаний з фальсифікацією аудиторською фірмою «Артур Андерсен» фінансової звітності американської компанії «Енрон», наслідками якого, крім банкрутства останньої, було припинення діяльності світового лідера

аудиту і перетворення «великої п'ятірки» аудиторських фірм на «велику четвірку».

Специфікою трансформаційної економіки є значне поширення квазіконсалтингової діяльності, наявність великої кількості квазіконсалтингових фірм, а також те, що саме в умовах ринкових перетворень, коли правове поле бізнесу тільки формується, квазіконсалтинг виступає чинником тінізації і загрозою інформаційної безпеки інноваційної діяльності. Найважливішим напрямком подолання негативного впливу квазіконсалтингу на інформаційну безпеку функціонування НІС є всебічне вдосконалення державно-нормативного та колективного регулювання консалтингової діяльності, розвиток внутрішньофірмового (внутрішнього) консультування.

РОЗДІЛ 5. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ УМОВИ ВІДТВОРЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

5.1. Якість інститутів — основа нормального економічного розвитку

Трансформаційні процеси, що зараз відбуваються в Україні, пов'язані із відтворенням ринкових принципів господарювання. Ринкові перетворення здійснюються за об'єктивними законами, змінити чи скасувати які суспільство не в змозі. Але об'єктивні закономірності реалізуються через вчинки людей, проходять крізь їх свідомість, сприймаються чи не сприймаються ними. Ринкові перетворення ефективно та цілеспрямовано здійснюються, якщо економічні суб'єкти створюють для них нормальні умови. Це досягається в процесі *інституціоналізації економіки*, що означає формування способів регулювання, контролю та захисту спільних дій суб'єктів, які накладають на них певні обмеження і забезпечують їх передбачену та очікувану поведінку. Найчастіше інститути визначають як довговічні системи укорінених правил, що надають структуру соціальним взаємодіям [1, с. 11]. Інститути хоча і накладають обмеження на поведінку людей, але при цьому розширюють їх можливості в господарському житті, збільшують ступінь свободи, оскільки знімають з суб'єктів невизначеність та ризики їх діяльності. Суб'єкт, який, з одного боку, володіє необхідною інформацією, а з другого — захищений від невизначеності та неузгодженості дій інших суб'єктів, одержує більше можливостей та свободи для досягнення своїх цілей. Але для функціонування економіки потрібні не просто певні інститути — вони повинні бути якісними.

Чим краще інституціоналізовані об'єктивні відносини, тим ефективніше стають наслідки їх функціонування, тобто саме якість інсти-

тутів сьогодні стає найважливішою умовою формування ефективного ринкового середовища. У довгостроковій перспективі економічний розвиток більшою мірою залежить не від поточних економічних механізмів (характеру ціноутворення, ставки податку, способів інвестування), а від якості інститутів — формальних і неформальних правил ведення бізнесу, прийняття урядових рішень і механізмів, що забезпечують їх додержання.

Особливість сучасного розвитку економіки України визначається низькою якістю інститутів, що усвідомлено розробляються членами суспільства. Всесвітній економічний форум (незалежна міжнародна організація) щорічно встановлює рейтинги країн світової економіки, які сьогодні стають важливими інструментами формування більш удосконаленої економічної політики та інституціональних реформ. У ході підготовки звіту про глобальну конкурентоспроможність країни оцінюються за низкою параметрів (якість інститутів, технологічний рівень, макроекономічна стабільність, ефективність ринків товарів і послуг, розвиток інфраструктури та ін.). Розраховуючи рейтинг України в 2007 р. у розрізі складових конкурентоспроможності, якість інститутів виявилася на останньому (115) місці, у той час як у цілому країна займає 73 позицію [2, с. 14]. У розряд недостатньо якісних інститутів потрапили насамперед етична поведінка компаній, захист прав власності, прозорість прийняття урядових рішень, незалежність судової системи, захист прав інтелектуальної власності, довіра суспільства до політиків, тягар державного регулювання, ефективність корпоративного управління, фаворитизм у прийнятті державних рішень, організована злочинність.

Світовий досвід свідчить про те, що ті країни, які досягають найбільш високих економічних показників, завжди мають високорозвинені інститути. «Розвиненість інститутів є воістину тим золотом, яке не завжди блищить, але без якого, за великим рахунком, неможливе процвітання країни» [2, с. 15]. Проблема якості інститутів стає надзвичайно актуальною для країн з інверсійним типом розвитку, для яких характерним є зворотний процес здійснення історичних закономірностей, що призводить до перестановки місцями необхідних для суспільства інститутів. Для країн трансформаційного переходу (зараз їх називають *емерджентні* економіки, тобто такі, в яких залишаються елементи попереднього розвитку) характерним є суперечність взаємопов'язаних процесів, що виявляється в такому: *недостатній рівень ринкових механізмів (тобто те, що одержало назву неспроможності чи банкрутства ринку) диктує надмірне державне втру-*

чання в економіку (тобто необхідність встановлення ринкових інституцій за допомогою адміністративно-правових заходів). Це в свою чергу відбувається при недостатньо розвинених об'єктивних еволюційно-історичних умовах розвитку цих країн. Унаслідок цього формується низька якість формальних інститутів, що загалом приводить до неефективності і розбалансованості трансформаційних процесів. Саме тому сьогодні якість інститутів починає розглядатися як умова економічного зростання [3] та реформування політико-економічних структур суспільства [4, с. 6]. В контексті нинішніх реформ якість інститутів треба розглядати як змістовну складову безпечного розвитку країни на ринкових принципах.

Для аналізу якості інститутів слід виділити три основні аспекти. Якість інститутів визначається, по-перше, *характером віддзеркалення об'єктивної міри економічного процесу*; по друге — *відповідністю наслідків дії інститутів стосовно їх функцій*; по-третє — *зовнішніми ознаками, що притаманні їх внутрішній сутності*. Розглянемо ці аспекти більш докладно.

Як відомо, суспільний розвиток відбувається за певними об'єктивними закономірностями. Постійне повторення об'єктивних процесів закріплюються у свідомості і поведінці людей як обов'язковий порядок їх дій, що забезпечує їм нормальні умови життєдіяльності. У цьому разі інститути надають форму і логічну послідовність людської діяльності, впорядковуючи їх думки та дії. Якщо вчинки, настанови людей не відповідають об'єктивному перебігу розвитку, то це порушує або руйнує умови їх життєдіяльності. Наприклад, вартість виражає об'єктивні економічні відносини між людьми, що забезпечує відтворення всіх необхідних ресурсів у суспільстві. Її рух у рамках інституціонального поля держави передбачає відрахування у формі податків з метою відтворення всіх необхідних відносин у суспільстві (фінансування освіти, охорони здоров'я, органів управління, захисту тощо). Якщо інститут оподаткування не адекватний об'єктивним закономірностям руху вартості у разі невідповідності податку необхідній мірі його вилучення, то деформується весь відтворювальний процес у суспільстві. Подібним чином неякісний інститут права власності не може надійно регулювати об'єктивну міру присвоєння ресурсів, тим самим у власника пропадають стимули до довгострокового й ефективного використання активів, результатом чого є звуження об'єму прийняття інвестиційних рішень, зниження капіталізації економіки, темпів і обсягів сукупного продукту. Це призводить до незаконного перерозподілу ресурсів та рентоорієнтованої поведінки

суб'єктів господарювання. Виразом низької якості інститутів у цьому разі стає погіршення основних показників макроекономічного розвитку — темпів зростання ВВП, індексу інфляції, рівня безробіття, надмірного дефіциту бюджету, негативного сальдо зовнішньоторговельного балансу та ін. Якість інститутів країни оцінюється за допомогою розрахунку всесвітніх індикаторів, наприклад, індексів людського розвитку, глобалізації, залучення іноземних інвестицій і под.

Другий аспект дослідження якості інститутів побудований на функціональному аналізі і передбачає виявлення наслідків дії інститутів в тій чи іншій сфері економіки, в якій вони функціонують. Основні функції інститутів визначаються їх внутрішньою структурою, що забезпечує інтеграцію індивідів у відповідні господарські організації, відтворення зразків їх діяльності, регулювання перебігу їх завоювання та контролю за відхиленнями у поведінці. Інститути повинні забезпечити такі наслідки, як зниження рівня невизначеності зовнішнього середовища, економія витрат часу на прийняття та реалізацію рішень, координація спільних зусиль.

Узагальнюючи і нагромаджуючи досвід спільної життєдіяльності, економічні інститути стають інформаційним інструментом, за допомогою якого зменшується асиметричність інформації, необхідна для прийняття рішень, і знижується рівень невизначеності господарського життя. Якість інститутів у цьому аспекті визначається тим, наскільки суб'єкти опанували знанням і розумінням тих правил і норм, використання яких необхідно їм для досягнення поставлених цілей. Це багато в чому залежить від кількості та змісту самих норм (насамперед формальних). Велика кількість офіційно регламентованих, неясно викладених, часто мінливих і суперечних одна іншій норм істотно знижують якість інститутів у всіх сферах діяльності економічних суб'єктів. Професійне навчання істотно поліпшує якість інститутів, оскільки знижує витрати на оволодіння ними, сприяє швидкому і широкому поширенню у сфері застосування і в остаточному результаті стимулює інноваційний розвиток чинних норм.

Координаційний ефект інститутів досягається у разі, якщо більшість людей додержуються існуючих правил. «Самі по собі інститути тільки тоді мають значення в історичній еволюції господарських порядків, коли їх сигналам підпорядковується значна кількість індивідумів, включених у соціальні економічні відносини» [5, с. 61]. Ознакою низькоякісного інституту є масштабність і ступінь відхилень у поведінці господарюючих суб'єктів. Наприклад, велика кількість

випадків ухиляння від сплати податків, розмаїтість механізмів їх приховування (сьогодні це майже 200 способів) — один із проявів низької якості інституту оподаткування, точно так само, як величезна кількість рейдерських операцій свідчить про низьку якість інституту специфікації прав власності. Оцінка якості інститутів в даному аспекті заснована на квантифікації (кількісному обліку) відхилень від тієї чи іншої інституціональної норми, наприклад, кількість злочинів, учинених проти власності, питома вага тіньової економіки, масштаби відмивання грошей тощо. Якість інститутів у цьому плані добре оцінюються за допомогою таких рейтингів, як глобальна конкурентноспроможність (розробляється підрозділом Міжнародного інституту розвитку управління), економічна свобода (складається The Heritage Foundation).

Найбільш важливий аспект аналізу якості інститутів пов'язаний із доказами того, що за своїми ознаками вони достовірно відображають власну внутрішню сутність. Йдеться про те, що якість — це сутнісна визначеність речі, яка відображає стійке взаємовідношення її елементів і характеризує специфіку речі. Сутнісна визначеність інституту характеризується тим, що він є клітинкою соціального капіталу, який «детермінує специфічні обмеження і переваги формального та неформального характеру, що забезпечують взаємодію господарських суб'єктів за рахунок включення в аналіз методологічних принципів довіри, обов'язковості та санкцій» [6, с. 60]. Іншими словами, соціальний капітал — це сукупність соціальних взаємодій, що приносять вигоду і переваги як окремому суб'єкту, так і соціуму в цілому. Подібно іншим видам капіталу соціальний капітал забезпечує реалізацію певних інтересів, досягти яких в разі його відсутності неможливо. В основу функціонування господарської системи покладено *довіру*. Це означає, що відсутність довіри руйнує соціальні зв'язки. Наприклад, цінність грошей визначається довірою до тієї держави, яка їх емітує. Останнім часом на прикладі неефективності соціумів ми переконуємося в тому, наскільки катастрофічні наслідки для економіки здатне викликати обрушення довіри [7, с. 326]. Соціальний капітал створюється у процесі встановлення певного типу економічного порядку, в межах якого кожний суб'єкт здобуває свій економічний статус, що включає його в систему організаційних і мотиваційних зв'язків та дозволяє очікувати від нього певних дій. Структура соціального капіталу формується «групами інтересів» (М. Олсон), котрі переслідують як спеціальні, так і загальні інтереси. «Під групами спеціальних інтересів звичай-

но розуміють сукупність агентів, які характеризуються збігом економічних інтересів і на яких діють виборчі стимули для виробництва спільного колективного блага» [6, с. 61]. Групи спеціального інтересу шукають можливість одержувати інституціональну ренту (тобто додаткові права) завдяки займаним позиціям. Вони створюють групи лобіювання, формують олігархічні та монополістичні угруповання, що беруть участь у перерозподілі ресурсів. Групи спеціального інтересу руйнують стабільність господарських зв'язків, що приводить до атрофії і переродження інституту шляхом зниження довіри до нього, обов'язковості його виконання та відповідальності за наслідки його функціонування. Збільшення кількості груп зі специфічними інтересами негативно позначається на якості інститутів. Критерієм якості інститутів у цьому разі стають ставлення людей до того чи іншого інституту, а також суб'єктивні сприйняття характеру їх функціонування. Це враховується при проведенні різними організаціями громадських моніторингів, опитувань бізнесменів, політиків та ін. Найбільш відомим у цьому плані є індекс сприйняття корупції, що представляє міжнародний недержавний і некомерційний рух Transparency International. Із цією ж метою в Україні створено проект «Сприяння активній участі громадян у протидії корупції», який працює шляхом опитування індивідів щодо їх довіри до влади, реального досвіду зіткнення із проявом корупції, відповідальності за її поширення, реагування на неї, бажання її перебороти.

Таким чином, безпечний розвиток економіки визначається якістю інститутів, що регулюють економічний порядок. Проте, в Україні сьогодні спостерігається дуже небезпечна ситуація, пов'язана із низькою якістю основних інституцій, що визначають трансформаційні процеси. Світовий банк щорічно проводить великомасштабні дослідження рейтингу важливих сучасних показників ефективності управління економікою, що визначають рівень розвитку країн сучасного світу. Цей рейтинг складається на основі агрегованих показників, що об'єднують думку великої кількості підприємців, громадян, матеріали аналітичних центрів, міжнародних та неурядових організацій, експертні опитування у 212 промислово розвинених країнах та тих, що розвиваються. Рейтинг країни може оцінюватися від 0 до 100 балів. За даними останнього дослідження (2007 р.), в Україні спостерігаються серйозні недоліки в якості основних інститутів управління економікою (табл. 5.1) [8].

Основні інститути управління економікою

Інститут управління	Показник в Україні	Найкращий рейтинг в світовій економіці
Гласність та підзвітність (Voice and Accountability)	45,2	91,4
Політична стабільність та (Political Stability)	50,0	81,4
Ефективність діяльності держави (Government Effectiveness)	29,9	88,7
Якість регулювання (Regulatory Quality)	36,4	91,1
Верховенство закону (Rule of Law) і	27,6	90,3
Боротьба з корупцією (Control of Corruption)	26,6	90,5

Такий стан інститутів регулювання економіки визначається наявністю великої кількості інституційних аномалій, які потребують спеціального аналізу.

5.2. Інституціональні аномалії як загроза економічній безпеці держави

Аномія, її зміст, форми і наслідки. У трансформаційній економіці відбувається зміна інституційного поля діяльності економічних суб'єктів. Попередні інститути перестають діяти, а нові тільки починають формуватися. В цій ситуації найбільшого розвитку набуває *аномія*, яку можна розглядати, з одного боку, як відсутність норм (законів) у суспільстві, що необхідні для розвитку нових умов господарювання, а з другого — заперечення (неприйняття за різними обставинами) норм із боку людей, тобто останні не підпорядковують свою поведінку чинним правилам та законам. Перша сторона відображає об'єктивний аспект аномії, друга — характеризує суб'єктивний підхід. Наявність двох сторін у природі аномії змінює орієнтири практичної діяльності щодо інституціоналізації суспільства. Одна річ, коли закони є, але населення з різних причин — не прагне їх додержуватися. І зовсім інша річ, коли суспільство в особі виконавчої або законодавчої влади не створило необхідні норми або вони не діють ефективно.

Якщо інститути адаптуються до змін економічного порядку, то таке суспільство визначають як здорове. Якщо ж у суспільстві такої

адаптації не відбувається, то такий стан економіки сприймається як патологічний.

Найбільший розмах аномія одержує в умовах кризового стану економіки, внаслідок чого відбуваються негативні процеси. По-перше, для значної кількості населення існуючі норми втрачають своє значення і люди перестають їх додержуватися. По-друге, суб'єкти негативно чи байдуже ставляться до них, а отже, самі норми неефективно впливають на їх поведінку. По-третє, відсутність чітких норм поведінки посилює невизначеність і спонукає суб'єктів до ризикових та злочинних вчинків.

Аномію слід розглядати як *загальну умову* розвитку суспільства. Це викликане тим, що поява нових інститутів завжди відстає від об'єктивно еволюційного розвитку економіки. Тому економічний розвиток завжди стикається із браком функціонування потрібних інститутів (особливо формальних, виникнення яких має дискретний характер). Так, російські вчені констатують хронічне відставання законодавства від економічних реалій з лагом у 4–10 років, що призводить до розширення невизначеності та неадекватності законодавства, відсутності права спадковості та керованості процесу розвитку економічних інститутів [1, с. 24]. Інституційні заходи складаються на основі віддзеркалення реальної дійсності в настановах та поглядах суб'єктів, а отже, інститути не можуть виникати раніше, ніж з'являються самі умови, що їх викликають. Основною рисою аномії є те, що інституційне облаштування економіки йде шляхом заміни інститутів визначеності, де поведінка індивідів здійснюється в системі ієрархічних зв'язків, які визначають функції і можливості людини усередині чіткої економічної конструкції (побудованої на традиційній економічній системі), інститутами свободи (невизначеності), в рамках якої людина вимушена самостійно ухвалювати рішення і нести тягар персональної відповідальності. Інститути завжди виникають як відокремлені та відчужені норми поведінки, тим самим вони можуть суперечити індивідуальним, конкретним способам життєдіяльності людей, які не бажають чи не в змозі слідувати їх сигналам. Найбільшого загострення ця суперечність набуває в умовах ринкової організації економіки, в якій панують інститути вартості та її похідні форми (заробітна плата, прибуток, відсоток та ін.). Це призводить до розширення можливостей відхилень у поведінці суб'єктів і здійснення деліктних та злочинних форм діяльності.

Особливого змісту аномія набуває при змінах економічних систем, тобто тоді, коли суспільство переходить від однієї економічної системи до іншої, де формуються принципово нові цінності, цілі і засоби їх досягнення. Така аномія має *революційно-трансформаційний ха-*

рактар і передбачає радикальні зміни інституційного середовища. Міжсистемна аномія створює умови щодо розповсюдження різного роду відхилень у поведінці господарюючих суб'єктів.

Найважливіше значення для функціонування економіки має *внутрішньосистемна аномія*, яка проявляється у суперечності між цілями, цінностями та нормами, що панують у суспільстві, та індивідуально визначеними настановами і стереотипами поведінки конкретних людей або їх угруповань. Ця аномія вимагає розв'язання такої проблеми: наскільки поставлені в суспільстві цілі можуть бути реалізовані? Адже суспільні цінності можуть бути засвоєні і зрозумілі, але недоступні для реалізації (наприклад, людина розуміє, що одержати прибуток можна в разі організації підприємницької діяльності, але здібностей або можливостей для цього не має). В цьому разі аномія призводить до відчуження людини від умов своєї життєдіяльності (тобто людина займається не тим, що відповідає її здібностям чи бажанням), соціальної дезінтеграції (коли втрачаються орієнтири в поведінці), слабкої соціалізації (при якій людина не засвоює норми суспільства) і, в кінцевому результаті, до вчинення кримінальних дій. Такий стан аномії спричиняє руйнацію та деформацію економічного розвитку.

Розвиток аномії призводить до появи інституційних аномалій, серед яких у сучасних умовах найважливішими стають:

- агенезія (неправильний розвиток) необхідних для економіки інститутів. Наприклад, агенезією може виступати приватизація державної власності. Неправильно розроблені механізми приватизації деформували розподіл власності в суспільстві, створивши умови для асоціальних і протиправних форм економічної поведінки;

- зупинка (або затримка) в розвитку нових інститутів і способів координації поведінки. Прикладом цього може бути реформування земельної власності, яке почалося ще у 1992 р. Неузгодженість, непослідовність заходів щодо завершення цього процесу власне спровокували тіньові форми привласнення землі;

- неадекватність операційно-процедурних інструментів процесам формування і функціонування нових інститутів. Така ситуація виникає тоді, коли необхідна норма або закон приймаються без відповідних механізмів їх реалізації. Прикладом цього може виступати процес відмивання грошей, який виник унаслідок відсутності процедур контролю за рухом грошових коштів у банківській системі;

- дисонтогенезія інститутів, тобто невідповідність (суперечність) правил та норм індивідуальним уявленням людини. Така аномалія

виникає внаслідок неприйняття індивідом чи його соціальним оточенням інституційних перетворень, що відбуваються в економіці, як, наприклад, боротьба певних соціальних угруповань проти приватної власності на землю;

– гіпогенезія (недорозвиненість) інститутів. Такий процес відбувається при появі нових інститутів, становлення яких ще не завершено, а тому вони не можуть повноцінно функціонувати в уже існуючій системі норм і правил. Прикладом цього може бути недорозвиненість інститутів специфікації прав власності в корпоративних структурах, що приводить до їх розмивання;

– гіпергенезія (надмірний розвиток) інститутів. У цьому разі інститути охоплюють значно більшу сферу, ніж це необхідно для нормального функціонування. Так, інститут президентства охоплює значно більше повноважень, ніж це потрібно для нормального розвитку суспільства, або зайняття підприємницькою діяльністю значною кількістю людей не завжди виправдано наявністю у них необхідних здібностей і можливостей. Це призводить до необґрунтованого розширення «човникових» (протизаконних) видів діяльності;

– неправильне застосування (використання) інститутів унаслідок відсутності необхідних знань про їх функції. Безліч різноманітних видів контрактів, договорів, процедур спричиняє опортуністичну поведінку внаслідок незнання або нерозуміння алгоритму їх здійснення.

При сильному ступені аномії легітимні цілі і загальноприйняті цінності відступають на другий план. Вони стають неперіоритетними або неакцентованими. На перший план висуваються, тобто акцентуються приватні цілі, незаконні і неузаконені форми поведінки. Пріоритетними стандартами поведінки людей стають внутрішньо групові орієнтири та ініціативи. Серед різних груп населення поширюються протизаконні та злочинні форми поведінки, які починають сприйматися певними прошарками населення як нормальні. Прикладом цього може виступати надмірне представництво багатства, вебленівське споживання в підприємницьких колах.

Сучасне українське суспільство характеризується високим ступенем аномічності, оскільки ринкові орієнтири акцентуються на матеріальному (грошовому) успіху, інституційні засоби досягнення якого не підвладні більшості членів суспільства через різні обставини (відсутність потрібних здібностей, прихильність іншим культурним цінностям, ускладненість нормативного доступу до підприємницької діяльності та ін.). Це приводить до рухливості інституційних орієнтів (мотивів, стимулів) і відсутності нормальних зразків поведінки.

Стан аномії, або недоінституціоналізованої свободи дії (все дозволено, якщо можеш не потрапити в руки правосуддя), може задовольнити тільки невеликі групи соціально і економічно заповзятливих людей, які швидко засвоїли неформальні норми поведінки. Однак аномічність не відповідає потребам значної частки соціально активного населення (наприклад, цивілізованих підприємців), яка віддає перевагу діям у рамках закону. Крім того, аномія не може задовольнити переважну масу населення, яке звикло до соціальних гарантій, твердого порядку і традиційних умов життя. В умовах, коли більшість законодавчих норм не виконуються або виконуються не так, як замислювалося, влада вимушена видавати ще більше законів і постанов, що доповнюють, коректують або виправляють попередні. Тому за кількістю норм і законів, що вводяться у дію, ступенем їх виконання і суперечності можна судити про ступінь аномії в даному суспільстві. Найбільш вагомим критерієм аномічного стану економіки є кількість економічних злочинів та стан корупції в країні. Чим вище ступінь суспільного порядку, тим нижче рівень аномії і прояв інституційних аномалій. Наявність інституційних аномалій ставить перед суспільством проблему: яким чином їх подолати?

Трансплантація інститутів та їх дисфункції. Механізм інституціонального облаштування ринкової економіки відбувається двома шляхами. Перший передбачає закономірний еволюційний процес, що включає генерування інновацій, відбір ефективних інститутів та їх поширення шляхом засвоєння і використання суб'єктами економіки; другий дозволяє прискорити розвиток інститутів шляхом їх трансплантації чи імпортування із економічних систем розвинених країн. *Процес запозичення інститутів, що зросли в іншому інституціональному середовищі, одержав назву трансплантації (чи імпортування).* Можливість трансплантації особливо зростає завдяки інтенсифікації контактів між країнами та діяльності міжнародних організацій.

Трансплантація ринкових інститутів на кшталт найбільш ефективних господарських систем ставить за мету прискорити інституціоналізацію національних економік порівняно з розвиненими країнами, які самостійно прокладали цей шлях протягом століть. Широкомасштабні реформи, що проводилися в післявоєнний період у десятках країн усіх регіонів світу, значною мірою базувалися на ідеї прискорення економічного розвитку шляхом трансплантації інститутів. Але навіть у країнах Латинської Америки, в яких національні економіки з самого початку орієнтувалися на розвиток ринку, імпортування інститутів виявилось небезпечним. Що ж говорити про країни, в яких

формування ринкових принципів базується на прямо протилежних інституційних фундаментах?

Трансплантовані інститути часто поводяться подібно органам людського тіла, які імплантуються в організм реципієнта. Вони можуть не приживатися, порушувати нормальне функціонування людини, боліти або відторгатися. Подібні наслідки можливі при пересадці інститутів інших країн, чим завдається загроза економічному розвитку національних економік. А тому засвоєння імплантованих або імпортованих інститутів є однієї із серйозних проблем як теоретичного пізнання, так і практичної реалізації.

Здавалося б логічним запозичити нові економічні інститути із найбільш ефективних систем ринкової економіки, не витрачаючи часу та грошей на їх вирощування. Однак ця стратегія не завжди приводить до успіху. Численні факти свідчать про те, що інститути, ефективні в одному середовищі, можуть виявитися марними або навіть деструктивними в іншому. Отже, виникає необхідність визначити внутрішній зміст інститутів-трансплантантів, принципи їх відбору, умови, які необхідно створити, аби вони прижилися, характер зв'язку із уже функціонуючими інституціями, технології трансплантації та подолання можливих негативних наслідків.

Об'єктивні історичні передумови трансплантації інститутів спричинені подібністю ринкових закономірностей функціонування господарських процесів. Але це лише абстрактна можливість їх трансплантування, оскільки останнє реалізується через реальні особливості країн з трансформаційною економікою, що відрізняються за історичними, соціокультурними, політичними ознаками, які накладають істотний відбиток на процес внутрішньої інституціоналізації. Безумовно, процес трансплантації може істотно прискорити формування ринкових інститутів, але негативну роль у цьому процесі можуть відігравати інтереси міжнародних організацій, іноземних корпорацій, банківських установ, які зацікавлені в трансплантації своїх інститутів (стандартів діяльності, стереотипів поведінки, зразків життя і под.). Цю зацікавленість вони оплачують витратами на трансплантацію, іноді навіть конкуруючи за право виростити на новому ґрунті саме свій інституціональний продукт. Прикладом цього може бути розроблення інституційної моделі банківської системи на зразок федеральної системи США, хоча реально існувала альтернатива побудови однорівневого банківського сектору канадського типу. Нині наочно спостерігається трансплантація інститутів іноземних банків, за допомогою яких значно розширюються можливості функціонування іноземного банківського

капіталу, що багатьма фахівцями розглядається як суперечливий та не завжди прогресивний шлях розвитку кредитних відносин в Україні. Певну роль в імпортуванні інститутів відіграють міжнародні організації, іноземні фірми, що зацікавлені в їх вирощуванні шляхом надання національним фахівцям можливості одержати добре оплачувану роботу. Це призводить до того, що національні фахівці, навіть розуміючи, що іноземний продукт для трансплантування не є оптимальним щодо реалій їх країни, не відмовляються від його імплементації, оскільки не бажають упускати особисту вигоду. Це призводило, з одного боку, до суперечливого розвитку тих чи інших економічних процесів, а з другого — до залучення в процес не завжди кваліфікованих фахівців, які не дуже добро розуміються на трансплантації.

Запозичення нових інститутів в Україні почалося із застосування принципів меморандуму МВФ, що орієнтував нашу країну на розвиток підприємницької діяльності, скорочення соціальних асигнувань із державного бюджету, швидких моделей приватизації державної власності. Активну роль у трансплантації інститутів зіграли американські організації TESIS (розвиток підприємницької діяльності), УКРЕЛС (приватизація земель несільськогосподарського призначення) та ін., які реформували пенсійний, страховий, інвестиційний, фінансовий сектори. Так, при розробленні інститутів специфікації прав власності на об'єкти нерухомості та іпотеки використовувався досвід американських консультантів, які орієнтували Україну на розвиток цих інституцій за типом американських. Але цей процес гальмувався реальною економічною ситуацією на фінансових ринках, ринку нерухомості, прогалинами у законодавстві, моральними стереотипами громадян (які навіть не допускали думки, що хтось зможе їх виселити при неповерненні кредиту).

При трансплантації інституту далеко не всі економічні агенти можуть діяти в межах нового інституційного простору. Це обумовлено розміром трансакційних витрат, які необхідно здійснювати щодо слідування новим правилам чи нормам. Ці витрати, у свою чергу, визначаються попередньою інституціональною структурою (механізмами координації, стимулювання), культурним середовищем країни-реципієнта (ментальністю, специфікою навчання), макроекономічною ситуацією (краще імплантуються інститути в умовах стабільного та збалансованого розвитку). Суттєву загрозу економічному розвитку несуть дисфункції, які виникають унаслідок неправильної трансплантації (за об'єктом чи технологією вживлення). Саме це породжує значні інституційні аномалії.

Найчастіше виділяють декілька типів трансплантаційних дисфункцій [2, с. 78]. По-перше, це можливість *атрофії та переродження інституту*. Трансплантат виявляється несумісним із формальною чи неформальною інституціональною структурою країни-реципієнта. У цьому разі інститут може поступово вмирати і зникати. Але це може привести до глибоких деструктивних наслідків в економіці країни. Прикладом такої атрофії інституту-трансплантата може слугувати проведення в Україні в 1995 р. земельних аукціонів. Уже менше ніж за рік земельні аукціони перестали проводитися. Причиною тому стали не-сформованість цінкових пропорцій на ринку землі в Україні, відсутність супутніх і підтримуючих інститутів, які б компенсували недорозвиненість певних відносин на ринку землі (наприклад, декларування доходів учасників аукціонів). Усе це не дозволило земельним аукціонам виконати важливу роль, а саме — виявити ефективних власників цього обмеженого ресурсу. В той же час атрофія цього інституту стимулювала бурхливий розвиток тіньових процедур на земельному ринку, що загострило соціальні конфлікти в суспільстві.

Інститут перероджується таким чином, що, зберігаючи формальну ідентичність, він фактично стає інструментом протилежної дії. Прикладом переродження інституту може бути трансплантація інституту банкрутства, який є загальнообов'язковим і ефективно працюючим інститутом ринку. У наших же умовах цей інститут став інструментом приватизації власності в інтересах певних бізнесових груп і, як наслідок, способом порушення розподільчих процесів. Сьогодні процедура банкрутства широко застосовується в нашій країні як засіб захоплення ефективного бізнесу.

По-друге, поряд з атрофією до трансплантаційних дисфункцій можна віднести активне *відторгнення* трансплантата. Зазвичай цей процес пов'язаний із заміщенням вмерлого інституту альтернативним, який далеко не завжди стає ефективним. Прикладом такого процесу може стати заміна податку на додану вартість податком з продажу (що активно обговорюється в законодавчих колах). Якщо не розрахувати якість такої заміни, то вона може стати неефективною.

По-третє, дисфункція трансплантації призводить до *активізації альтернативних неформальних норм*. Невідповідність формальних інститутів неформальним стандартам поведінки — найсуттєвіший прояв інституціонального конфлікту, що є загрозою економічному розвитку. Неефективність імплантованих інститутів у багатьох перехідних економіках приводить до того, що економічні агенти не виконують ті чи інші формальні правила, а продовжують використовувати

вати неформальні стандарти: дають хабарі, не сплачують податки, приховують заробітну плату і под.

По-четверте, до дисфункцій трансплантацій можна віднести наявність значного лагу між діючим неформальним інститутом та його заміною на формальні норми. Мінімальний розрив між формальними та неформальними нормами поведінки міжнародні організації розглядають як критерій ефективності інституціонального облаштування країни. Прикладом такого запізнення може слугувати функціонування інституту лобіювання в Україні. Лобізм в країнах з «стандартним» набором демократичних інститутів розглядається як нормальний захід просування інтересів певних груп. Існують законодавчо дозволені, офіційно фінансовані та професійно оформлені способи лобізму асоціацій, груп, корпорації, іноземних суб'єктів. Тільки в одному Вашингтоні офіційно працюють 30 тис. лобістів (щоправда, реально їх утричі більше). Лобізм в Україні має поширений, але кулуарний характер і досить розвинені характеристики. Формально неузгоджені умови функціонування інституту лобізму призводять до його використання в інтересах певних бізнесових груп, що сприяє неефективному розподілу обмежених ресурсів економіки. Формально неінституціоналізований лобізм зрощується із хабарництвом і корупцією, що значно знижує якість контролю над державою і бюрократією.

Таким чином, трансплантація інститутів є суперечливим і одночасно необхідним моментом загальної інституціоналізації економіки України. Це означає, що процес трансплантації повинен бути ретельно розроблений, що передбачає: а) вибір інституту-трансплантанта; б) оцінку витрат на його впровадження; в) з'ясування стратегії, процедур, супутніх та проміжних заходів трансплантації. Найкращим чином це може бути здійснено незалежною експертизою фахівців теоретичного та практичного профілів, що дозволить мінімізувати можливість використання нового інституту (норми чи закону) в інтересах певних бізнесових та політичних груп.

Аномалії залежності від попереднього розвитку. Формування нового інституційного середовища завжди базується на особливостях попереднього розвитку країни. Але така залежність інституцій, що функціонують у нових умовах, не завжди має позитивний характер. Негативні наслідки залежності від попереднього розвитку одержали назву «інституційні пастки», або «ефект блокування». В цьому разі йдеться про функціонування інститутів низької якості, які не ефективно виконують свої функції. Передумовами такого ефекту можуть виступати, по-перше, наявність декількох варіантів розвитку, резуль-

тати функціонування яких залишаються однаковою мірою невизначеними, що не дає змоги зробити правильний вибір. Це призводить до того, що внаслідок випадкових обставин закріплюється один із варіантів інститутів. Наприклад, жоден із способів приватизації в Україні не мав чітко описаних наслідків. Це призвело до впровадження найбільш зрозумілих та простих способів і моделей, що сприяло закріпленню ненайефективніших інститутів приватної власності. По-друге, високі трансакційні витрати створення нового інституту, способів його збереження і захисту уповільнюють його впровадження у відповідне середовище, прикладом чого може виступати інститут реєстрації прав на об'єкти нерухомості. Пошук варіантів нормативного акта щодо реєстрації прав на об'єкти нерухомості здійснювався протягом майже шести років, що потребувало значних витрат на розроблення декілька концепцій, проектів, їх обговорення, проведення конференцій, різного роду з'ясування, тим самим тривалий час панували не дуже чіткі та захищені нормативні акти. По-третє, відсутність адаптивних очікувань значної кількості населення збільшує невпевненість щодо ефективного розширення сфери діяльності нового інституту. Наприклад, становлення інституту земельної власності для певних верств населення означало, що вони не в змозі одержати землю або, навпаки, можуть втратити її, що призводить до довгострокового закріплення неефективних інститутів. Проте, за словами Д. Норта, «було б помилкою вважати, що успішні шляхи інституційних змін можуть змінитися на протилежні під впливом незначних подій або помилок... Загалом функціонування економіки визначається природою інституційної основи (її здатністю приводити до збільшення прибутку), що складається з комплексу взаємозалежних правил і неофіційних обмежень; окремі специфічні зміни офіційних або неофіційних обмежень, звичайно, можуть змінити історію, але здебільшого неспроможні повернути її хід назад» [3, с. 129].

До інституційних пасток трансформаційного розвитку України належать такі явища, як бартер, неплатежі, корупція, тіньова економіка. Типовими інституційними пастками історичного розвитку України є крадіжка і хабарництво. Треба визнати, що крадіжка у нас має тривалу історію, можна навіть сказати, що вона стала традицією та стереотипом поведінки. Столітня історія етичної та економічної зневаги до власності в умовах кріпацтва і панування державної (а по суті нічийної) власності закріпили крадіжку як економічний спосіб привласнення матеріальних благ, що глибоко укорінявся як стереотип нормальної поведінки. Інститут крадіжки ще слабо аналізується

в економічній та правовій літературі, що гальмує вироблення механізмів виходу із цієї інституційної пастки. Народне прислів'я «Крадена кобила не в приклад дешевше купленої обійдеться» — неусвідомлене віддзеркалення того, що трансакційні витрати на вчинення крадіжки роблять її більш ефективним способом розподілу ресурсів, ніж дозволені витрати на створення чи купівлю необхідного блага.

Стимулював закріплення крадіжки як інституційної пастки надмірний розмір державної власності, внаслідок чого вона не могла надійно захищатися. Це не доводить, що сама по собі державна власність стимулює крадіжки. Досвід Скандинавських країн або Німеччини демонструє той факт, що за наявності значного обсягу казенного майна його крадіжка не є найпопулярнішим способом присвоєння чужої власності. І не тому, що це майно краще, ніж у нас, стережуть, а тому, що на нього рідше вчиняють замах. В Україні збільшення витрат на охорону майна чи розкриття цього злочину лише частково розв'яже проблему крадіжки. Адже навіть зараз, коли збільшується частка приватної власності, яка захищається професійними охоронцями, посилюються стимули для вчинення крадіжки, оскільки крадені гроші та речі мають значно більші альтернативних можливостей бути використаними. Так, на крадені гроші можна відкрити легальний бізнес, крадені капітали відмити через легальні банки, крадені цінності продати через аукціон. Та якщо приватна власність все ж таки охоронятиметься самим власником, то ключове питання інституціонального облаштування: яким чином подолати інституційну пастку крадіжки як неефективного способу розподілу власності? Вирішення цього питання знаходиться в площині зняття суперечності в процесі формування інституціональних норм. Поширення крадіжок державного майна у нас не в тому, що його погано охороняють, а в тому, що держава, її норми та закони відчужені від суспільства. Чим більше людей бачитимуть у державній власності удвічі «своє» (а для цього треба, аби державні витрати помітно впливали на можливість задовольняти потреби кожної людини), тим більше людей будуть зацікавлені у створенні умов для охорони і збереження державного майна.

Настільки ж актуальним для нашої країни є подолання інституційної пастки хабарництва, яке сьогодні стало стабільним інститутом прийняття рішень на всіх рівнях суспільного життя [4]. Для подолання інституційних пасток існує загальна стратегія, яка передбачає, по-перше, збільшення трансакційних витрат діючого неефективного інституту (зростання витрат на розкриття злочинних дій, посилення санкцій); по-друге, зменшення витрат функціонування альтернатив-

ного законного інституту (наприклад, спрощення процедури реєстрації бізнесових структур, одержання ліцензій, сертифікатів тощо), по-третє, створення стимулів переходу від інституційних пасток до альтернативних ефективних інститутів (наприклад, амністія попередніх протизаконних дій, актуалізація механізмів поширення репутації, прискорення темпів економічного зростання, збільшення довіри до владних структур).

Аномалії специфікації права власності. Інституційні аномалії трансформаційного розвитку створюють сприятливі умови для виникнення і широкомасштабного поширення таких явищ, які в рамках інституціональної розвиненої економії хоча і існують, але не набувають настільки значного розмаху. Сьогодні систематичного характеру набувають інституціональні аномалії специфікації прав власності, що пов'язані із рейдерством. Не менше ніж 3 000 підприємств України виявилися захопленими рейдерськими атаками, 40–50 спеціалізованих рейдерських груп займаються цим видом діяльності. Результативність рейдерських операцій становить більше 90 %. За експертними оцінками, щорічний обсяг рейдерських операцій складає 3 млрд дол. Сьогодні рейдерство як реальна практика боротьби за власність не входить в категоріальний апарат ні правової, ні економічної науки, хоча широко застосовується в публікаціях і діловій лексиці. Лише останнім часом почали з'являтися наукові економічні публікації з аналізу рейдерства [5–7], але вони більшою мірою належать до галузі корпоративного права. В той самий час «розв'язання проблем рейдерства можливо перш за все на основі економічного, а не правового механізму. Річ у тім, що юридичні заходи справляють вплив на стратегію і тактику захоплень, тоді як адекватна економічна політика здатна позбавити агресорів самої мотивації до дій» [6]. Нині з метою боротьби з рейдерськими атаками створюються громадські організації, асоціації, союзи антирейдерів, 12 лютого 2007 р. прийнято Указ Президента № 104 «Про заходи щодо посилення прав власності», функціонує урядова Міжвідомча комісія з питань протидії поглинанню і захопленню підприємств. Держкомісією з цінних паперів та фондового ринку розроблено законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо протидії протиправному поглинанню і захопленню підприємства)». Активно займається проблемами рейдерства Центр дослідження корпоративних стосунків. Соціально-економічне життя настійно штовхає економіко-правові науки до дослідження розглядуваного аномального явища.

Рейдерство як явище виникло у Великій Британії і спочатку означало набіги морських суден, які самостійно ухвалювали рішення про

захоплення торговельних суден інших країн. Тому появу терміна «рейдерство» пов'язують з англійським словом «raid», що означає вторгнення, набіг, наліт, мародерство. Під рейдерством як економічним явищем розуміють систематичну діяльність стійких формальних і неформальних груп, що спрямована на використання, розподіл, контроль активів інших суб'єктів економічної діяльності. З економічної точки зору рейдерство — це сукупність операцій, які в результаті гіпогенезії (недорозвинення) інституціональних норм дозволяють одержати владу над капіталом шляхом виведення активів з володіння законних власників. З погляду юридичної практики «рейдерство доцільно розглядувати як ланцюг операцій, які проводяться на основі недосконалості законодавства і дозволяють одержати права власності (повну тріаду: володіння, користування, розпорядження) певним об'єктом» [7, с. 212]. Рейдерство є умовно законним способом захоплення власності і оформлюється у складний, високоінтелектуальний і високодохідний бізнес (норма прибутку часто сягає 1 000 %). Суб'єкти (незалежно від їх інституціонального статусу), які вчиняють рейдерство на замовлення, називаються рейдерами. В даний час хоча рейдерство не включене до кримінальних злочинів, проте його відносять до протиправних дій із важко доказовим складом. У правовому полі рейдерські операції намагаються втиснути в рамки статей 189 (вимагання) і 222 (шахрайство з фінансовими ресурсами) КК, що є дуже неефективним способом протидії цьому виду злочину.

У зв'язку з виникненням даного явища в економічній і правовій науках з'являються певні завдання. Кримінальне право повинно виявити склад злочину (об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкта і суб'єктивну сторону). Кримінологія дозволить розкрити причини і способи вчинення цього злочину. Економічна теорія проникає у внутрішню сутність названого явища, досліджуючи його зміст, структуру, функції, що стане надійним підґрунтям для розуміння та розроблення заходів щодо його недопущення та подолання.

Абсолютно очевидним є зв'язок рейдерства з інститутом специфікації прав власності і пов'язаними з ним процесами їх розмивання і розщеплювання (диференціації).

«Під специфікацією права власності слід розуміти створення в тій чи іншій формі режиму винятковості використання речі. Даний режим передбачає визначення суб'єкта, що володіє цим винятковим правом, об'єкта (відносно якого відповідний набір правомочності може бути реалізований), набору правомочності, які має в своєму розпорядженні даний суб'єкт, механізму наділення правами та їх передання»

[8, с. 154]. Специфікація прав власності сприяє створенню стійкого економічного середовища, зменшуючи невизначеність і формуючи в індивідів стабільні очікування щодо своїх дій і стосунків з іншими економічними агентами. Процес специфікації здійснюється за допомогою неформальних і формальних правил, які є переважним способом їх закріплення. Разом із *винятковістю* (виключення із привласнення тих суб'єктів, які не специфікували свої права щодо даного блага) існує також *відчужуваність* (можливість передання прав відповідно до встановленого порядку). За допомогою специфікації прав власності забезпечуються найбільш раціональний розподіл і обмін економічними благами, цінність яких тим більше, чим надійніше специфіковані права. Будь-які порушення специфікації прав власності призводять до зниження суспільно значущого результату розподілу ресурсів.

Зворотним до процесу специфікації є *розмивання прав власності*. Неповнота і асиметричність специфікації тлумачаться як розмивання («attenuation», що в перекладі з англійської означає виснаження, ослаблення, спрощення) прав власності. Сенс цього явища можна виразити фразою: «Ніхто не почне сіяти, якщо врожай діставатиметься іншому». Цим терміном позначається практика порушення винятковості, тобто можливість його використання або вилучення без дозволу на те власника. З погляду економічної теорії *розмивання прав власності* означає зниження цінності об'єкта для суб'єкта, оскільки очікувані доходи дисконтуються за вищою ставкою відсотка, що враховує ризик експропріації. Історично першими способами порушення процесу специфікації стали регулярні набіги кочівників, які розмивали право власності землеробів на врожай. Розмивання прав власності може відбуватися внаслідок того, що вони неточно встановлені, погано захищені або тому, що підпадають під різні види обмеження, які встановлюються зовнішніми суб'єктами відносно права власності (наприклад, державою).

Від поняття «розмивання прав власності» слід відрізнити *диференціацію (розщеплення) прав власності*. Добровільний і двосторонній характер розщеплення правомочності здійснюється відповідно до критерію ефективності. Головний вигравш від розосередження правомочності вбачається в тому, що економічні агенти починають спеціалізуватися в реалізації тієї чи іншої часткової правомочності, що підвищує ефективність їх використання (наприклад, при переданні права користування чи права довірчого управління). Найбільш поширеним способом диференціації прав є акціонерна власність. Проте чим більше диференційовані (розщеплені) права власності, тим більш

вірогідною стає можливість їх розмивання. Наприклад, ухвалення рішень на зборах акціонерного товариства стає більш складним та невизначеним при збільшенні власників дрібних пакетів акцій.

Специфікація прав власності з погляду економічної теорії повинна йти до тієї межі, де подальший вигравш від подолання їх розмитості вже не окупатиме витрати, пов'язані із переданням певних повноважень. У зв'язку з цим стає зрозумілим, що рейдерство — це результат розмивання прав власності, оскільки в економіці не досягнутий суспільний вигравш від подолання їх розмивання. Рейдерська поведінка засновується на тому, що трансакційні витрати специфікації прав власності відхиляються (виявляються нижчими) від соціально необхідного їх рівня. Відома формула тіньової економіки свідчить: «Високі трансакційні витрати легального бізнесу є однією з основних інституційних причин існування нелегального сектору» [9, с. 187]. Та сама ситуація складається відносно рейдерства, яке найчастіше базується на неповноті правового оформлення прав власності, інакше дуже важко було б залучати до рейдерства судові інстанції. Саме у цьому сенсі рейдерів часто називають «санітарами ринку», оскільки вони паразитують на неповноті специфікації прав власності і інституційно не виправданими способами заповнюють їх недостатність. Чим надійніше інституціональне облаштованими виявляються права власності (що вимагає підвищення суспільних трансакційних витрат), тим складніше проводити рейдерські процедури (оскільки вони будуть пов'язані із зростанням індивідуальних трансакційних витрат). До інституціонально-необхідних трансакційних витрат специфікації прав власності належать: одержання (оформлення) необхідних прав на набуття того чи іншого активу (нерухомості, землі, акцій і под.), засвоєння знання законодавства та його додержання у певній сфері діяльності, сплата податків, система контролю за підтримкою інституціонального статусу власників тощо. Як правило, рейдерські операції стають неможливими, якщо власник підприємства консолідував 80–100 % акцій, оскільки в цій ситуації якнайповніше специфіковано права власності на активи. Проявом неповноти специфікації прав власності є наявність корпоративного спору, з пошуків якого починається рейдерська розвідка.

Історико-логічні передумови виникнення рейдерства пов'язані з процесом приватизації. Сьогодні часто пишуть про недоліки, помилковість багатьох процесів, пов'язаних з приватизацією. Нерідко вона супроводжувалася численними недоліками концептуального, нормативно-правового, економічного, судового та інформаційного характеру. Не оспорюючи об'єктивного характеру проведеної при-

ватизації, ми розглядаємо останню як історично перший на пострадянському просторі спосіб рейдерства в масштабах національної економіки. Адже недарма в буденному житті можна чути слово «прихватування». Відомо, що приватизація — це спосіб привласнення загальнонародної власності, при якому володіння над капіталом перейшло в руки певних суб'єктів. Але останні вивели загальнонародні активи із володіння законних власників (тобто тих, хто повинен був це зробити згідно із законом) як легальними, так і нелегальними способами. За даними Фонду державного майна України майже 8 млн громадян відмовилися від участі в сертифікатній приватизації, а 30 млн власників приватизованих підприємств вже продали свої акції, отож, їх частка у загальнонародній власності перейшла в руки не тим власникам, які повинні були нею володіти. В процесі приватизації були відпрацьовані схеми («біла», «сіра» і «чорна»), які надалі використовуватимуться в атаках рейдерів. «Біла» схема приватизаційного рейдерства полягала в тому, що застосовувалися правомірні способи, закріплені у відповідних нормативних документах. Наприклад, керівники підприємств одержували право приватизувати більший пакет акцій, ніж інші працівники. Хоча з погляду загальнонародного характеру привласнення це порушення специфікації прав власності, оскільки всі громадяни одержали рівні права на приватизацію частки загальнодержавної власності. Легальна схема використовувалася при залученні так званих «промислових інвесторів», які одержували свій статус згідно з правилами нормативного порядку. До «сірих» схем приватизації можна віднести напівлегальні механізми, наприклад, використання в процесі викупу державного майна приватизаційних сертифікатів тих осіб, які фіктивно включалися до складу трудового колективу. «Чорна» приватизація була заснована на підкупі посадових осіб, створенні сприятливих «але незаконних» умов участі в некомерційних конкурсах, використанні при викупі державного і комунального майна кримінальних грошей та ін.

В економічно розвинених країнах рейдерські схеми залежать від характеру інституціоналізації майнових відносин. Так, у країнах з англосакською моделлю корпоративного управління, переважно в США і Великій Британії, фірми в своїй більшості представлені акціонерною власністю, роздібненою на безліч акцій. В цьому разі основні інститути регулювання зосереджено на фінансовому ринку, де поширена практика поглинання і злиття. Саме тому в цих країнах поширені різноманітні фінансові махінації і шахрайства, що одержали назву «гринмейл».

Для більшості європейських країн характерним є ставлення до фірми не тільки як до власності акціонерів, а й як до соціального інституту, що несе відповідальність перед своїми працівниками, контрагентами, місцевою громадою. Крім того, концентрована структура власності «прив'язує» європейські компанії до стратегічних власників, які зацікавлені в їх довгостроковому розвитку. В цих країнах позитивно ставляться тільки до добровільного (дружнього) злиття. Тому в них навіть до «білого» рейдерства ставляться негативно.

В Японії існують жорсткі інституційні бар'єри для рейдерських операцій. Це забезпечується тим, що в компаніях утворюються «постійні акціонери», які входять до єдиної холдингової групи (кейрецу), володіють 60–80 % акцій і використовують їх перехресне володіння. В той же час для японської моделі корпоративного управління характерним є ставлення до компанії як до соціального інституту, заснованого на довічному наймі працівників, неформальних ієрархічних зв'язках, що оцінюються працівниками як вища цінність життя. За цих умов складається солідарність між усіма працівниками фірми, протидіюча рейдерським атакам.

Інституціональне поле української економіки створює унікальні можливості для рейдерської поведінки. В його основі лежать інституціональні аномалії, що закладені в процесі приватизації.

Якщо підґрунтям рейдерства є неповнота специфікації прав власності, то подальший аналіз повинен виявити умови та причини аномальності цього явища. Їх можна класифікувати на загальні та специфічні. До перших належать аномалії, спричинені порушеннями загальних умов специфікації права власності. До них можуть бути віднесені: нестабільність економіко-політичної ситуації в країні (і пов'язані з цим можливості постійного переділу власності), корупція схем формування власності (можливості підкуплення посадових осіб і участі олігархічних угруповань), нелегітимність і неpubлічність існуючих майнових прав (деякі з них сформовано на незаконних підставах), непрозорість фінансових потоків (що породжує можливості відмивання грошей), нерозвиненість фондового ринку (що не дає змогу надійно контролювати рух цінних паперів), правовий нігілізм більшості людей (підтримуючих протизаконні способи), деформація інститутів реєстрації, депозитарію, оцінки і нагляду, нотаріату (що відповідають за інформаційний, вартісний і документальний рух майна), розузгодженість і невпорядкованість діяльності правоохоронних (особливо судових) інститутів.

Специфічні інституціональні аномалії виявляються в конкретних схемах рейдерства, яке може мати *фінансовий і майновий характер*, в цілях рейдерських операцій. До останніх належать — *придбання високододідного бізнесу, знищення конкурентів, заволодіння майном* (перш за все землею і всього, що з нею пов'язане).

Для фінансових схем рейдерства характерним є асиметричність володіння міноритальними пакетами акцій, порушення дивідендної політики на підприємствах, відсутність належної мотивації у менеджерів вищої ланки. Майнове рейдерство, спрямоване на привласнення реальних активів підприємств, обумовлене недоліками документального оформлення майнових прав.

Суб'єкти рейдерства поділяються на *основні фігури* (ті, хто цілеспрямовано організовує дану процедуру) і *посередників*, якими виступають спеціалізовані фірми або групи людей, що об'єдналися для професійного заняття рейдерськими операціями. До посередників також належать недобросовісні менеджери, партнери і дрібні акціонери, які за певну винагороду втягуються в ці операції, не маючи безпосереднього інтересу до об'єкта рейдерства. До основних агентів рейдерства відносять галузеві холдинги, які цілеспрямовано усувають конкурентів шляхом їх поглинання, фінансово-промислові групи, які купують землі, бізнес в різних галузях для збільшення своїх активів. Наприклад, у рамках експертного опиту Центру дослідження корпоративних стосунків, бізнес-групу «Приват» назвали найбільшим українським рейдером 100 % експертів, групу «Фінанси і кредит» — 54,6 %, «Альфа-групу» — 45,5 % [10].

Первинним способом фінансового рейдерства став *гринмейл* (greenmail). Дослівно він перекладається як «зелена пошта», на відміну від «чорної пошти» (blackmail), що означає фінансовий шантаж в чистому вигляді. Оскільки гринмейл зародився в США, зелений колір указує на грошові знаки, які брали участь у цій процедурі. Головна мета стратегії гринмейлу — використовуючи інституційні аномалії корпоративного управління, одержати контроль над фінансовими активами підприємства. Операції гринмейлу мають, як правило, законний характер, але в їх основі лежить «зловживання правом», оскільки грамотно використовується арсенал правового регулювання діяльності підприємств. Тактичні дії гринмейлерів формально засновані на використанні законів і пов'язані із здійсненням своїх прав (або їх захистом), але за своєю сутністю це проведення заздалегідь спланованих акцій, спрямованих на одержання необґрунтованої винагороди. Для обслуговування гринмейлівських моделей існує ціла інфра-

структура із фірм, що спеціалізуються на розробленні та реалізації спеціальних схем захоплення. Велика частка цих схем і методик пов'язана з використанням інституційних пасток, прогалинами, «лазіvkами» і «дірками» в законодавстві і судових процедурах. Використання гринмейлу переслідує дві основні мети: по-перше, примусити підприємства викупити власні акції (долі) за значно завищеною ціною; по-друге, захопити підприємство шляхом перехоплення управління (в цьому разі гринмейл є лише складовою цілеспрямованої кампанії так званого недружнього поглинання). Методи фінансового шантажу полягають у тому, що атакуюча структура купує на фондовому ринку невеликий пакет акцій процвітаючої компанії, після чого новий акціонер починає здійснювати опортуністичну поведінку за типом «ухилення» або «здирства». Потім в опортуністичну поведінку залучаються контролюючі і правоохоронні органи. Результатом такої діяльності є або одержання відступних за відмову від претензій, або продаж свого пакета акцій за завищеною ціною. Такий вид бізнесу давно оголошений шахрайством у всіх країнах з розвиненим корпоративним правом і є законодавчо забороненим. У багатьох країнах бізнес-співтовариство вже виробило систему захисту від таких рейдерських способів корпоративного шантажу [11]. А компанії, які підозрюються в такому корпоративному рекеті, потрапляють в «чорний список». У США, наприклад, за наявності доведеного в суді факту гринмейлу велика частка прибутку, одержаного в результаті застосування технологій корпоративного шантажу, вилучається в дохід державного бюджету.

Сьогодні в Україні сформувалися основні способи проведення рейдерських процедур: через скуповування пакетів акцій на вторинному ринку, кредиторську заборгованість (шляхом скуповування і трансформації боргів у майново-пайову участь), процедуру банкрутства, за допомогою використання правоохоронних органів шляхом ініціації судових рішень, заперечування і перегляд результатів приватизації. Ці способи, як правило, застосовуються в комплексі. Кожен спосіб складається із різноманітних операцій і процедур. Так, скуповування акцій може здійснюватися шляхом добровільного продажу, примушування до продажу через шантаж, залякування.

В українському законодавстві не міститься визначення корпоративного шантажу, його способів (у вигляді гринмейлу або рейдерства), механізмів виявлення і подолання, оцінки збитків. Проте навіть при такому недосконалому корпоративному законодавстві виникають організації, що починають протистояти гринмейлу і рейдерству. В цьо-

му відношенні можна говорити, що виправлення інституціонального поля специфікації власності сьогодні більшою мірою залежить не від правових (нормативно оформлених) способів, а від неформальних організацій антирейдерського характеру, наприклад, таких як Антирейдерський союз підприємців України. Це в цілому відображає сучасну тенденцію інституціоналізації суспільства, коли неформальні організації (як більш динамічний елемент системи) беруть на себе функції по захисту, відновленню і відтворенню специфікації прав власності.

Рейдерство як результат неповноти специфікації прав власності є інституціональною аномалією трансформаційної економіки. І хоча позитивною функцією рейдерства є оголення недоліків інституціоналізації, проте не слід чекати, що його способами можна їх здолати. Отже, теоретичне дослідження економічної природи рейдерства має тісно поєднуватися з практичними заходами щодо його подолання.

5.3. Роль держави у формуванні інституціональних умов економічної безпеки держави

Трансформаційна перебудова України передбачає перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки. Тому підґрунтям цих процесів є зміна місця та ролі держави як особливого інституту суспільства.

Якщо в умовах соціалістичної системи господарства держава виступала практично єдиним інститутом упорядкування та контролю діяльності своїх громадян, зводячи роль інших інституцій або до їх заборони (як приватну власність), або до вмираючих (наприклад, релігія), або до допоміжних (родина, профспілки), або до другорядних (підприємства). Зрозуміло, що ринок як інститут є протилежним за своїм змістом державі і тому побудований на зовсім інших інституціональних засадах. Але на етапі свого становлення ринок аж ніяк не зможе обійтися без держави, тому що формування ринкової економіки потребує динамічного та прискороного облаштування новими інститутами. Якщо цей процес здійснюватиметься історично-природним шляхом, то для появи, відбору та адаптації необхідних ринкових інституцій знадобиться понад 300 років. Оскільки в багатьох розвинених країнах вже апробовані і відібрані позитивні інститути, а Україні треба інтегруватися в світові господарські відносини, держава повинна виконати *роль ініціатора та генератора* впровадження тих рин-

кових інститутів, що враховують як об'єктивні умови (рівень розвитку виробничо-технологічного укладу), так і ментальні особливості населення. Це означає, що держава за допомогою фахівців може виконати функції експертів з відбору нових інституцій та створення допоміжних механізмів щодо їх приживлення.

Основним критерієм інституціонального облаштування національної економіки виступає досягнення безпечного розвитку країни. Це означає, по-перше, що метою інституціоналізації є необхідність забезпечити здатність країни захистити національні економічні інтереси щодо сталого та незалежного розвитку. По-друге, індикатором інституціональної перебудови буде забезпечення основних показників економічної безпеки, таких як рівень дефіциту державного бюджету, обсяг внутрішнього боргу, темп інфляції, рівень безробіття тощо. По-третє, результатом інституціонального розвитку стають стабільне зростання ВВП та досягнення економічного благополуччя населення.

Інституціональна побудова економіки відбувається постійно, особливо інтенсивно цей процес здійснюється в трансформаційний період, коли певні економічні процеси відокремлюються у самостійні види діяльності зі своїми особливими суб'єктами, операціями та процедурами. Відокремлений вид економічної діяльності починає структуруватися в окремий інститут завдяки вольовим нормам та правилам, що координують взаємодію між учасниками та розв'язують їх суперечки при низьких трансакційних і операційних витратах. Інституціоналізація економічних відносин відбувається за горизонтальними та вертикальними параметрами. В першому випадку формуються еквівалентно рівноважні, відносно незалежні один від одного інститути, в другому — інституціональні зв'язки мають ієрархічний характер. У цьому разі найвищим інститутом координації стає держава, яка уособлює найбільш розвинений тип інституту, оскільки має всі його *найсуттєвіші атрибути* — обмежений кордоном територіальний простір (захист якого здійснюється армією як примусовим інститутом-організацією), відокремлену сукупність людей — народ (постійне проживаюче населення), незалежність та єдність національних інтересів (суверенітет), які координуються законодавчими нормами. Інституціональна природа держави відображена в різних аспектах самого поняття «держава», яка в англійській мові має декілька значень (*state, body politic, commonwealth, nation*). Так, держава (*state*) означає форму впорядкування суспільних відносин, яка скріплюється певною структурою влади. Побудова держави дозволяє їй виконувати функцію управлінського організму (*body politic*), тобто створювати систему

владних органів, що впорядковують діяльність окремих ланок суспільства. В той же час держава — це сукупність людей (*nation*), які об'єднуються на основі спільного багатства і благополуччя (*commonwealth*). Держава як інститут формує універсальні принципи поведінки для більшості індивідів. Ці принципи мають характер заходів примусового впливу, що санкціоновані та захищені державою. Державні юридичні норми виконують роль суспільного контролю за діями, як окремої людини, так і за сукупністю людей, надають їм економічний і правовий статус свободи та розширюють їх соціальні можливості.

Найсуттєвішою складовою трансформаційних перетворень в Україні є *роздержавлення суспільства*, що пов'язано з відродженням суто інституціональної ролі держави в усіх сферах громадського устрою. Роздержавлення можна визначити як зміну інституціонального підґрунтя суспільства, коли держава перестає виступати його фундаментом, а, навпаки, стає необхідним інституціональним дахом, що захищає громадський порядок. Найглибші процеси роздержавлення пов'язані зі зміною інституціонального простору економіки, де здійснюються найсуттєвіші перетворення.

У трансформаційний період поступово відбувається інституціоналізація ринку (та його окремих частин) відповідно до загальних закономірностей, що пов'язані з певними етапами. Держава як інститут не тільки спостерігає за цим процесом, а й створює для кожного етапу необхідні інституціональні умови. Процес інституціоналізації пов'язаний із відокремленням ринкових процесів у самостійні сектори економіки (товарний, грошовий, кредитний, фондовий ринки). Такий розподіл весь час поглиблюється, якщо ринкові умови обігу того чи іншого блага або послуги набувають суттєвих ознак. На *першому етапі* відбувається часткове відокремлення певних видів діяльності, що характеризує лише початкові прояви обмеження ринкових процесів (наприклад, фінансування є лише частково обмеженим видом діяльності підприємств). Але первісні риси обмеження із об'єктивного моменту розвитку перетворюються на вольові заходи, що свідомо накладаються на поведінку людей, з тим аби координувати їх спільні дії. На *другому етапі* з'являються особливі операції і процедури, що відбивають внутрішній алгоритм конкретної діяльності (наприклад, для здійснення фінансування необхідні специфічні дії — пошук джерел, схеми руху коштів). На цьому етапі деякі операції та процедури із внутрішніх ознак діяльності перетворюються на обов'язкові для всіх суб'єктів, об'єднаних інститутом. На *третьому*

му *etani* формуються особливі професійно-корпоративні види діяльності, що обслуговують відокремлений сектор ринку (наприклад, фінансовий). Виникають установи та організації, що обслуговують різні інститути. Так, основними інститутами-організаціями фінансового ринку стають різні види кредитних, біржових та позабіржових установ, інституціональні компанії, трасти тощо. На *четвертому etani* відтворюються інститути-норми (традиції, стандарти, правила і закони), що регулюють поведінку суб'єктів в окремих сегментах ринку (наприклад, на фінансовому ринку з'являються необхідні нормативні акти). На *п'ятому etani* виникають спеціальні інститути-установи (асоціації, союзи, об'єднання), що обмежують, контролюють і захищають діяльність своїх учасників, усувають конфлікти і суперечності усередині інституціонального середовища і за його межами. Такі організації можуть бути як державними, так і саморегульованими. На *шостому etani* відбуваються інституціоналізація процедур і операцій за допомогою їх перетворення на різноманітні трансакції, що регулюють обмін повноважень *рівноправних учасників* (наприклад, трансакція «купівля-продаж фінансових інструментів»), взаємодія сторін, що мають *асиметричне правове становище* (це трансакція управління, стороною якої є владний орган), прикладом чого слугує контроль за фінансовими операціями з боку Державного комітету з цінних паперів і фондового ринку).

Роль держави у створенні інституціональних умов економічної безпеки в трансформаційній економіці полягає у формуванні нового *інституціонального простору, збереженні, підтриманні, захисті* інститутів ринку і *усунення суперечностей* між ними. Будучи інститутом особливого роду, держава створює інституціональні умови, що забезпечують необхідний рівень економічної безпеки. Основними інституціональними заходами стають спеціальні види діяльності держави — законодавча, адміністративна, контрольна, наглядова, захисна, яким відповідають певні інструменти та установчі органи, що встановлюють для господарських агентів універсальний порядок дій. Особливості інституціональної діяльності держави багато в чому зумовлені природою самих об'єктів (товарів і послуг), характером їх господарсько-правового обороту та їх впливом на членів суспільства. Чим більше незахищеними є об'єкти (наприклад, нерухомі активи), чим більше в них сконцентровано економічного багатства (як гроші), чим більше вони впливають на стан людей (наприклад, охорона здоров'я), тим жорсткіше повинні бути інституціональні заходи держави та сильніше її вплив на відтворення і функціонування цих то-

варів та послуг. Зокрема, важливими інституціональними інструментами впливу держави стають *ліцензування* (окремих видів діяльності), *сертифікація* (визначених процедур) та *стандартизація* (конкретних видів товарів).

Одна із основних функцій держави щодо формування інституціональних умов безпечного розвитку полягає у створенні інформаційного простору, що *перешкоджає викривленню поточної ринкової інформації* для господарюючих суб'єктів, *знижує невизначеність* їх поведінки за рахунок зменшення ризиків, складання стандартних правил і обов'язкових вимог, що обмежують неналежне виконання договорів між учасниками та координують їх спільні зусилля в досягненні взаємовигідного результату. В інституціональному середовищі держава забезпечує рух, регулювання, координацію, перерозподіл матеріальних, фінансових, інформаційних потоків в економіці, що у кінцевому результаті дає змогу ефективно використовувати обмежені економічні ресурси всіма суб'єктами господарювання.

Втручання держави в процес інституціоналізації пов'язано із зростанням трансакційних витрат і необхідністю їх економії. Будь-яка інституціональна організація виникає як реакція на появу трансакційних витрат з метою мінімізації їх впливу на вигоди, що одержуються учасниками інститутів. За рахунок спеціалізації та професіоналізації інститути зменшують трансакційні витрати, перетворюючи їх на свої доходи. Між інститутами виникає конкуренція, метою якої стає намагання перехопити економічні вигоди від функціонування певної сфери діяльності. Конкуренція між інститутами призводить до зростання трансакційних витрат як для самого інституту, так і суспільства в цілому. На певному етапі розвитку відбувається нарощування суперечностей і конфліктів усередині самого інституту, між різними інститутами (що працюють в суміжних сферах діяльності) та їх позаінституціональними суб'єктами (тобто тих, хто користується послугами професійних посередників). Це призводить до необхідності втручання держави у розв'язання інституціональних суперечностей. Перш за все це здійснюється шляхом специфікації сукупності прав кожного інституту. Тільки на цій основі можуть складатися необхідні взаємодії між інститутами та забезпечуватися їх економічні і правові механізми життєдіяльності. Найбільш ефективними інститутами специфікації прав виступають законодавчі норми, угоди між державою та інститутом, контракти на виконання певних операцій. Захист специфікації прав здійснюють державні установи (органи управління та судового захисту). Завдяки цьому держава забезпечує

окремим інститутам певний рівень доходу за рахунок обмеження прав інших суб'єктів та специфікації додаткових переваг.

Державними інструментами зняття інституціональних суперечностей стають контроль за можливостями інституту займатися тією чи іншою діяльністю за допомогою ліцензування, що визначає необхідні вимоги, стандарти професійної діяльності, процедури для встановлення спроможності суб'єкта займатися цією діяльністю. Найчастіше ліцензування вводиться тоді, коли професія (що потребує достатнього рівня освіти та справляє істотний вплив на людей чи суспільні процеси) в умовах вільної конкуренції стає масовою. З метою обмежити кількість професіоналів та забезпечити їх високий кваліфікаційний рівень виникає потреба в ліцензуванні тих чи інших видів діяльності (як, наприклад, лікарі, адвокати, аудитори та ін.). В іншому разі необхідність ліцензування виникає тоді, коли діяльність не є масовою спеціальністю, але вона потребує пильного контролю та нагляду за її виконанням, оскільки має справу з великими вартостями (гроші, цінні папери, земля), що обмінюються між людьми в процесі трансакцій. Тим самим непрофесійне виконання може привести до руйнування багатьох економічних процесів, як у суспільстві в цілому (особливо у сферах інвестування, кредитування, оподаткування і под.), так і окремих домогосподарств. У трансформаційній економіці ліцензування має здійснюватися під контролем держави, що забезпечить більш надійний контроль за діяльністю інституту і захист позаінституціональних агентів.

Доки інститути самостійно справляються зі своїми внутрішніми конфліктами на основі власних правил, норм і стандартів поведінки, вони не потребують державної інституціоналізації своєї діяльності. Але на певному етапі розвитку інститути вже не в змозі самостійно впорядкувати свої відносини, внаслідок чого відбуваються невиправдане зростання трансакційних внутрішніх витрат управління, криміналізація діяльності, збільшення витрачання на ринковий оборот благ для суспільства в цілому. Тоді виникає необхідність накладення на інститут діяльності більш сильної системи обмеження у вигляді санкціонованих і захищених державою норм і правил поведінки.

Але інститути можуть використовувати державне втручання як засіб створення вхідних бар'єрів, що забезпечать їм монополізацію діяльності та рентоорієнтовану поведінку, оскільки трансформаційний період характеризується розмитістю кордонів інституціональної діяльності і бажанням охопити рамками свого інституту суміжні та дохідні операції на ринку. В цих випадках держава покликана

розв'язати суперечності між різними інститутами з урахуванням їх інтересів та суспільної вигоди. Крім того, важливе значення для інституціональної ролі держави має недопущення нав'язування інтересів відокремлених інститутів позаінституціональним суб'єктам (прикладом може бути бажання інституту аудиту охопити своїми послугами всі види підприємств і фірм).

Важливими умовами інституціоналізації безпечного розвитку економіки є формування державою певного економіко-інституціонального статусу, тобто сукупності норм та правил, що дозволяють кожному суб'єкту виконувати певну економічну роль. Тільки завдяки інституціонально-економічному статусу такий суб'єкт, як підприємець, одержує право займатися своїми видами діяльності та зобов'язується сплачувати податки. Надання статусу, з одного боку, звільнює суб'єктів від невизначеності своїх дій, розширює їх економічну свободу та забезпечує можливості для прискореного розвитку. З другого боку, завдяки статусу держава включає економічних агентів у сферу спільної відповідальності шляхом здійснення нагляду, регулювання та контролю за їх поведінкою для запобігання відхиляючим вчинкам.

У процесі створення інституціональних умов економічного розвитку відбувається будівництво *українського істеблішменту* (establishment — установа, основа) як економічного, політичного, правового, етичного простору життєдіяльності всього населення країни. Створення істеблішменту проявляється в зовнішньому образі (іміджі) країни, згідно з яким вона репрезентована в світовій спільноті. Роль держави полягає в тому, аби впорядкувати суспільну ієрархію істеблішменту, зробити його відповідним до цивілізаційної спрямованості історичного розвитку. Суттєве значення в суспільному істеблішменті надається економічним інститутам, що створюють базові умови функціонування суспільства. Якби не були досягнення України в спорті та мистецтві, образ держави формується передусім економічними відносинами та матеріальним багатством. В основі істеблішменту лежать відносини власності та способи її розподілу. Небезпечним для України є те, що форми власності та їх носії сформувалися в процесі приватизації державної власності, а це призвело до появи певних олігархічних угруповань, як представників сучасної еліти, багатство яких виникло на тлі перерозподілу нагромаджених суспільством матеріальних благ. Невиправдані способи збагачення спровокували формування особливого менталітету, стереотипів поведінки певних прошарків економічної еліти, які почали викривлю-

вати морально-психологічний стан суспільної свідомості. Це призвело до деформації системи трудових, споживчих цінностей, зростання відчуження індивідів від суспільства, посилення розчарованості. Держава втратила свій вплив на формування економічної еліти суспільства, тим самим сприяючи відтворенню нецивілізованих форм поведінки для багатьох верств населення. Інституціональна впорядкованість істеблішменту потребує від держави виділення та підтримання інститутів, що мають першочергове значення в цивілізованому житті кожної окремої людини та суспільства в цілому. Перш за все це основні ціннісні настанови, що базуватимуться на активізації інститутів «професіоналізму», «інтелектуалізації», «інновації» і под.

5.4. Правові аспекти розроблення Концепції національної економічної безпеки України

Систему економічної безпеки держави (ЕБД) утворюють органи законодавчої, виконавчої, судової влади; державні, громадські та інші об'єднання; посадові особи і громадяни, що беруть участь у забезпеченні ЕБД відповідно до правових норм, а також законодавство, яке регламентує відносини у сфері ЕБД.

Політика ЕБД визначається на основі певних принципів, які створюють політичну і правову базу для оцінки зовнішніх і внутрішніх загроз, формування національних економічних інтересів і стратегії ЕБД.

До основних принципів забезпечення економічної безпеки України можна віднести:

- верховенство закону при забезпеченні економічної безпеки;
- додержання балансу економічних інтересів особи, родини, суспільства і держави;
- взаємну відповідальність особи, родини, суспільства, держави за забезпечення ЕБД;
- своєчасність і адекватність заходів, пов'язаних із відверненням загроз і захистом національних економічних інтересів;
- пріоритет договірних (мирних) заходів у розв'язанні як внутрішніх, так і зовнішніх конфліктів економічного характеру;
- інтеграцію національної економічної безпеки з міжнародною економічною безпекою [1, с. 9].

Перехід до інноваційної моделі соціально-економічного розвитку робить особливо актуальною цілеспрямовану діяльність щодо забез-

печення економічної безпеки країни та її громадян на основі єдиної державної стратегії як нормативно-правового акта. Саме такий правовий документ стає тією методологічною основою, на базі якої відбувається правове регулювання економічних відносин в країні. Він повинен систематизувати та інтегрувати всі конкретні закони економіко-правового плану. В такому разі можна сподіватися на взаємодоповнюючу, синхронну дію низки законів в єдиному напрямі і з певною ефективністю. В Україні, як відомо, спостерігається зворотний ефект.

Невідповідність і суперечливість нормативних актів щодо регулювання економічних процесів призвели до серйозних прорахунків, допущених на початкових етапах реформ, послаблення системи державного регулювання і контролю, що разом із недосконалістю правової бази, відсутністю дієвої державної політики у соціальній сфері, занепадом духовності і моралі суспільства стали основними чинниками, що сприяли зростанню злочинності, особливо її організованих форм, а також корупції.

В Україні результатом нормативного розроблення проблем ЕБД стало, за великим рахунком, прийняття лише Закону «Про основи національної безпеки України» і Стратегії національної безпеки України [2, 3], де безпосередньо економічній безпеці відведено окремі розділи, а також створення в Раді національної безпеки і оборони при Президенті України Управління економічною безпекою.

У провідних західних країнах концепція національної економічної безпеки являє собою теоретичну основу економічної політики країни. Вона утворюється спільними зусиллями вчених та фахівців, певних державних структур і відбиває в концентрованому вигляді погляди на сутність змін та шляхи забезпечення (захисту) національних економічних інтересів. Будь-яка політична партія, що перебуває при владі, розробляє концепцію національної економічної безпеки як доктрину, що віддзеркалює її політичну волю і має конкретну ідеологічну спрямованість. Готовність уряду додержуватися цієї концепції у своїй практичній діяльності означає водночас його готовність нести відповідальність і за приватні результати її реалізації, і за виконання взятих перед нацією зобов'язань у даній сфері.

У той же час досвід західних країн дає змогу простежити певні загальні риси в численних розробках концепції національної економічної безпеки. Головним етапом розроблення подібної концепції є вибір центральної, концептуальної ідеї, на якій будувалася б розгорнута програма забезпечення ЕБД. Висунення такої ідеї нерозрив-

но пов'язане з послідовним вибором альтернатив, що виникають при спробах сформуванню основу концепції національної економічної безпеки. При цьому, як правило, визначаються головні теоретичні питання:

1) на які фундаментальні соціально-економічні підходи орієнтуватися;

2) чи повинна концепція національної економічної безпеки набути ідеологічного характеру і якого саме;

3) яким головним тенденціям у внутрішньому та зовнішньому економічному середовищі держави треба протидіяти, а яким — сприяти;

4) чи відповідає концепція реальним можливостям її реалізації.

При вирішенні цих питань слід мати на увазі, що проблема економічної безпеки має подвійний об'єкт:

1) власний об'єкт — безпосередньо економічну систему країни;

2) «додаткові» об'єкти — на перехресті з іншими спільними сферами діяльності: географічними, політичними, соціальними, військовими, екологічними, інформаційними, правовими та ін.

Отже, державі ринкового типу обов'язково потрібна науково обгрунтована державна стратегія (концепція) ЕБД. Вона має визначати глобальні і поточні національні інтереси та цілі, а також методи, засоби та механізми їх досягнення і відповідно забезпечити національну економічну безпеку.

Методологічна основа побудови такої концепції має бути пов'язана насамперед із визначенням найбільш загальних позицій для кожного періоду, серед яких:

– роль і місце України в глобалізованому міжнародному просторі;

– сфери діяльності, на які поширюються життєво важливі економічні інтереси держави;

– характер реальних і потенційних загроз для національних економічних інтересів за сферами діяльності;

– можливості попередження чи нейтралізації цих загроз;

– варіанти заходів забезпечення національної економічної безпеки.

Наприклад, найближчими, наступними та кінцевими завданнями забезпечення національної економічної безпеки України в умовах ринкової розбудови мають бути відповідно: 1) подолання посткризових процесів; 2) формування умов для створення ресурсів модернізації; 3) входження у постіндустріальний етап розвитку.

Розроблення концепції національної економічної безпеки потребує комплексного вирішення питань організаційного, нормативно-правового, методологічного, аналітичного, інформаційного та експертного забезпечення діяльності в цій сфері.

Взагалі-то будь-яка концепція ЕБД будується на відомій тріаді «інтереси–загрози–захист». Перехід до інноваційної моделі соціально-економічного розвитку об'єктивно вимагає нових підходів до побудови такої тріади.

Наприклад, в частині визначення життєво важливих економічних інтересів України на сучасному етапі в рамках концепції в умовах нової господарської парадигми і розвитку глобалізаційних процесів потрібно насамперед урахувувати зміну акцентів у підпорядкуванні і взаємовпливі, по-перше, особистих, суспільних і державних інтересів та, по-друге, внутрішньо- і зовнішньоекономічних інтересів України. Це зумовлено необхідністю пошуку оптимального співвідношення між відкритістю економіки і захистом національних інтересів, інтересів господарюючих суб'єктів і громадян для забезпечення економічної безпеки.

Розроблення державної стратегії економічної безпеки в сучасних умовах має включати комплексний аналіз її інституціональних засад як основи створення категоріально-понятійного апарату системного дослідження питань економічної безпеки України.

Визначення критеріїв і параметрів, що характеризують загально-економічну кон'юнктуру, а також системи показників стану динаміки тієї чи іншої сфери безпеки дає змогу забезпечити комплексне відображення, по-перше, всієї сукупності чинників, які впливають на рівень даної сфери безпеки; по-друге, всієї повноти суперечностей усередині самої сфери як джерел загрози економічній безпеці.

Що стосується найбільш значних сучасних загроз ЕБД, то вони зумовлені:

- нестійкістю економічного зростання та його надмірною залежністю від зовнішніх чинників;
- збереженням структурних деформацій у національній економіці, неефективністю використання матеріальних ресурсів, зокрема енергетичних, переважанням галузей з невеликою часткою доданої вартості, що зумовлює низьку конкурентоспроможність вітчизняної продукції;
- неефективністю захисту права власності, відсутністю умов для формування необхідного інвестиційного потенціалу в національній економіці, зокрема розвинених фінансового та фондового ринків,

несприятливим макроекономічним та політико-правовим кліматом для залучення іноземних інвестицій та розвитку внутрішнього інвестиційного процесу;

– високим рівнем тінізації економіки, спричиненим, зокрема, поширенням тіньової зайнятості, напівлегальних методів ухилення від оподаткування, криміналізацією економічних відносин, наявністю в країні організованих злочинних угруповань, що претендують на контроль над діяльністю суб'єктів господарювання.

Аби запобігти появі конкретної загрози чи усунути її, застосовується вирішальний базовий елемент в економічній безпеці — захист. Він втілює у собі комплекс заходів щодо запобігання або локалізації збитків, нейтралізації небезпек. Методи та заходи щодо здійснення захисту можуть бути досить різноманітними і не обов'язково симетричними загрозам. Головна властивість і спрямованість таких заходів — їх адекватність загрозам та зниження рівня небезпеки. Сутність методу захисту охоплює засоби, що використовуються, та способи їх застосування. Держава повинна забезпечити всі види захисту як своїх економічних інтересів, так і інтересів суспільних структур, громадян. При цьому головними принципами забезпечення захисту як процесу повинні бути: а) законність; б) додержання балансу інтересів держави, підприємств різних форм власності і фізичних осіб; в) їх взаємовідповідальність по забезпеченню захисту.

Законність реалізується шляхом розроблення усталеної правової основи у сфері захисту об'єктів та суб'єктів економічної безпеки держави. При цьому повинна враховуватися необхідність додержання міжнародних угод та норм, до яких приєдналася Україна.

Основними принципами організації та здійснення захисту у сфері ЕБД є:

1) системність, що передбачає розгляд проблем захисту з урахуванням усіх небезпечних каналів впливу інформації та несанкціонованого доступу до неї, а також можливого часу та умов їх виникнення, комплексного застосування правових, організаційних та технічних заходів щодо захисту; при цьому повинні бути забезпечені спадкоємність та безперервність захисту;

2) обґрунтованість, оскільки складність завдань, що вирішуються, великий обсяг робіт, а також обмеженість ресурсів викликають необхідність глибокого науково-технічного обґрунтування рішень, що приймаються, всебічної оцінки щодо їх реалізації;

3) достатність, що означає необхідність пошуку ефективних та надійних заходів захисту, уникаючи зайвих витрат, і забезпечується

використання найбільш досконалих методів та засобів захисту. За характером впливу на загрозу серед способів захисту можна виділити узгодження, стримування, протидію та примушування. Тут треба враховувати той факт, що суспільство і громадяни використовують значно менший, ніж держава, арсенал засобів та способів їх втілення для захисту своїх економічних інтересів і значною мірою покладаються на захист держави;

4) гнучкість в управлінні, що забезпечує здатність, залежно від умов захисту та важливості об'єктів, що захищаються, прогнозувати загрози та запобігати їх нейтралізації, оперативну та ефективну ліквідацію наслідків цих загроз;

5) своєчасність, що диктується необхідністю завчасного розроблення заходів захисту та контролю (в противному разі проведення заходів щодо захисту може не тільки не дати ефект, а й привести до додаткових збитків).

Державна діяльність щодо забезпечення ЕБД включає:

– створення інформаційної бази для об'єктивного і всебічного моніторингу економіки і суспільства та здійснення цього моніторингу з метою виявлення і прогнозування внутрішніх та зовнішніх загроз життєво важливим інтересам суб'єктів ЕБД;

– розроблення комплексу оперативних і довгострокових заходів щодо попередження та нейтралізації внутрішніх і зовнішніх загроз, оцінку результатів їх здійснення;

– створення умов для реалізації комплексу державних заходів щодо забезпечення ЕБД.

В основу системи забезпечення ЕБД покладено принципи взаємозв'язку, збалансованості та інтеграції з усіма елементами економічної політики держави, господарюючих суб'єктів, домогосподарств, окремих громадян і суспільства в цілому.

Державна діяльність у сфері ЕБД здійснюється на всіх рівнях економіки і державного управління.

Система захисту національних інтересів України у сфері економіки базується на встановленні і нормативно-правовому закріпленні Урядом України обов'язкових процедур щодо формування цільових настанов, програмних заходів і дій стосовно забезпечення виявлення, локалізації та протидії загрозам ЕБД, при розробленні:

– стратегій і основних напрямків соціально-економічного розвитку України на довгостроковий період;

– коротко- і середньострокових прогнозів соціально-економічного розвитку України;

- проектів бюджетів усіх рівнів;
- законодавчих та інших нормативних актів з фінансових і господарських питань;
- державних і регіональних цільових програм.

Найважливішими елементами забезпечення економічної безпеки країни є:

- прогнозування соціально-економічного розвитку держави з урахуванням наявних і можливих чинників та процесів, що загрожують її економічній безпеці в прогнозованому періоді;
- моніторинг і аналіз чинників та процесів, що визначають внутрішні і зовнішні загрози ЕБД;
- розроблення і організація органами виконавчої влади заходів щодо запобігання ймовірним загрозам ЕБД в усіх сферах і галузях економіки;
- експертиза проектів законодавчих та інших нормативних актів з фінансових та господарських питань з позиції забезпечення захищеності від внутрішніх і зовнішніх загроз національних економічних інтересів.

З метою реалізації комплексу заходів і механізмів щодо подолання або недопущення загроз ЕБД Уряд України у межах передбаченої законодавством компетенції:

- визначає функції вертикалі виконавчої влади щодо забезпечення ЕБД з обов'язковим відображенням цих функцій в положеннях про відповідні міністерства та відомства;
- організує розроблення на основі державної стратегії економічної безпеки відповідних програм її забезпечення для окремих галузей, сфер і суб'єктів економіки;
- організує взаємодію правоохоронних органів і органів державного фінансового контролю в рамках забезпечення ефективної протидії правопорушенням у сфері економіки.

Рівень забезпечення ЕБД також залежить від координації зусиль Ради національної безпеки і оборони при Президенті України і Кабінету Міністрів України. Взаємодія цих структур повинна включати такі позиції:

- здійснення нагромадження, аналізу та оброблення інформації про функціонування системи забезпечення ЕБД, розроблення рекомендацій щодо її вдосконалення;
- організація моніторингу, ситуаційного аналізу і прогнозування чинників, що впливають на виникнення внутрішніх та зовнішніх загроз ЕБД;

– організація підготовки висновку з позицій ЕБД щодо проекту державного бюджету і основних напрямків соціально-економічного розвитку України на середньо- і довгострокову перспективу;

– регулярне інформування Президента України про хід реалізації державної стратегії економічної безпеки, динаміку рівня загроз національним економічним інтересам держави, роботу органів виконавчої влади щодо забезпечення ЕБД і внесення необхідних пропозицій;

– відстеження з позицій забезпечення ЕБД найважливіших процесів, що відбуваються в економіці і соціально-політичній сфері на макро- і супермакрорівнях;

– взаємодія з Верховною Радою України при розгляді законопроектів, що стосуються важливих економічних, господарських, фінансових, соціально-економічних питань, а також законопроектів, що регламентують відносини у сфері ЕБД.

Процес забезпечення ЕБД передбачає чітке розмежування функцій апаратів Президента України і Кабінету Міністрів України, чітке визначення завдань державного, регіонального і місцевого рівнів при забезпеченні єдності виконавчої влади, а також відповідне інформаційне забезпечення регулятивної функції держави.

Державна стратегія в частині забезпечення ЕБД реалізується в рамках економічної політики країни, основними пріоритетами якої є забезпечення економічних інтересів особи, соціально-економічної і політичної стабільності суспільства і держави, додержання конституційних прав і свобод людини і громадянина, законності та правопорядку.

З метою забезпечення ефективності державної стратегії економічної безпеки має бути сформована належна система державного регулювання економіки, яка дозволить здійснювати оптимальну взаємодію між усіма елементами економіки і державою в цілому, а також зможе взяти на себе функції регулювання і підтримання економіки держави на безпечному рівні. При цьому повинні бути чітко визначені межі і критерії (необхідність і достатність) державного втручання в економіку, а також забезпечені ефективні методи державного регулювання. В сучасних умовах обов'язково потрібен комплекс заходів щодо забезпечення переведення економіки на інноваційний шлях розвитку всіх її сфер як гарантії її безпеки.

З позицій забезпечення ЕБД пріоритетне значення має зміцнення державної влади, підвищення довіри до її інститутів разом із удосконаленням структури і якості державного управління. Без додержання

цих вимог завдання реконструкції і модернізації виробничого потенціалу України, ефективного використання її ресурсного потенціалу і подолання структурних деформацій, які потребують залучення значних фінансових та інших інвестиційних ресурсів, гальмуватимуться, в кращому разі, неефективним використанням бюджетних коштів на всіх рівнях економіки, а в гіршому — їх свідомим кримінальним перерозподілом. Органічним елементом ЕБД повинно бути ресурсне (фінансове, матеріальне, інформаційне, інтелектуальне, кадрове) забезпечення владної регулятивної функції держави.

Разом з тим слід зазначити, що державна політика у сфері ЕБД поряд із прямим впливом на негатив економіки передбачає також створення умов для вмикання захисних механізмів, що засновані на ринковому саморегулюванні і протидіють розвиткові дестабілізуючих тенденцій. У цьому аспекті не менш важливими є комплексні інституціональні перетворення як основа ефективного функціонування ринкових механізмів.

Заходи, спрямовані на забезпечення ЕБД, повинні реалізовуватися в контексті здійснення активної структурної і соціальної політики, посилення активності держави в інвестиційній, грошово-фінансовій, кредитно-банківській і зовнішньоекономічній сферах економіки та проведення інституціональних перетворень.

ЛІТЕРАТУРА

Передмова

1. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 р. // Уряд. кур'єр. – 2003. – 30 лип.

Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

1.1. Поняття економічної безпеки держави

1. Конституція України (з офіційним тлумаченням Конституційного Суду України) – Х. : Ксилон, 2006. – 380 с.
2. Пастернак-Таранушенко, Г. Екологічна безпека держави. Статика процесу забезпечення : підруч. / Г. Пастернак-Таранушенко ; за ред. проф. Б. Кравченка. – К. : Кондор, 2002. – 302 с.
3. Экономическая и национальная безопасность : учеб. / под ред. Е. А. Олейникова. – М. : Экзамен, 2004. – 768 с.
4. Ярочкин, В. И. Теория безопасности / В. И. Ярочкин, Я. В. Бузанова. – М. : Акад. проект: Фонд «Мир», 2005. – 176 с.

1.2. Національні економічні інтереси як об'єкт економічної безпеки

1. Потемкин, А. П. Элитная экономика / А. П. Потемкин. – 2-е изд. – М. : ПоРог, 2004. – 480 с.
2. Холод, Н. І. Незавершеність інституційного середовища як основна причина негативних процесів у сфері розподілу доходів населення / Н. І. Холод // Наук. праці Донецьк. нац. техн. ун-ту. Сер. екон. – 2005. – Вип. 89–3. – С. 34–40.
3. Фиськова, Л. Н. Институты переходного общества и распределение доходов / Л. Н. Фиськова // Наук. праці Донец. нац. техн. ун-ту. Сер. екон. – 2006. – Вип. 103–2. – С. 147–152.
4. Полтерович, В. М. Общество перманентного перераспределения: роль реформ / В. М. Полтерович // Обществ. науки и современность. – 2005. – № 5. – С. 5–16.
5. Вольнский, Г. Противоречие между трудом и капиталом: современный аспект / Г. Вольнский // Социальная экономика. – 2003. – № 2–3. – С. 118–124.
6. Туган-Барановський. М. І. Політична економія : Курс популярний / М. І. Туган-Барановський; Ін-т економіки НАН України. – К. : Наук. думка, 1994. – 262 с.
7. Кейнс, Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс; общ. ред. и предисл. А. Г. Милейковский, И. М. Осадчая. – М. : Прогресс, 1978. – 494 с.

8. Фиськова, Л. Н. Институты переходного общества и распределение доходов / Л. Н. Фиськова // *Наук. праці Донец. нац. техн. ун-ту. Сер. : екон.* – 2006. – Вип. 103–2. – С. 147–152.
9. Мазурок, П. Соціально-економічний механізм інституціональних перетворень у регулюванні доходів і його вплив на рівень якості життя населення України / П. Мазурок // *Банк. справа.* – 2004. – № 6. – С. 56–67.
10. Харазішвілі, Ю. Вимірювання тіньового ВВП на основі функцій сукупного попиту і сукупної пропозиції / Ю. Харазішвілі // *Економіка України.* – 2007. – № 1. – С. 57–63.

1.3. Соціально-економічний розвиток країни – мета економічної безпеки

1. Шумпетер, Й. Теория экономического развития (Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры) / Й. Шумпетер. – М. : Прогресс, 1982. – 455 с.
2. Райзенберг, Б. А. Современный экономический словарь / Б. А. Райзенберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 495 с.

1.4. Економічна безпека держави в умовах економічної глобалізації та відкритості економіки початку XXI ст.

1. Рикардо, Д. Начала политической экономии и налогового обложения / Д. Рикардо. – М. : Госполитиздат, 1941. – 288 с.
2. Азаров, О. М. Тенденція інтернаціоналізації господарського життя і проблеми створення системи правового регулювання світогосподарських відносин / О. М. Азаров // *Проблеми законності.* – Х. : НЮАУ. – 2002. – Вип. 57.
3. Про основні норми зовнішньої політики України. Постанова Верховної Ради України // *Відом. Верхов. Ради України.* – 1993. – № 37.
4. Ren-David, D. Trade, income disparity and poverty / D. Ren-David, H. Nordsnrom, L. A. Winters. – Geneva : WTO, 2000.
5. Людство програє війни глобалізації // *Уряд. кур'єр.* – 2003. – № 27.
6. Сорос, Дж. Кризис глобального капитализма : пер. с англ. / Дж. Сорос. – М. : ИНФРА, 1998.

1.5. Оцінка рівня економічної безпеки держави. Індикатори економічної безпеки

1. Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство : монографія / за ред. В. М. Гейця. – Х. : ВД «ІНЖЕК», 2006. – 240 с.
2. Мунтіян, В. І. Економічна безпека України / В. І. Мунтіян. – К. : КІВЦ, 1999. – 462 с.

3. Экономическая и национальная безопасность : учеб. / под ред. Е. А. Олейникова. – М. : Экзамен, 2004. – 768 с.
4. Ярочкин, В. И. Теория безопасности / В. И. Ярочкин, Я. В. Бузанова. – М.: Академический проект : фонд «Мир», 2005. – 176 с.
5. Основи економічної теорії : підруч. / за ред. А. А. Чухна. – К. : Вища школа, 2001. – 606 с.

Розділ 2. ОСНОВНІ ВНУТРІШНІ СКЛАДОВІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

2.1. Енергетична та ресурсно-сировинна безпека

1. Фортов, В. Глобальна енергетична безпека: проблеми і шляхи розв'язання / В. Фортов, А. Макаров, Т. Митрова // Вісн. НАН України. – 2007. – № 8. – С. 40–50.
2. Микитенко, В. На чому базується енергетична безпека держави / В. Микитенко // Вісн. НАН України. – 2005. – № 3. – С. 41–47.
3. Суходоля, О.М. Енергоефективність економіки в контексті національної безпеки: методологія та механізми реалізації / О. М. Суходоля. – К. : Вид-во НАДУ, 2006. – 424 с.
4. Енергетична стратегія України на період до 2030 р. (схвалена розпорядженням КМУ від 15.03.2006 р. № 145-р.) – К., 2006. – 129 с.
5. Стан економічної безпеки України за 2006 р. / Мін-во економіки України. – К., 2007. – 65 с.
6. Енергетика України на шляху до Європейської інтеграції / Шевцов А. І., Земляний М. Г., Бараннік В. О. та ін.; за ред. А. І. Шевцова. – Дніпропетровськ : Журфонд, 2004. – 160 с.
7. Болховітінова, О. Ю. Проблеми інвестування реального сектору економіки України в умовах підвищення ціни природного газу / О. Ю. Болховітінова // Економіка і прогнозування. – 2006. – № 3. – С. 43–64.
8. Глазьев, С. Об угрозе экономического коллапса в Украине / С. Глазьев // 2000. – 2008. – 26 вер. – С. В3.
9. Про надання субсидій населенню у серпні 2008 р. // Експрес-вип. Держ. ком-ту стат. України. – 23.09.2008, № 226.
10. Динаміка цін на природний газ для споживачів України за 2005 – 2008 роки / Мін-во економіки України [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://www.me.gov.ua/file/link/119326/file/Dodatok_3.doc
11. Використання енергетичних матеріалів та продуктів перероблення нафти у І півріччі 2008 р. // Експрес-вип. Держ. ком-ту стат. України. – 12.09.2008. – № 214.
12. Аналітичні матеріали щодо результатів моніторингу Комплексної державної програми енергозбереження за 9 місяців 2007 р. / Нац. агент-

- ство України з питань забезпечення ефективного використання енергетичних ресурсів [Електр. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.naer.gov.ua/?mod=index&id=171>
13. Энергозбереження в регіонах. Інформ.-аналіт. довід. – К. : Держком-енергозбереження, Укренергозбереження, 2003. – 68 с.
 14. Інформаційна довідка про основні показники розвитку галузей паливно-енергетичного комплексу України за грудень та 2007 р. / Мін-во палива та енергетики України [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/publish/article?art_id=121024&cat_id=35081
 15. Інформаційна довідка про основні показники розвитку галузей паливно-енергетичного комплексу України за вересень та 9 місяців 2008 р. / Мін-во палива та енергетики України [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/publish/article?art_id=141107&cat_id=35081
 16. Створення стратегічних резервів нафти та нафтопродуктів в Україні: стан, проблеми, пошук шляхів на основі міжнародного досвіду. Аналітична доповідь УЦЕПД ім. О. Разумкова // Нац. безпека і оборона. – 2007. – № 4. – С. 3–40.
 17. Проект Державної цільової економічної програми «Українське вугілля» / Мін-во вугіл. пром-сті України [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://www.mvp.gov.ua/mvp/control/uk/publish/article?art_id=75792&cat_id=52296
 18. Інформаційно-аналітичний звіт про розвиток вугільної промисловості України за вересень та січень-вересень 2008 р. / Мін-во вугіл. пром. України [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://www.mvp.gov.ua/mvp/control/uk/publish/article?art_id=76594&cat_id=61332
 19. Стан економічної безпеки України у 2007 р. / Мін-во екон. України [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://me.kmu.gov.ua/file/link/119062/file/ekbezpeka_2007.doc
 20. Аналітичні матеріали щодо моніторингу результатів реалізації Комплексної державної програми енергозбереження за I квартал 2008 р. / Нац. агентство України з питань забезпечення ефективного використання енергетичних ресурсів [Електр. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.naer.gov.ua/?mod=index&id=328>
 21. Ukraine: Energy Policy Review 2006 / International Energy Agency. – P. : IEA, ACTIS, 2006. – 384 с.
 22. Key World Energy Statistics 2008 / International Energy Agency [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://www.iea.org/Textbase/publications/free_new_Desc.asp?PUBS_ID=1199
 23. Ушкалова, Д. И. Рыночные цены на газ в российской-украинской торговле: влияние и перспективы / Д. И. Ушкалова, Е. А. Ключева // Газовый

- конфликт Украины и России : Информ.-аналит. бюл. Центра проблем интеграции Ин-та экономики РАН. – 2006. – № 1–2. – С. 7–31.
24. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання заходів з енергозбереження» // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 27. – С. 7. – ст. 1077.
 25. Кулик, М. М. Основи політики підвищення енергетичної ефективності та головні заходи з енергозбереження в економіці України / М. М. Кулик, В. Д. Білодід, М. В. Гнідий // Проблеми загальної енергетики. – 2007. – № 15. – С. 7–16.
 26. Про результати аудиту використання коштів державного бюджету на виконання організаційно-технічних заходів щодо економії енергоресурсів та впровадження енергозберігаючих технологій / Звіт Рахункової палати України від 23.03.2007 / Рахункова палата України [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://www.ac-ada.gov.ua/achamber/control/uk/publish/article/main?art_id=862490&cat_id=411
 27. Висновок Рахункової палати України щодо виконання Державного бюджету України за 9 міс. 2007 р. / Рахункова палата України [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://www.ac-rada.gov.ua/achamber/control/uk/publish/article/main?art_id=976294&cat_id=203&search_param=%E5%ED%E5%F0%E3%EE%E7%E1%E5%F0%E5%E6%E5%ED%ED%FF&searchForum=1&searchDoccatalog=1&searchPublishing=1
 28. Об итогах трехсторонней встречи делегаций «Газпрома», Ирана и Катара // http://www.gazprom.ru/news/2008/10/211640_31674.shtml

2.2. Науково-технологічна (інноваційна) безпека

1. Экономическая безопасность государства и интеграционные формы ее обеспечения / под ред. Вороновского Г. К., Недина И. В. – К. : Знання України. – 2007. – 392 с.
2. Мунтіян, В. Економічна безпека держави / В. Мунтіян. – К.: Вид-во КВІЦ, 1999. – 462 с.
3. Экономическая и национальная безопасность / под ред. Е. А. Олейникова. – М. : Экзамен, 2004. – 768 с.
4. Економіка й організація інноваційної діяльності / за ред. Волкова О. І., Денисенка М. П. – К. : ВД «Професіонал», 2004. – 960 с.
5. Сухоруков, А. Формування вітчизняних транснаціональних структур у контексті забезпечення інноваційної безпеки України / А. Сухоруков // Стратег. панорама. – 2005. – № 4. – С. 104–112.
6. Покришка, Д. С. Технологічна конкурентоспроможність економіки України на світовому ринку / Д. С. Покришка // Стратегічна панорама. – 2006. – № 2. – С. 83–91.
7. Зеркало недели. – 2007. – № 42–43(671–672). – С. 14.
8. Сайт Державної агенції з інвестицій та інновацій. <http://www.in.gov.ua>

9. Стан економічної безпеки України в 2007 р. (Звіт Міністерства економіки України) // <http://me.gov.ua>
10. Україна в 2007 р. : внутрішнє і зовнішнє середовище та перспективи розвитку: експертна доповідь / за ред. Ю. Г. Рубана. – К. : НІСД, 2007. – 256 с.
11. Касич, А. О. Розвиток інвестиційно-інноваційних процесів в Україні: джерела, оцінка, перспективи / А. О. Касич. – ТОВ «Кременчуцька міська друкарня», 2008. – 406 с.
12. Шовкун, І.А. Рейтингові оцінки конкурентоспроможності наукової інфраструктури України в умовах глобалізації світової економіки / І. А. Шовкун // Проблеми науки. – 2007. – № 1. – С. 7–14.
13. Федулова, Л. І. Інноваційна економіка / Л. І. Федулова. – К. : Либідь, 2006. – 478 с.
14. Наукова та інноваційна діяльність в Україні: Стат. зб. – К. : ДП «Інформ.-вид. центр Держкомстату України», 2007. – 350 с.
15. <http://www.niisp.gov.ua/monitoring/economy/monitor-geo-economic-0803.pdf>
16. Федулова, Л. Технологічна структура економіки України / Л. Федулова // Економіст. – 2008. – № 5. – С. 28–33.
17. Рябкова, Д. Фальшивые ценности / Д. Рябкова // Инвестгазета. – 2008. – 7–13 апр. – С. 21–24.
18. Бреус, С. Забезпечення економічної безпеки держави шляхом технологічної реструктуризації промисловості / С. Бреус // Стратегічна панорама. – 2007. – № 1. – С. 141–147.
19. Левковець, О. М. Податкові важелі у контексті формування заходів державної підтримки інноваційних процесів / О. М. Левковець // Економіка: проблеми теорії та практики : Зб. наук. праць. – 2006, Т. III. – Вип. 220. – С. 825–837.
20. Инвестгазета. – 2008. – 31марта–6 апр. – С. 28–30.
21. Горбулін, В. П. Формування та реалізація державної політики у галузі наукової та науково-технічної діяльності в забезпечення національної безпеки і оборони / В. П. Горбулін, В. В. Зубарев, П. П. Скурський // Стратегічна панорама. – 2008. – № 2. – С. 75–84.
22. Кузнецова, І. С. Інститут венчурних інвестицій: стан та перспективи розвитку в Україні / І. С. Кузнецова // Наука та інновації. – 2008. – № 1. – С. 87–95.
23. Інноваційний розвиток України у 2007 р. Основні події // Економіст. – 2008. – № 4. – С. 66–67.
24. Старокадомский, Д. А. Четыре основные тенденции мирового развития в сфере НИОКР / Д. А. Старокадомский, А. В. Малышев // Наука та інновації. – 2007. – № 6. – С. 87–92.
25. Сухоруков, А. І. Технологічна реструктуризація як напрям антикризової політики / А. І. Сухоруков // Стратегічна панорама. – 2005. – № 3. – С. 83–90.

26. Роговий, В. В. Економічна безпека України : Аналіт. доповідь / В. В. Роговий, А. Ю. Сменковський, І. Ф. Гнибіденко, С. М. Демченко. – К. : Апарат РНБОУ, 2006. – 271с.
27. Шибалов, Е. Донбасс и ВТО: ожидание неизвестности / Е. Шибалов // Зеркало недели. – 2008. – № 12(691). – С. 9.
28. Москалик, Р. Я. Основні чинники впливу на технологічний розвиток України в контексті вступу до СОТ / Р. Я. Москалик, О. Т. Чорний // Стратег. панорама. – 2008. – № 1. – С. 68–75.
29. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України (Наказ Мінекономіки від 02.03.07 № 60).
30. Федулова, Л. І. Інноваційний розвиток економіки: модель, система управління, державна політика / Л. І. Федулова, В. П. Александрова, Ю. М. Бажал, М. С. Данько, та ін. – К., «Основа», 2005. – 550 с.
31. Методичні рекомендації щодо оцінки рівня економічної безпеки України / за ред. А. І. Сухорукова. – К. : Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки, 2003. – 64 с.
32. Proposed Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data: Oslo Manual. / OECD, Eurostat, 2005.// <http://www.oecd.org/document> (23).
33. Чеберкус, Д. Системні підходи до державного регулювання інноваційного розвитку України в умовах глобалізації / Д. Чеберкус // Економіст. – 2007. – № 9. – С. 4–6.
34. Федулова, Л. І. Інтеграційні процеси корпоративних структур: можливості для інноваційного розвитку економіки України / Л.І. Федулова // Економіка і прогнозування. – 2007. – № 3. – С. 9–31.
35. Михайловская О. «Европейский парадокс» инновационного развития: уроки для Украины / О. Михайловская // Экономика Украины. – 2006. – № 9. – С. 80–85.
36. Киндзерский Ю. Институциональные аспекты воспроизводства в контексте институциональных трансформаций / Ю. Киндзерский // Экономика Украины. – 2007. – № 2. – С. 4–12.
37. Економіка України: макропроблеми розвитку / за ред. Бесєдіна В. Ф., Музиченька А. Є. – К. : НДЕІ, 2008. – 328 с.
38. Роик Т. Наука за корпоративный счет / Т. Роик // Инвестгазета. – 2008. – 8 июня. – С. 68–72.
39. Ковальчук, М. В. Нанотехнологии – фундамент новой наукоемкой экономики. Новые возможности СНГ в XXI веке / М. В. Ковальчук // Наука та інновації. – 2008. – № 1. – С. 5–29.
40. Адамов, Б. И. Инновационное развитие современной Украины в контексте развития и внедрения нанотехнологий / Б.И. Адамов // Прометей. – 2007. – № 3(24). – С. 85–90.
41. Гаман, М. В. Роль центрів технологічного трансферу в інноваційному розвитку держави / М.В. Гаман // Інвестиції: практика та досвід. – 2008. – № 6. – С. 24–27.

42. Морозов, О.Ф. Державна фінансова підтримка інвестиційних та інноваційних проектів у 2007 р. / О.Ф. Морозов.
43. Ляшенко, В. И. Циклы Н. Кондратьева, парадигма К. Фримена и перспективы «нанотехнологического прорыва» России, Украины и Беларуси / В. И. Ляшенко, В. И. Дубницкий, Т. Ф. Бережная // Прометей. – 2007. – № 2(23). – С. 305–320.
44. Проблеми та пріоритети формування інноваційної моделі розвитку економіки України / Я. А. Жаліло, С. І. Архієреєв, Я. Б. Базилюк та ін. – К. : НІСД, 2006. – 120 с.
45. Сухоруков, А. І. Економічна безпека України в умовах сучасних геоекономічних змін / А. І. Сухоруков // Стратегічна панорама. – 2007. – № 2. – С. 30–40.
46. Сухоруков, А. І. Формування вітчизняних транснаціональних структур у контексті забезпечення інноваційної безпеки України / А. І. Сухоруков, О. О. Олейніков // Стратегічна панорама. – 2005. – № 4. – С. 104–112.
47. Федулова, Л. Технологічна конкурентоспроможність економіки: виклики та шляхи для України / Л. Федулова // Економіст. – 2007. – № 11–12. – С. 30–33.
48. Федулова, Л. Перспективи інноваційно-технологічного розвитку промисловості України / Л. Федулова // Економіка України. – 2008. – № 7. – С. 24–36.

2.3. Інвестиційна безпека

1. Кириленко, В. І. Інвестиційна складова економічної безпеки : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра екон. наук / В. І. Кириленко. – К., 2006. – 32 с.
2. Кириленко, В. І. Інвестиційна складова економічної безпеки / В. І. Кириленко. – К. : КНЕУ, 2005. – 232 с.
3. Экономическая и национальная безопасность / под ред. Е. А. Олейникова. – М. : Экзамен, 2004. – 768 с.
4. Экономическая безопасность государства и интеграционные формы ее обеспечения / под ред. Вороновского Г. К., Недина И. В. – К. : Знання України. – 2007. – 392 с.
5. Методичні рекомендації щодо оцінки рівня економічної безпеки України / за ред. А.І. Сухорукова. – К. : Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки, 2003. – 64 с.
6. Сундук, А. М. Інвестиційна безпека України в регіональному вимірі / А. М. Сундук // Інвестиції: практика та досвід. – 2008. – № 3. – С. 13–16.
7. Федулова, Л. Технологічна структура економіки України / Л. Федулова // Економіст. – 2008. – № 5. – С. 28–33.
8. Касич, А. О. Розвиток інвестиційно-інноваційних процесів в Україні: джерела, оцінка, перспективи / А. О. Касич. – ТОВ «Кременчуцька міська друкарня», 2008. – 406 с.

9. Паламарчук, Г. Особенности рейдерства в Украине и политика его преодоления / Г. Паламарчук, Л. Венгер // Экономика Украины. – 2007. – № 9. – С. 38–45.
10. Сухоруков, А. І. Економічна безпека України в умовах сучасних геоекономічних змін / А. І. Сухоруков // Стратегічна панорама. – 2007. – № 2. – С. 30–40.
11. Стан економічної безпеки України в 2007 р. (Звіт Мін-ва економіки України) // <http://me.gov.ua>
12. Стан економічної безпеки України за 2006 р. (Звіт Мін-ва економіки України) // <http://me.gov.ua>
13. Роговий, В. В. Економічна безпека України : аналітична доповідь / В. В. Роговий, А. Ю. Сменковський, І. Ф. Гнибіденко, С. М. Демченко та ін. – К. : Апарат РНБОУ, 2006. – 271 с.
14. Шнипко, А. Накопление основного капитала как фактор конкурентоспособности экономики / А. Шнипко // Экономика Украины. – 2005. – № 7. – С. 23–35.
15. Україна в 2007 р.: внутрішнє і зовнішнє середовище та перспективи розвитку: експертна доповідь / за ред. Ю. Г. Рубана. – К. : НІСД, 2007. – 256 с.
16. Инвестгазета. – 2008. – 31 марта–6 апр. – С. 28–30.
17. Глазьев, С. Об угрозе экономического коллапса в Украине / С. Глазьев // «2000». – 2008. – 26 сент. – С. В3.
18. Гальчинский, А. Иностранные инвестиции: проблемы и перспективы / А. Гальчинский // Зеркало недели. – 2005. – № 36(564). – С. 8.
19. Левковець, О. М. Податкові важелі у контексті формування заходів державної підтримки інноваційних процесів / О. М. Левковець // Економіка: проблеми теорії та практики. Зб. наук. праць. – 2006, Т. III. – Вип. 220. – С. 825–837.
20. Инвестгазета. – 2008. – 27 окт. – 2 нояб. – С. 25–28, 34–35, 42–49, 50–52, 54–55.
21. Инвестгазета. – 2008. – 22–28 сент. – С. 25–28.
22. Инвестгазета. – 2008. – 20–26 окт. – С. 40–45, 68–72.
23. «2000». – 2008. – 14 нояб. – С. Е5.
24. Проблеми та пріоритети формування інноваційної моделі розвитку економіки України / Я. А. Жаліло, С. І. Архієрєєв, Я. Б. Базилук та ін. – К. : НІСД, 2006. – 120 с.
25. Гонта, О. І. Активізація інноваційної діяльності на основі транснаціоналізації економіки регіонів України / О. І. Гонта // Прометей. – 2007. – № 3 (24). – С. 119–128.
26. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України (Наказ Мінекономіки від 02.03.07 № 60).

27. Федулова, Л. Перспективи інноваційно-технологчного розвитку промисловості України / Л. Федулова // Економіка України. – 2008. – № 7. – С. 24–36.
28. Федулова Л. І. Інтеграційні процеси корпоративних структур: можливості для інноваційного розвитку економіки України / Л. І. Федулова // Економіка і прогнозування. – 2007. – № 3. – С. 9–31.
29. Балацкий, Е. Инструменты амортизационной политики в системе регулирования / Е. Балацкий, О. Забелин // Общество и экономика. – 2005. – № 5. – С. 13–35.
30. Морозов, О. Ф. Державна фінансова підтримка інвестиційних та інноваційних проектів у 2007 р. / О. Ф. Морозов // Наука та інновації. – 2008. – Т. 4. – № 2. – С. 63–69.
31. Горбач, Д. На тобі, небоже... / Д. Горбач // Бизнес. – 2008. – № 44 (03.11.08). – С. 47–48.
32. Гальчинский, А. Мировой денежный кризис: истоки, логика трансформации / А. Гальчинский // Зеркало недели. – 2008. – № 42(721). – С. 8.

2.4. Фінансова безпека держави

1. Шлемко, В. Т. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення / В. Т. Шлемко, І. Ф. Зінько. – К. : НІСД, 1997.
2. Арсентьев, М. Финансовая безопасность России / М. Арсентьев // www.nasledie.ru
3. Барановський, О. І. Фінансова безпека в Україні (Методологія оцінки та механізм забезпечення): автореф. дис. ... докт. екон. наук : 08.04.01 / О. І. Барановський; Інститут економічного прогнозування НАН України. – К., 2000.
4. Оперенко, Г. Проблеми та перспективи забезпечення фінансової безпеки України / Г. Оперенко // Бюлетень № 1(7) від 03.2006 <http://eai.org.ua/ua/digest/issue/>
5. Єрмошенко, М. М. Основні засади підвищення фінансової безпеки держави / М. М. Єрмошенко // Економічна безпека України: проблеми та перспективи. (Матеріали круглого столу) // www.niss.gov.ua
6. Сухоруков, А. І. Фінансова безпека держави: навч. посіб. / А. І. Сухоруков, О. Д. Ладюк. – К. : Центр учб. літ., 2007. – 189 с.
7. Трунцевский, Ю. В. Финансовая безопасность: понятие и виды финансовых преступлений / Ю. В. Трунцевский // Вестник финансовой академии . – 2007. – № 2. – С. 11–22.
8. http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=97980&cat_id=38738
9. http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=32835

2.5. Продовольча безпека

1. Рівень життя населення України / Зотова О. О., Крикун О. І., Латік В. В. та ін. / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. ста-

- тики України; за ред. Л. М. Черенько. – К.: ТОВ «Видавництво «Консультант», 2006. – 428 с.
2. Hunger and Health, 2007: World Hunger Series / UN World Food Program. – Rome: EARTHSCAN, 2008. – 212 p.
 3. Постановление Совета Министров Республики Беларусь «О Концепции национальной продовольственной безопасности Республики Беларусь» от 10.03.2004 № 252 / Нац. правовой Интернет-портал Республики Беларусь [Електр. ресурс]. – Режим доступа : http://www.pravo.by/webnpa/text_txt.asp?RN=c20400252
 4. Постанова КМУ «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року» від 19.09.2007 № 1158 // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 73. – С. 7.
 5. Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 30. – Т. 1. – С. 98.
 6. Стан економічної безпеки України у 2007 р. / Мін-во економіки України [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://me.kmu.gov.ua/file/link/119062/file/ekbezpeka_2007.doc
 7. Пасхавер, Б. Сучасний стан продовольчої безпеки / Б. Пасхавер // Економіка України. – 2006. – № 4. – С. 43–51.
 8. Оцінка стану продовольчої безпеки України у 2007 р. / Мін-во економіки України [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://me.kmu.gov.ua/file/link/120720/file/Zvit_2007.doc
 9. Споживання продуктів харчування в домогосподарствах у 1999–2007 рр. / Держкомстат України [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/gdvdg_rik/dvdg_u/spojiv2006_u.htm
 10. Витрати і ресурси домогосподарств України у I кварталі 2008 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств) Держкомстат України [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2008/gdn/vrd/1Q_2008/vrd_1q.htm
 11. Соціально-економічне становище домогосподарств України у 2007 р. / Держкомстат України [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2008/gdvdg_rik/sesd_2007.htm
 12. Індeksi споживчих цін / Держкомстат України [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/ct/cn_rik/isc/isc_u/isc_rik_gr_u.htm
 13. Доходи та витрати населення України / Держкомстат України [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdn/dvn_ric/dvn%20_u/dvn_u.htm
 14. Темпи зростання номінальної та реальної заробітної плати (1995-2007 рр.) / Держкомстат України [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdn/tznr/tznr_u/tznr_u.htm

15. Динаміка середньомісячної заробітної плати за видами економічної діяльності у 1995–2007 роках / Держкомстат України [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/gdn/prc_rik/prc_rik_u/dszp_u2005.html
16. Структура сукупних витрат домогосподарств за 1999–2007 рр. / Держкомстат України [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/gdvdg_rik/dvdg_u/strukt2006_u.htm
17. Стан економічної безпеки України за 2006 р. / Мін-во економіки України. – К., 2007. – 65 с.
18. Зведені показники сільського господарства / Держкомстат України [Електр. ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/sg/sg_rik/sg_u/zp_u.html
19. Шморгун Л. Г. Про імпорتنу експансію м'яса в контексті вступу України до СОТ / Л. Шморгун, Г. Гедзь // Економіка АПК. – 2008. – № 6. – С. 11–15.
20. Гойчук, О. І. Продовольча безпека / О. І. Гойчук. – Житомир : Полісся, 2004. – 348 с.
21. Пасхавер Б. Цены производства и потребления продовольственного рынка / Б. Пасхавер // Экономика Украины. – 2007. – № 12. – С. 51–61.
22. Сільське господарство: підсумки січня-червня 2008 р. / Міністерство економіки України [Електр. ресурс]. – Режим доступу : <http://me.kmu.gov.ua/file/link/120068/file/Agro%2006-2008.doc>
23. Фирсов, Е. А. Об экономических основах аграрной политики / Е. А. Фирсов // Економіка АПК. – 2008. – № 3. – С. 24–38.
24. Особисті селянські господарства населення в Україні станом на 1 січня 2008 р. / Експрес-випуск Держ. ком-ту стат. України від 08.04.2008 р. № 79 // <http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr2008/0408/79.doc>
25. Моніторинг аналізу розвитку ринків сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів (тінізація, нелегальне вивезення продукції, спекуляція, монополізація) / Нац. ін-т стратег. дослід. [Електр. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/Monitor/August/1.htm>
26. Зобов'язання України, які містяться у звіті Робочої групи з питань вступу до СОТ / Мін-во економіки України [Електр. ресурс]. – Режим доступу : <http://me.kmu.gov.ua/file/link/114432/file/Zobovyazannia.doc>
27. Осташко, Т. Сільське господарство України в умовах СОТ: аналітичні передбачення і практичні очікування / Т. Осташко // Економіка і прогнозування. – 2005. – № 3. – С. 41–54.
28. Полозенко, Д. В. Прямі та непрямі форми державної підтримки сільськогосподарських підприємств / Д. В. Полозенко // Економіка АПК. – 2008. – № 5. – С. 40–44.
29. Панорама аграрного сектору України / Міністерство аграрної політики України. – К. : Мінагро, 2007. – 72 с.

30. Формування галузевих ринків України: перехідний період / В.О. Точилін, Т. П. Загорська, В. В. Лір та ін. ; за ред. В. О. Точиліна . – К. : Фенікс, 2004. – 332 с.
31. Опыт стран-членов ВТО по защите национальных интересов на внутреннем и внешнем рынке // Мировая экономика и междунар. отношения. – 2002. – № 8. – С. 12–21.
32. Волощенко, Л. Ю. Середньострокова державна аграрна політика в контексті інтеграції до СОТ / Л. Ю. Волощенко // Економіка і прогнозування. – 2005. – № 3. – С. 55–66.
33. Постанова КМУ «Деякі питання продовольчої безпеки» від 05.12.2007 №1379 // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 93. – С. 48.
34. Закон України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 45. – С. 7.
35. Блюм, Я. ГМО-фобія чи ГМО-вакханалія? / Я. Блюм, Б. Сорочинський // Дзеркало тижня. – 2007. – 15–21 груд.
36. Квітка, Г. Відмова від маркування ГМ-продуктів віддаляє нас від Європи / Г. Квітка // Голос України. – 2007. – 27 лист.
37. Постанова КМУ «Питання маркування сільськогосподарських товарів, вироблених із застосуванням генетично модифікованих організмів» від 21.11.2007 №1330 // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 89. – С. 13.
38. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку видачі дозволу на ввезення на митну територію України незареєстрованих генетично модифікованих організмів для науково-дослідних цілей або державних апробацій (випробувань)» від 20.08.2008 № 734 // Офіц. вісн. України. – 2008. – №63. – С. 41.

2.6. Безпека людського розвитку

1. Шитикова, Н. Вид на Україну из Давоса / Н. Шитикова // Експерт (Украина). – 2007. – № 50. – С. 44–49.
2. Васильченко, В. С. Управління трудовим потенціалом : навч. посіб. / В. С. Васильченко, А. М. Гриненко, О. А. Грیشнова, Л. П. Керб. – К. : КНЕУ, 2005. – 403 с.
3. Лібанова, Е. Ціннісні орієнтації та соціальні реалії українського суспільства / Е. Лібанова // Економіка України. – 2008. – № 10. – С. 120–136.
4. Ваше здоров'є. – 2008. – 29 февр. – № 8. – С. 3.
5. Пашков, В. Господарсько-правові аспекти забезпечення охорони здоров'я як соціальної домінанти національної безпеки / В. Пашков // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 10. – С. 105–108.
6. Пашков, В. Вітальна безпека як основа правового господарського порядку / В. Пашков // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 11. – С. 48–51.

7. Павлов, В. Медицина: куда уходят деньги / В. Павлов // Дело. – 2008. – 2 апр. – С. 4.
8. Антонюк, В. П. Оцінка та забезпечення розвитку людського капіталу України : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра економ. наук / В. П. Антонюк. – Донецьк: ДНУ, 2008. – 36 с.
9. Сухарев, О.С. Институциональная теория и экономическая политика: К новой теории передаточного механизма в макроэкономике / О. С. Сухарев. – М.: ЗАО Издательство «Экономика», 2007. – Кн. II. – 804 с.
10. Вища освіта України – європейський вимір: стан, проблеми, перспективи : матер. до підсумкової колегії МОН 21 березня 2008 р. // Освіта України. – 2008. – 19 бер.
11. Бердичевская, М. Ремонт в кузнице кадров / М. Бердичевская // Эксперт Украина. – 2007. – № 34. – С. 16–24.
12. Гнибіденко, І. Трудова зайнятість – важлива складова соціальної політики / І. Гнибіденко // Праця і зарплата. – 2007. – № 47. – С. 4–5, 7.
13. Разумова, Т. О. Випускники вузов на рынке труда России / Т. О. Разумова. – М.: Экон. ф-т МГУ, ТЕИС, 2007. – 232 с.
14. Мельник, С. Куються кадри. Зайві? / С. Мельник // Уряд. кур'єр. – 2008. – 29 лют. – С. 18–19.
15. Высшее образование: вызовы Болонского процесса и ВТО / под ред. В. П. Колесова, Е. Н. Жильцова, П. Н. Ломанова. – М.: Экон. ф-т МГУ, ТЕИС, 2007. – 409 с.
16. Участие бизнес-сообщества в проектировании, реализации и аккредитации инновационных образовательных программ высшего профессионального образования / С. Р. Борисов, Г. Х. Лобанов, Л. Ф. Олейник та ін. – М.: Изд-во МГУ, 2007. – 150 с.
17. Сахарин, С. Не каждый директор решится на сокращения (Интервью с Е. Шубравской) / С. Сахарин // Инвестгазета. – 2005. – 31 мая. – С. 9.
18. Пода, В. Безработным некуда будет деться / В. Пода. – Комментарии. – 2008. – № 42. – С. 14.
19. Щодо соціального захисту працівників // Праця і зарплата. – 2008. – № 43. – С. 3.
20. Шевченко, Л. С. Конкурентоспроможність фірми на ринку праці / Л. С. Шевченко // Демографія і соціальна економіка. – 2007. – № 1. – С. 97–105.
21. Шевченко, Л. С. Соціально-інноваційні робочі місця як конкурентна перевага сучасного підприємства / Л. С. Шевченко // Вісн. Нац. техн. ун-ту «ХПІ»: зб. наук. праць. Темат. вип.: Технічний прогрес і ефективність виробництва. – Х.: НТУ «ХПІ». – 2006. – № 15. – С. 47–523.
22. Остапенко, Л. На ринку праці України є позитивні тенденції / Л. Остапенко // Праця і зарплата. – 2007. – № 18. – С. 3.
23. Данилишин, Б. Зайнятість населення: як сформувати інноваційну складову / Б. Данилишин // Уряд. кур'єр. – 2007. – 3 лип. – С. 6.

24. Підвищити рівень безпеки праці // Праця і зарплата. – 2008. – № 5. – С. 2.
25. Лубчук, И. Минуглепром – ненужный и опасный / И. Лубчук // Эксперт Украина. – 2007. – № 48. – С. 30–33.
26. Атанасов, В. Признак денег / В. Атанасов, Д. Слинько // Фокус. – 2007. – 18 мая. – С. 32–34.
27. Сенник, І. Аналітичний огляд підсумків обстеження витрат на робочу силу в Україні в 2006 р. / І. Сенник // Праця і зарплата. – 2008. – № 11.
28. Экономическая и национальная безопасность : учеб. / под ред. проф. Л. П. Гончаренко. – М. : ЗАО Изд-во «Экономикс», 2007. – 543 с.
29. Лубчук, И. Персонал дорогой и сердитый / И. Лубчук // Эксперт Украина. – 2008. – № 1–2. – С. 17–24.
30. Капелюшников, Р.И. Российский рынок труда: адаптация без реструктуризации : автореф. дис. в виде моногр. на соиск. уч. степени д-ра эконом. наук. – М. : ИМЭМО РАН, 2003. – 48 с.
31. Тенденції ринку праці в Україні // Праця і зарплата. – 2008. – № 27.
32. Бурлуцький, С. Економічна диференціація домогосподарств у контексті соціального регулювання доходів / С. Бурлуцький // Україна: аспекти праці. – 2008. – № 6. – С. 34.
33. Куликов, Г. Шляхи регулювання оплати праці в Україні / Г. Куликов // Праця і зарплата. – 2008. – № 29. – С. 4–6.
34. Черенько, Л. Нові аспекти бідності / Л. Черенько // Праця і зарплата. – 2008. – № 39.
35. Черенько, Л. Бідність в Україні: нові тенденції та особливості прояву / Л. Черенько // Праця і зарплата. – 2007. – № 28. – С. 4–5.
36. Соціальна безпека: теорія та українська практика : монографія / І. Ф. Гнибіденко, А. М. Колот, О. Ф. Новікова та ін.; за ред. І. Ф. Гнибіденка, А. М. Колота, В. В. Рогового. – К. : КНЕУ, 2006. – 292 с.
37. Левчук, Н. М. Соціальна диференціація стану здоров'я і смертності в Україні / Н. М. Левчук // Демографія та соціальна економіка. – 2007. – № 1. – С. 12–27.

Розділ 3. ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ

3.1. Експортна безпека

1. Кузнецов К. Частка СНД у світовій торгівлі збільшується, але для подальшого розвитку потрібні реформи / К. Кузнецов // razumkov.org.ua/expert.php?news_id=687
2. Економіка України за січень – липень 2008 року // Уряд. кур'єр. – 2008. – № 157.
3. Стан економічної безпеки України в 2007 р. Звіт Мін-ва економіки України // [http:// me.gov.ua](http://me.gov.ua).
4. Економіка України за січень – вересень 2008 року // Уряд. кур'єр. – 2008. – № 203.

5. Стандартизація відстає від потреб економіки. // Уряд. кур'єр. – 2008. № 120.
6. Гармонізація національних стандартів з міжнародними // Уряд. кур'єр. – 2008. – № 109.
7. Коврига, Т. Вчимося заощаджувати / Т. Коврига // Урядовий кур'єр. – 2008. – № 4.
8. Приходько, О. Альтернативна енергетика: уже не тільки світить, а й гріє / О. Приходько // Дзеркало тижня. – 2008. – № 32.
9. Стратегія бюджетних змін. Виступ Прем'єр-міністра Юлії Тимошенко під час презентації проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік» // Уряд. кур'єр. – 2008. – № 123.

3.2. Імпортна безпека

1. Кириченко, О. Деякі аспекти входження України у світову господарську систему / О. Кириченко // Економіка України. – 1997. – № 7. – С. 75–81.
2. Литвицький, В. Торговельний баланс потребує відновлення / В. Литвицький // Урядовий кур'єр, 2007. – № 97.
3. Украинский экспорт превысил российский импорт в 5 раз: МЕРТ // <http://ua.rian.ru>.
4. Северин, Д. (ИАГ «Коминформ») В экономике Украины / Д. Северин, С. Савельев, В. Цхведиани // Бюл. иностр. коммер. информ. – 2007. – № 109.
5. Андрійчук, В. Енергобезпека: енергозбереження і напрями диверсифікації енергопостачання (у контексті перспективи взаємовідносин України і Польщі) / В. Андрійчук // Екон. часопис – ХХІ. – 2007. – № 7 – 8.
6. Энергетическая стратегия России на период до 2020 г. // <http://allru.org/VPravo/Dokum>Show.asp?DocumID=84175>
7. Шерр, Джеймс. Энергетическая безопасность: что Украина должна понять? что Украина может сделать? / Джеймс Шерр // Екон. часопис ХХІ. – 2007. – № 11–12.
8. Communication from the Commission to the European Council and the European Parliament: An Energy Policy for Europe, SSEC (2007) 126, Brussels, 10. 1. 2007, COM (2007) 1 final.
9. European Council Action Plan (2007 – 2009): Energy Policy for Europe (EPE) // Annex 1 of Presidency Conclusions: Brussels European Council 8/9 March 2007, 722407.
10. Стратегія бюджетних змін. Виступ Прем'єр-міністра Юлії Тимошенко під час презентації проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік» // Уряд. кур'єр. – 2008. – № 123.
11. Іщенко, Г. Імпорт ставить на коліна вітчизняного виробника / Г. Іщенко // Уряд. кур'єр. – 2008. – № 199.

3.3. Безпека у сфері міжнародного руху капіталу

1. Бюл. иностр. комер. інформ. – 2007. – № 130.
2. Економіка України за січень 2008 року // Уряд. кур'єр. – 2008. – № 37.
3. Китайський інвестиційний рекорд // Уряд. кур'єр. – 2003. – № 15.
4. Гайдучкий, П. Інвестиції – фундамент економічного зростання / П. Гайдучкий // Уряд. кур'єр. – 2007. – № 127.
5. Інвесторів стало більше // Уряд. кур'єр. – 2008. – № 114.
6. Анилионис, Г. П. Глобальный мир: единый и разделенный. Эволюция теорий глобализации / Г. П. Анилионис, Н. А. Зотова. – М. : Междунар. отношения, 2005. – 676 с.
7. Економічний глобалізм: розвиток та зростання : монографія. – К. : Таксон, 2005. – 320 с.
8. Бузгалин, А. В. Глобальный капитал / А. В. Бузгалин, А. И. Колганов. – изд. 2-е, стереот. – М. : Едиториал УРСС, 2007. – 512 с.
9. Луцишин, З. Асиметрія фінансової глобалізації / З. Луцишин // Екон. часопис-XXI. – 2006. – №7–8.
10. Глобалізація і безпека розвитку : монографія / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін.; кер. авт. кол. і наук. ред. О. Г. Білорус – К.: КНЕУ, 2001. – 733.
11. Боротьба з відмиванням коштів: правовий, організаційний та практичний аспекти / С. Г. Гуржій, О. Л. Копиленко, Я. В. Якушевич та ін. – К.: Парламент. вид-во, 2005. – 216 с.

3.4. Безпека в процесі міжнародної трудової міграції

1. Кадырбекова, Г. Доходы наших трудовых мигрантов сократятся на 25–30 % / Г. Кадырбекова // Комментарии. – 2008. – 24 окт.
2. Слобода, А. «Прогноз-2030» и харьковская наука / А. Слобода // Голос Харькова. – 2008. – № 21.
3. Андрусенко Н. Європейська «блакитна картка» – іспит для українських роботодавців / Н. Андрусенко // Праця і зарплата. – 2007. – № 40. – С. 2.
4. Матвеева, М. Трудовые кочевники / М. Матвеева // Фокус. – 2007. – 14 дек. – С. 52–53.
5. Україна має зберігати власну кваліфіковану робочу силу // Праця і зарплата. – 2007. – № 40.
6. Полянська, Я. Л. Оцінка суспільних витрат від зовнішньої міграції населення України / Я. Л. Полянська // Формування ринкової економіки : Зб. наук. праць. Спец. вип.: Управління людськими ресурсами: проблеми теорії та практики. – Т. 1. Ч. II. – К. : КНЕУ, 2007. – С. 679–689.
7. Левчук, Н. Жіночі трудові міграції в Україні: ризики зайнятості / Н. Левчук // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України : зб. наук. праць кафедри управління трудовими ресурсами і розміщення продуктивних сил ТАНГ. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – Вип. 9. – С. 222–224.

8. Косянчук, І. Зупинити людоловів ХХІ століття / І. Косянчук // Уряд. кур'єр. – 2008. – 8 листопада.
9. Гайдучкий, А. Миграционный капитал в Украине: скрытая реальность / А. Гайдучкий // Зеркало недели. – 2007. – 21 апр.
10. Трудовая миграция: денежные переводы // Корреспондент. – 2007. – 27 окт.
11. Інформує Держкомстат України. Демографічна ситуація // Праця і зарплата. – 2008. – № 32.
12. Тымків, К. Чужими руками / К. Тымків // Кореспондент. – 2008. – 13 сент. – № 35. – С. 46–48.
13. Смалійчук, Г. В. Нелегальна імміграція робочої сили до України : проблеми та шляхи регулювання / Г. В. Смалійчук // Формування ринкової економіки : Зб. наук. праць. Спец. вип.: Управління людськими ресурсами: проблеми теорії та практики. – Т. 1. Ч. II. – К. : КНЕУ, 2007. – С. 788–794.
14. Цимбал, Т. В Украине снова возрастает ксенофобия / Т. Цимбал // Комментарии. – 2007. – 16 февр. – С. 24–25.
15. Вишневская Ю. В Украине миллион нелегалов / Ю. Вишневская // Комментарии. – 2007. – 16 февр. – С. 21.

Розділ 4. ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ІННОВАЦІЙНОЇ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

4.1. Система структурних зрушень в економіці України та формування структурно-інноваційної безпеки

1. Злупко, С. М. Перехідна економіка: сучасна Україна : навч. посіб. / С. М. Злупко. – К. : Знання, 2006. – 324 с.
2. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / под ред. А. А. Гриценко. – К. : Форт, 2008. – 928 с.
3. Деркач, М. Структурно-інноваційна перебудова економіки України: проблеми, пріоритети та перспективи розвитку / М. Деркач // Економіст. – 2004. – № 5. – С. 12–14.
4. Василевский, Э. Структурные сдвиги, динамика и эффективность роста экономики США до 2020 г. / Э. Василевский // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 9. – С. 74–87.
5. Гринберг, Р. Российская структурная политика: между неизбежностью и неизвестностью / Р. Гринберг // Вопросы экономики. – 2008. – № 3. – С. 56–63.
6. Шаститко, А. Структурные альтернативы социально-экономического развития России / А. Шаститко, С. Афонцев, С. Плаксин // Вопр. экономики. – 2008. – № 1. – С. 71–85.

7. Гесьць, В. М. Інноваційні перспективи України / В. М. Гесьць, В. П. Семиноженко. – Х. : Константа, 2006. – 272 с.
8. Кіндзерський, Ю. Інституціональні аспекти відтворення у контексті структурних трансформацій / Ю. Кіндзерський // Економіка України. – 2007. – № 2. – С. 4–9.
9. Промисловий потенціал України: проблеми та перспективи структурно-інноваційних трансформацій / відп. ред. Ю. В. Кіндзерський. – К.: Ін-т економіки та прогнозування, 2007. – 408 с.
10. Шумпетер, Й. Теория экономического развития (Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры) / Й. Шумпетер; пер. с нем. – М. : Прогресс, 1982. – 455 с.
11. Петренко, И. Индикативная система общей безопасности хозяйственного субъекта / И. Петренко // Вопросы экономики. – 2008. – № 1. – С. 149–154.
12. Структурна гармонізація економіки України як чинник економічного зростання / за ред. д-ра екон. наук І. В. Крючкової. – К. : Експрес, 2007. – 520 с.

4.2. Інноваційна модель соціально-економічного розвитку і забезпечення національної економічної безпеки

1. Зянько В. Глобалізація та інноваційний процес: їхній взаємовплив / В. Зянько // Економіка України. – 2006. – № 2. – С. 84–89.
2. Экономика знаний / Л. Г. Белова, В. П. Колесов, В. Л. Макаров и др.; отв. ред. В. П. Колесов. – М: ИНФРА-М, 2008. – 432 с.
3. Инновационная экономика / А. А. Дынкин, Н. И. Иванова, Л. П. Грачев и др. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Наука, 2004. – 352 с.

4.3. Розвиток національної інноваційної системи в Україні. Інформаційна безпека суб'єктів інноваційної діяльності

1. Федулова Л. І. Інноваційна економіка: підручник / Л. І. Федулова. – К.: Либідь, 2006. – 480 с.
2. Корпоративні структури в національній інноваційній системі України / Л. І. Федулова, В. Л. Осецький, Ю. В. Гончаров та ін.] ; за ред. Л. І. Федулової. – К. : вид-во УкрІНТЕІ, 2007. – 812 с.
3. Деркач, М. Структурно-інноваційна перебудова економіки України: проблеми, пріоритети та перспективи розвитку / М. Деркач // Економіст. – 2004. – № 5. – С.12–14.
4. Бойко, О. Проблеми інноваційного розвитку в промисловості України / О. Бойко // Економіст. – 2004. – № 5. – С. 82.
5. Фролова, Н. Л. Инновационный процесс: потенциал рынка и государства (Микроэкономический аспект) / Н. Л. Фролова. – М.: Эконом. ф-т МГУ, ТЕИС, 2007. – Ч. 2 –2007. – 256 с.
6. Статистичний щорічник України за 2006 рік. – К. : Консультант, 2007. – 551 с.

7. Гохберг, Л. Национальная инновационная система России в условиях «новой экономики» / Гохберг Л. // Вопр. экономики. – 2003. – № 3. – С. 26–44.
8. Корпоративні структури в національній інноваційній системі України / Л. І. Федулова, В. Л. Осецький, Ю. В. Гончаров та ін. ; за ред. Л. І. Федулової. – К. : Вид-во УкрІНТЕІ, 2007. – 812 с.
9. Петрина, М. Базові умови створення інноваційної моделі розвитку економіки України / М. Петрина // Економіка України. – 2006. – № 8. – С. 35–40.
10. Геєць В. М. Інноваційні перспективи України: [монографія] / В. М. Геєць, В. П. Семиноженко. – Х., 2006. – 272 с.
11. Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України : у 3 т. / В. П. Семиноженко, Л. І. Федулова, С. В. Захарін, В. К. Хаустов; за ред. В. М. Геїця, В. П. Семиноженка, Б. Є. Кваснюка. – К.: Фенікс, 2007. – Т. 2 : Інноваційно-технологічний розвиток економіки. – 2007. – 564 с.
12. Федулова, Л. І. Перспективи інноваційно-технологічного розвитку промисловості України /Л. І. Федулова // Економіка України. – 2008. – №.7. – С. 24–36.
13. Денисюк, В. Високі технології і високонаукоємні галузі – ключові напрями в інноваційному розвитку / В. Денисюк // Економіст. – 2004. – № 5. – С. 76–81.
14. Економічна енциклопедія : у 3 т. / відп. ред. С. В. Мочерний. – К. : Вид. центр «Академія», 2000. – Т. 1. – 864 с.
15. Василюк, В. Я. Інформаційна безпека держави : курс лекцій / В. Я. Василюк, С. О. Климчук. – К. : КНТ, Вид. дім «Скіф», 2008. – 136 с.

Розділ 5. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ УМОВИ ВІДТВОРЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

5.1. Якість інститутів – основа нормального економічного розвитку

1. Ходжсон, Дж. Экономическая теория і институты : Маніфест современной институциональной экономической теории / Дж. Ходжсон ; пер. с англ.. – М. : Дело, 2003. – 464 с.
2. Мировые индексы и рейтинги // Зеркало недели. – 2007. – № 42–43 (671–672). – 10 нояб.
3. Карташов, Г. Экономический рост и качество институтов ресурсно-ориентированных стран / Препринт BSP/2006/82 / Г. Карташов. – М. : Рос. экон. шк., 2006. – 62 с.
4. Радыгин, А. В поисках институциональных характеристик экономического роста (новые подходы на рубеже XX–XXI вв.) / А. Радыгин, Р. Энтов // Вопр. экономики. – 2008. – № 8. – С. 4–27.

5. Полтерович, В. Стратегия модернизации, институты и коалиции / В. Полтерович // *Вопр. экономики*. – 2008. – № 4. – С. 4–24.
6. Волчик, В. Группы интересов и качество экономических институтов / В. Волчик, И. Бережной // *Экон. вестн. Ростов. гос. ун-та*. – 2007. – № 2. – Т. 5. – С. 56–66.
7. Стиглиц, Дж. Ревущие девяностые. Семена развала : пер. с англ. Пирогова Г. Г. / Дж. Стиглиц. – *Современная экономика и право*. – 2005. – 424 с.
8. file://localhost/D:/insttit_/украи_кор.htm#

5.2. Інституціональні аномалії як загроза економічній безпеці держави

1. Радыгин, А. В поисках институциональных характеристик экономического роста (новые подходы на рубеже XX–XXI вв.) / А. Радыгин, Р. Энтов // *Вопр. экономики*. – 2008. – № 8. – С. 4–28).
2. Полтерович, В. М. Элементы теории реформ / В. М. Полтерович. – М. : ЗАО Издательство «Экономика». – 2007. – 447 с.
3. Норт, Д. Институції, інституційна зміна та функціонування економіки / Норт Д. ; пер. з англ. І. Дзюби. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
4. Гриценко, А. А. Взятничество как институциональный комплекс / А. А. Гриценко, Е. А. Гриценко // *Стратегія екон. розвитку України : наук. зб. КНЕУ*. – 2005. – Вип. 4. – С. 37–45.
5. Фаенсон, М. И. Рейдерство (недружественный захват предприятий) : практика современной России / М. И. Фаенсон, А. А. Пиманова. – М.: Альфа-Пресс, 2007. – 118 с.
6. Паламарчук, Г. Особенности рейдерства в Украине и политика его преодоления / Г. Паламарчук, Л. Венгер // *Экономика Украины*. – 2007. – № 9. – С. 38–45.
7. Ткаченко, Н. Механізм проведення рейдерських атак та схеми захоплення бізнесу як чинник економічної безпеки діяльності суб'єктів господарювання / Н. Ткаченко, М. Лободенко // *Науч. тр. Донецк. нац. ун-та. Сер. экон.* – 2007. – Вып. 31-3 (117). – С. 211–214.
8. Шаститко, А. Е. Новая институциональная экономическая теория / А. Е. Шаститко. – 3-е изд. – М. : ТЕИС, 2002. – 591 с.
9. Бренделева, Е. А. Неинституциональная экономическая теория : учеб. пособ. / Е. А. Бренделева. – М. : Дело и Сервис, 2006. – 352 с.
10. Основні передумови та шляхи подолання рейдерства в Україні // *Персонал*. – 2007. – № 27 (230) 18–24 июля. – 5–12.
11. Демидова, Е. Враждебные поглощения и защита от них в условиях корпоративного рынка России / Е. Демидова // *Вопр. экономики*. – 2007. – № 4. – С. 70–84.

5.4. Правові аспекти розроблення Концепції національної економічної безпеки України

1. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення / В. Т. Шлемко, І. Ф. Бінько: монографія. – К.: НІСД, 1997. – 144 с.
2. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003, № 964-IV // *Голос України*. – 2003. – 22 лип. – С. 20–21.
3. Стратегія національної безпеки України (Затверджена Указом Президента України від 12.02.2007 № 105 (2007)) // *Уряд. кур'єр*. – (Орієнтир). – 2007. – 7 бер. – С. 1–6.

Наукове видання

**ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ:
СУТНІСТЬ ТА НАПРЯМИ
ФОРМУВАННЯ**

Монографія

За редакцією доктора економічних наук,
професора *Л. С. Шевченко*

Редактор *К. К. Гулий*
Коректор *Т. Ф. Зуб*
Комп'ютерна верстка
і дизайн *В. М. Зеленька*

Підписано до друку з оригінал-макета 05.02.09.
Формат 60×90 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 17. Вид. № 404.
Тираж 1000 прим.

Видавництво «Право» Академії правових наук України
Україна 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.

Виготовлено у друкарні СПДФО Білетченко
8 (057) 758-35-98